

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİNDE
MUŞ SANCAĞI'NDA EĞİTİM**

Mehmet Emin GENLİ
16916003

Danışman
Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİNDE
MUŞ SANCAĞI'NDA EĞİTİM**

Mehmet Emin GENLİ
16916003

Danışman
Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı’nda Eğitim” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

03/05/2019

Mehmet Emin GENLİ

T.C
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DİYARBAKIR

Mehmet Emin GENLİ tarafından yapılan “Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı’nda Eğitim” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin
Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Doç. Dr. Oktay BOZAN
Doç. Dr. Hatip YILDIZ
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 18/04/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../20

Prof. Dr. Nazım HASIRCI
ENSTİTÜ MÜDÜR
(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın ana konusu; Muş Sancağı'nın geleneksel eğitim kurumları, modern eğitim kurumları ve yaygın eğitim kurumlarının bir değerlendirmesidir. Bugüne kadar Muş ilinin çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar yapılmış olsa da Muş'un eğitim tarihini tüm yönleriyle ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmayla, Muş ilinin eğitim tarihi alanındaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Muş bölgesi, toprakları verimli olmasından dolayı ilk çağlardan beri yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Bir çok medeniyet Muş bölgesine hakim olmuştur. Asurlar, Urartular, Med ve Persler, Büyük İskender, Roma, Bizans, İslam hakimiyeti ve son olarak da Türkler'in hakimiyetine girmiştir. 1071 tarihinden itibaren Türkler bölgeye yerleşmeye başlamış olmasına rağmen, şehrin Osmanlı idaresine kesin olarak geçmesi Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran zaferinden sonra olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde 1867 İdare-i Vilayet Kanunu uygulanmadan önce Muş Sancağı Van Eyaleti ve Kürdistan Eyaletlerine bağlanmış olup, 1867 Vilayet Nizamnamesine göre Muş, bağlı kazalarla birlikte Erzurum Vilayeti'nin bir sancağı olmuştur. 1879'da ise Bitlis Vilayeti oluşturularak, Muş Sancağı Bitlis Vilayetine bağlanmıştır. Muş Sancağı'nın bu idari yapısı Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürmüştür.

Görüldüğü gibi, Muş Sancağı idari yapı bakımından farklı vilayetlere bağlı kalmıştır. Bu nedenle, Muş ilinin eğitim tarihi araştırılırken nispeten ana kaynaklara ulaşmada daha fazla zorluk yaşanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden alınmış olan belgeler, ayrıca

Devlet Salnameleri, Maarif Salnameleri, Vilayet Salnameleri, ilmi eser ve makaleler kaynak olarak kullanılmıştır.

Eğitim tarihi alınındaki bu tez çalışma konusunun belirlenmesinde bana yardımcı olan ve çalışmayı baştan sona okuyarak katkı sağlayan; düşünce ve teşvikleriyle beni destekleyen değerli hocam tez danışmanım Doç. Dr. Hatip YILDIZ'a teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca eğitim hayatıma vermiş oldukları destekten dolayı Mehmet Eren IŞIK'a, Mehmet DEĞİRMENCİ'ye, Süleyman DEMİR'e ve hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Emin GENLİ

Diyarbakır 2019

ÖZET

Bu çalışmada; ilk çağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanılan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapan Muş Sancağı'nın geleneksel ve modern eğitim-öğretim kurumlarının tanıtılması amaçlanmıştır. Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında; Muş ilinin coğrafik konumu, Muş adının kaynağı ve Muş'un ilkçağdan itibaren, Osmanlı dönemi dâhil, günümüze kadar olan tarihi yapısı özetlenmiştir. Birinci bölümde; Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektepleri ve medreseler hakkında bilgi verilmiştir. Tanzimat sonrasında ise, Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları, rüştiye mektepleri, idadi mektepleri, darülmualimin, Osmanlı Devleti'nin son döneminde medresede yapılan değişiklikler, gayrimüslim ve yabancı okullar ana hatlarıyla açıklanarak Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi özetlenmiştir. İkinci bölümde ise; Klasik dönem eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler, modern dönem eğitim kurumları olan maarif idaresi, ibtidai mektepleri, rüşdiye ve idadi mektepleri, gayrimüslim ve yabancı devlet kurumları, yaygın eğitim kurumları olan kütüphane, tekke ve zaviyeler arşiv kaynaklarına dayandırılarak ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Sonuç kısmında; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik zorluklara rağmen modern okulların gelişip yayılması için büyük bir çaba harcandığı açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler

Muş, Eğitim, Sıbyan, Medrese, İbtidai, Rüştiye, İdadi

ABSTRACT

In this study; It was aimed to introduce the traditional and modern educational institutions of Muş Sancağı, which has been used as a settlement since the early ages and hosted many civilizations. This study consists of introduction, two parts and conclusion. In the introduction; The geographic location of the province of Muş, the source of the name Muş and the historical structure of Muş from the early age to the present, including the Ottoman period, are summarized. In the first chapter; Before the Tanzimat period, information about primary schools and madrasahs were given in the Ottoman Empire. After the Tanzimat period, the main educational institutions of Ottoman Empire, the schools of secondary schools, administrative schools, the Darülmallim, the changes in the madrasa in the last period of the Ottoman Empire, the non-Muslim and foreign schools are outlined and the educational system of the Ottoman State is summarized. In the second part; Classrooms and schools, educational institutions, classical education institutions, modern educational institutions, education administration, ibtidai schools, rüdiye and idadi schools, non-Muslim and foreign government institutions, non-formal education institutions, libraries, lodges and zaviyas are explained in detail on the basis of archival sources. In the conclusion part; Despite the political, social and economic hardships of the Ottoman Empire, a great effort has been made to develop and expand the modern schools.

Keywords

Muş, Madrasah, Education, Sıbyan, İbtidai, Rüştiye, İdadi

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA EĞİTİM

1.1. KLASİK DÖNEM	9
1.1.1. Sıbyan Mektepleri	9
1.1.2. Medreseler	13
1.2. MODERNLEŞME DÖNEMİ.....	24
1.2.1. Temel Eğitim.....	24
1.2.2. Ortaöğretim	28
1.2.2.1. Rüşdiye Mektepleri	28
1.2.2.2. İdadi Mektepleri	33
1.2.3. Darülmuallimin	38
1.2.4. Gayrimüslim ve Yabancı Okullar.....	42

İKİNCİ BÖLÜM MUŞ SANCAĞI'NDA EĞİTİM

2.1. KLASİK DÖNEM EĞİTİM YAPISI	47
2.1.1. Medreseler	47
2.1.1.1. Abdullah Medresesi.....	48
2.1.1.2. Abidin Medresesi	48

2.1.1.3. Alaaddin Bey Medresesi	48
2.1.1.4. Alemdar Medresesi	49
2.1.1.5. Maksud Paşa Medresesi	49
2.1.1.6. Murat Paşa Medresesi	50
2.1.1.7. Molla Hasan Banuki Medresesi	50
2.1.1.8. Pir Hal El-Ahlati Medresesi	50
2.1.1.9. Şeyh Abdulmelik Medresesi	51
2.1.1.10. Şeyh İdris ve Şeyh Burhaneddin Medresesi.....	51
2.1.1.11. Şeyh Veli Medresesi.....	51
2.1.1.12. Til Köyü Medresesi.....	52
2.1.1.13. Molla Yusuf Medresesi	52
2.1.1.14. Leter Medresesi	52
2.1.1.15. Tatar Gazi Medresesi	52
2.1.1.16. Sokudlu Medresesi	53
2.1.1.17. Pülur Medresesi.....	53
2.1.1.18. Samanlı Medresesi	53
2.1.1.19. Abri Medresesi	54
2.1.1.20. Neynok (Neynik) Medresesi	54
2.1.1.21. Mollakent (Mollakend) Medresesi	54
2.1.1.22. Semer Şeyh Medresesi	55
2.1.1.23. Şeyh Veli Medresesi.....	55
2.1.1.24. Koğal Medresesi.....	55
2.1.1.25. Eriç Medresesi.....	55
2.1.1.26. Kale Medresesi	56
2.1.1.27. Tendürek Medresesi	56
2.1.1.28. Sultanmud Medresesi	56
2.1.1.29. Hasunan Medresesi	57
2.1.1.30. Düknuş Medresesi.....	57
2.1.1.31. Hasan Paşa Medresesi	57

2.1.1.32. Kiranlık Medresesi	57
2.1.1.33. Molla Mustafa Medresesi	58
2.1.1.34. Korice Medresesi.....	58
2.1.1.35. Bağça Medresesi	58
2.1.1.36. Kanigün Medresesi.....	58
2.1.1.37. Şeyto Medresesi	59
2.1.1.38. Okçıyan Medresesi	59
2.1.1.39. Gümgüm Medresesi	59
2.1.1.40. Atyak Medresesi.....	60
2.1.1.41. Karaköy Medresesi.....	60
2.1.1.42. Çar'avı Medresesi	60
2.1.1.43. Şin Medresesi	60
2.1.1.44. Karakuş Medresesi	61
2.1.1.45. Karamiş Medresesi.....	61
2.1.1.46. Hacıbey Sufla Medresesi.....	61
2.1.1.47. Diyardin Medresesi.....	61
2.1.1.48. Zilan Medresesi	62
2.1.2. Yaygın Eğitim Kurumları.....	62
2.1.2.1. Tekke ve Zaviyeler.....	62
2.1.2.1.1. Mollakent Köyü Şeyh Abdurrahman Tekkesi (Zaviyesi)	63
2.1.2.1.2. Abdul Beyazıt Zaviyesi	63
2.1.2.1.3. Alemdar Zaviyesi	63
2.1.2.1.4. Aynü'l Melik Zaviyesi	63
2.1.2.1.5. Halvetiye Zaviyesi.....	64
2.1.2.1.6. Hamza Şeyh Zaviyesi.....	65
2.1.2.1.7. Haren Köyü Zaviyesi	65
2.1.2.1.8. Hars Köyü Zaviyesi.....	65
2.1.2.1.9. Hoşgeldi Köyü Zaviyesi.....	65
2.1.2.1.10. Kul Hamza Zaviyesi (Tekkesi).....	65

2.1.2.1.11. Molladavut Köyü Zaviyesi.....	66
2.1.2.1.12. Molla Hasan Banuki Zaviyesi (Tekkesi).....	66
2.1.2.1.13. Pir Hal El-Ahlati Zaviyesi.....	66
2.1.2.1.14. Şeyh Abdülmelik Zaviyesi	67
2.1.2.1.15. Şeyh Ahmet Şirvani Zaviyesi.....	67
2.1.2.1.16. Şeyh Burhaneddin Zaviyesi	68
2.1.2.1.17. Şeyh Mehmed El Mehdi Zaviyesi (Tekkesi).....	68
2.1.2.1.18. Şeyh Mehmed Şanbeki Zaviyesi	68
2.1.2.1.19. Şeyh Murat Zaviyesi	68
2.1.2.1.20. Şeyh Süleyman ve Şeyh Mehmed Zaviyesi	69
2.1.2.1.21. Şeyh Veli Zaviyesi	69
2.1.2.2. Kütüphaneler	69
2.1.2.2.1. Arabzade Hacı Mehmed Efendi Kütüphanesi	69
2.2. MODERNLEŞME DÖNEMİ EĞİTİM YAPISI.....	70
2.2.1. Maarif İdaresi	70
2.2.1.1. Muş Sancağı'nda Maarif Komisyonu	70
2.2.2. Temel Eğitim Kurumları	72
2.2.2.1. Muş İbtidai Mektebi	73
2.2.2.2. Süfla İbtidai Mektebi.....	75
2.2.2.3. Minare Mahallesi İbtidai Mektebi.....	76
2.2.2.4. Kale Mahallesi İbtidai Mektebi.....	78
2.2.2.5. Cami-i Kebir İbtidai Mektebi	79
2.2.2.6. Gördes İbtidai Mektebi.....	79
2.2.2.7. Kaçak İbtidai Mektebi	80
2.2.2.8. Göl İbtidai Mektebi	80
2.2.2.9. Muş İnas İbtidai Mektebi	81
2.2.2.10. Zengok İbtidai Mektebi.....	82
2.2.2.11. Azakpur Hamidi İbtidai Mektebi	82
2.2.2.12. Kolosik İbtidai Mektebi	83

2.2.2.13. Martik Köyü İbtidai Mektebi	83
2.2.2.14. Akçan Hamidi İbtidai Mektebi.....	84
2.2.2.15. Hartos İbtidai Mektebi	85
2.2.2.16. Ziyaret Hamidi İbtidai Mektebi.....	85
2.2.2.17. Karvas İbtidai Mektebi.....	85
2.2.2.18. Liz Hamidi İbtidai Mektebi.....	86
2.2.2.19. Kogo İbtidai Mektebi	87
2.2.2.20. Karaköy Hamidi İbtidai Mektebi	87
2.2.2.21. Ustukran-ı Ulya Hamidi İbtidai Mektebi	88
2.2.2.22. Gümgüm İbtidai Mektebi	89
2.2.2.23. Malazgirt İbtidai Mektebi.....	90
2.2.2.24. Sultanmud Hamidi İbtidai Mektebi.....	90
2.2.2.25. Nureddin Hamidi İbtidai Mektebi	91
2.2.2.26. Sultanlı İbtidai Mektebi.....	91
2.2.2.27. Kuştiyan İbtidai Mektebi.....	92
2.2.2.28. Sason İbtidai Mektebi.....	92
2.2.2.29. Bozıkan İbtidai Mektebi.....	92
2.2.2.30. Kabilcoz İbtidai Mektebi.....	93
2.2.2.31. Tizzi İbtidai Mektebi	93
2.2.2.32. Rişnik İbtidai Mektebi.....	94
2.2.2.33. Hacalan İbtidai Mektebi	94
2.2.2.34. Hatni İbtidai Mektebi	95
2.2.2.35. Asi ve Koskit İbtidai Mektebi	95
2.2.2.36. Hazzo İbtidai Mektebi	96
2.2.3. Ortaöğretim Kurumları.....	100
2.2.3.1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi.....	100
2.2.3.1.1. Mektebin Tarihçesi.....	101
2.2.3.1.2. Eğitim ve İdare Kadrosu	103
2.2.3.1.3. Mektepte Okutulan Dersler ve Talebe Durumu	128

2.2.3.2. Muş Mülki İdadi Mektebi	134
2.2.4. Gayrimüslim ve Yabancı Devlet Kurumları	135
2.2.4.1. Ermeni Katoliği İbtidai Mektebi	136
2.2.4.2. Muş Katolik Ermeni Mektebi.....	136
2.2.4.3. Ermeni İnas Mektebi	139
2.2.4.4. Muş Misyoner Leyli (yatılı) ve Nehari (gündüzlü) İnas Mektebi .	140
2.2.4.5. Muş Misyoner Leyli (yatılı) ve Nehari (gündüzlü) Zükur Sıbyan Mektebi	140
2.2.4.6. Muş Protestan Mektebi.....	140
2.2.4.7. Narsisyan Ermeni Mektebi.....	145
2.2.4.8. Sason Ermeni Mektebi	146
2.2.4.9. Çanlı Manastır Ermeni Mektebi	146
2.2.4.10. Nurşin Katolik Ermeni Mektebi	148
2.2.4.11. Edgovnik Katolik Ermeni Mektebi	150
2.2.4.12. Erine Katolik Ermeni Mektebi	151
2.2.4.13. Mungun Protestan Ermeni Mektebi	153
2.2.4.14. Alvarih Ermeni Mektebi.....	153
2.2.4.15. Alman Mektebi.....	154
2.2.4.16. Alman Yetimhanesi.....	154
2.2.4.17. Muş Protestan Ermeni Eytamhanesi	155
2.2.5. Maarifin Ekonomik Kaynakları	155
SONUÇ	159
KAYNAKÇA	162
EKLER.....	171

KISALTMALAR

BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.AMD	Sadâret Âmedî Kalemi Evrakı
A.DVN	Sadâret Divan Kalemi Evrakı
A.MKT	Sadâret Mektûbî Kalemi
A.MKT.MHM	Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi
A.MKT.NZD	Sadâret Nezâret ve Devâir Evrakı
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı
DH.EUM.AYŞ	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş
DH.İD	Dâhiliye İdare
DH.MKT	Dâhiliye Mektubî
DH.ŞFR	Dahiliye Şifre
DH.TMIK	Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu
DH.TMIK.M	Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu
Müteferrik	
DH.TMIK.S	Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Islahat
DH.UMVM	Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü
HR.SYS	Hariciye Siyasi
HR.ŞFR	Hariciye Şifre
İ.AZN	İrade, Aliye ve Mezahib
İ.DH	İrade Dâhiliye
İ.HUS	İrade Hususi
İ.MF	İrade Maarif
KB.MAA.FA	Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği
MF.MKT	Maârif Mektubî
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL	Meclis-i Vâlâ
ŞD	Şura-yi Devlet
Y.A.HUS	Yıldız Sadaret Hususi Ma'ruzat
Y.PRK.UM	Yıldız Perakende Umumi

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Muş ili, 39 29' ve 38 29' kuzey enlemleri ile 41 06' ve 41 47' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Yüz ölçümü 8196 kilometrekare olan Muş ili, Türkiye yüz ölçümünün %1,1'ini kaplamaktadır.¹ Muş ili, doğuda Ağrı ve Bitlis, batıda Bingöl, kuzeyde Erzurum, güney ve güneybatıda Bitlis, Diyarbakır ve Batman illeri ile çevrilidir.²

Muş, kelime anlamı olarak çeşitli dillerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Farsça'da Muş; fare, sıçan, nehirlerde yolcu taşıyan küçük vapur, keşif hizmetini gören ve amiralin emirlerini götüren donanmaya mensup küçük gemi olarak ifade edilmiştir. Arapça'da Muş; ince, şeffaf, parlar anlamına gelen sıfat olarak kullanılmıştır. İbranice Muş; otlak, sulak memleket deyiimi olarak kullanılmıştır.³ Fransızca Muş; altı düz, küçük gezinti vapuru olarak geçmiştir.⁴ Ermenilere göre ise şehrin kurucusu Muşet'ten geldiği söylenmektedir.⁵

İslam öncesi dönemlerde; Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun veya Daron adlarıyla anılmıştır. Bu ad Ortaçağ'da Taran şeklini almıştır. İslami devirde ise Tarun biçiminde hem bölgenin hem de şehrin adı olarak kullanılmıştır. Şehrin bugünkü isminin kökenine dair bilgiler de çelişkilidir. Bazı rivayetlere göre Muş adı suların bolluğunu ifade eden Süryanice "Muşa" kelimesinden gelmiş, bazılarına göre ise şehri kurduğu

¹ Mehmed Akar, “**Muş Ovası’nın Tarımsal Mekanizasyon Özellikleri ve 12 Hektar Büyüklüğünde Bir İşletme İçin En Uygun Bitki Desenin Belirlenmesi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2015), s. 1

² Mehmed Emin Sönmez, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı No.55, s. 45

³ M.Salih San, **Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 1

⁴ Türkçe Sözlük, “Muş”, Türk Dil Kurumu, 11. Baskı, Ankara, 2011

⁵ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, Elazığ, s. 1

söylenen Muşet adlı bir kişiden kaynaklandığı belirtilmiştir. İslam devrinde ise Abbasi halifesi Mütevekil döneminde şehrin ismi bu günkü adı olan Muş olarak kaynaklarda geçmeye başlamıştır.⁶

Muş ilinin sahip olduğu coğrafi konumu tarihsel süreçleri de etkileyen en önemli faktör olmuştur. Tarihinin eskilere dayandığı bilinen ilin yer aldığı Doğu Anadolu’da son yıllarda birçok araştırma ve kazı yapılmasına karşın, Muş yöresinde bu güne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bu nedenle kesin olarak tarihinin hangi dönemlere kadar gittiği bilinmemektedir. Doğu Anadolu’da yapılan kazılar sonucunda, Erzurum ve Elazığ bölgelerinin tarihi M.Ö. 6000–5500 yıllarına kadar ulaşılmıştır. Bu bölgelerin yakınında bulunan ve tarıma daha elverişli olan Muş bölgesi tarihini Neolitik döneme ve Halaf kültürüne kadar götürmek mümkündür.⁷

M.Ö. 13. yüzyıl ve 12. yüzyılda Uruadri ülkesi, Van gölünün batısı ve kuzey batısındaki bölgelerdir. (Muş’ta bu bölge içine girmektedir). M.Ö. 1100’lerde, bir coğrafi terim olan ve Uruadri ülkesini de kapsayan, Van Gölü’nden Murat nehrine kadar uzanan Nairi toprakları, Tumme ve Daiaeni adındaki iki bölümde ele alınmıştır. Burney, Tummey’nin Muş yöresi, Daiaeni’nin de Bulanık yöresi olduğunu belirtmiştir. Bazı araştırmalar, Daiaeni’nin Varto, Muş, Bulanık ve Nazik Gölü’nün içinde kalan toprakları kapladığını söylemiştir.⁸

Muş Urartu’ların hâkimiyet alanı içerisinde yer almıştır. Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) askeri amaçla Varto Kayalidere antik kentini inşa etmiş, güney ve güney batıya yapılan seferlerde bu kaleyi üs olarak kullanmıştır. Urartuların batıya açılan yolu Erciş-Malazgirt-Bulanık-Varto-Muş yolu olmuştur.⁹

⁶ Metin Tuncel, “Muş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2006, Cilt No. 31, s. 369

⁷ Hasan Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007), s. 92-93

⁸ Bülent Nuri Kulağuz, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997), s. 7

⁹ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 93

M.Ö. 331 yılında Persler döneminde bölge Satraplık'la yönetilmiştir. Bu dönemde Atropaten (Azerbaycan) Satraplığı Muş bölgesine de sahip olmuş ve M.Ö. 200'lerde Muş yöresini Partlar ele geçirmiştir. Muş bölgesi satraplıklar arasında savaflara sahne olmuştur. Harput Satraplığı, Muş yöresini ele geçirmişse de bir süre sonra Aras Satraplığı Muş'a hakim olmuştur. Doğu Anadolu bölgesindeki bu satraplıklar Selevkidler, Romalılar ve Partlar arasında çeşitli dönemlerde el değiştirmiştir.¹⁰

Bizans, 576 yılında Muş yöresini ele geçirmiş ve bölgeyi Taron adı altında bir alt idare olarak yönetmişlerdir. Bölgede hüküm süren Mamikonyan Hanedanı, Doğu Anadolu'da mühim rol oynamış, önce Sasanilere sonra Bizanslılara ve Müslümanlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sasani imparatorluğu 637 yılında yıkılınca kadar Doğu Anadolu Bölgesi Bizansla sık sık el değiştirmiştir.¹¹

634-644 yıllarında Hz. Ömer döneminde ilk Müslüman Arap orduları bölgeye ulaşmıştır. Ermeni kaynaklarında Abdurrahman b. Rebla el-Bahill kumandasındaki 18.000 kişilik bir İslam ordusunun, 640 yılında, Muş ve civarındaki yerleri haraca bağlamış, daha sonra karargâhına dönmüştür. Muaviye b. Ebu Süfyan ve Abdülmelik b. Mervan dönemlerinde Muş ve çevresinde İslam hâkimiyeti kurulmuştur. Abdülmelik zamanında Muhammed b. Mervan yöreyi Diyarbekir amilliğine bağlamıştır. Şehir 825-851 yıllarında Bağrati ailesinden Bağrat adlı prens tarafından yönetilmiştir. Bağratiler Krallığı döneminde Muş şehri krallığın Tarun idari biriminin merkezi olmuştur. Bağratiler zaman zaman Abbasi halifesinin, zaman zaman Bizans'ın vasalı olduğundan Muş ve çevresi de Bizanslılar'la Müslümanlar arasında sık sık el değiştirmiştir.¹²

Muş, Bizans ve Abbasiler yönetiminde eyalet sistemi içinde bulunan iller arasında olmuştur. Muş ve çevresi 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar Bizans

¹⁰ Kulağuz, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, s. 11-12

¹¹ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 94

¹² Tuncel, “**Muş**”, s. 369

hâkimiyetinde, Taron idari bölgesi olarak; Emevilerden sonra Abbasilerin hâkimiyetinde ise Avasım bölgesi içinde yer almıştır.¹³

Orta Asya'da Gazneli ve Karahanlı baskılarından dolayı batıya doğru göç eden ve yeni yurtluklar arayan Selçuklu Türkleri, 1015 yılında, Çağrı Bey komutasında Anadolu'ya bir keşif seferine çıkmışlardır. 1049 yılında İbrahim Yinal, Taron'a kadar ilerlemiştir. Selçuklular 1055 yılında Taron bölgesine pek çok akın yapmıştır. Tuğrul Bey 1054 yılında Bizanslılar tarafından savunulan Malazgirt'i iki defa kuşatmışsa da alamamıştır. 1058 yılında Kars alınırken, Erzincan, Sivas, Muş, Malazgirt, Erzurum ve Urfa yörelerine akınlar düzenlenmiştir. Murat nehri boylarındaki bu gazalar 1059 yılına kadar devam etmiştir. Çağrı Bey'le başlamış olan ve daha sonra tüm hızıyla devam eden Anadolu akınları sonucunda fethedilen bölgeler sık sık el değiştirmişse de, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Bizans, Türklerin o güne kadar fethettikleri topraklardan geri çekilmiştir. Böylece Doğu Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.¹⁴

Malazgirt'in fethinden sonra Van Gölü çevresinde Sökmen El-Kutbi Ahlatşahlar Beyliği'ni kurmuştur. Muş, bu beyliğin sınırları içinde kalmıştır. Muş ve çevresi Ahlatşahlar, Artuklular ve Eyyubilerin hâkimiyet mücadeleleri sırasında birkaç defa el değiştirmiştir.¹⁵ Ahlatşahlar'ın 1206 yılında zayıflamasıyla, Eyyubiler Muş şehrini ele geçirmiştir. 1207 yılında Ahlat'ın alınmasıyla Ahlatşahlar Devleti son bulmuş, Ahlatşahların topraklarına da Eyyubiler sahip olmuştur. Bunu kabullenmeyen Ahlatşahlar halkı da yer yer ayaklanmışlardır. Eyyubiler bu ayaklanmaları bastırmak için Hakkari'de bulunan Rojeki Aşireti'ni, başta Bitlis olmak üzere Ahlat, Muş ve diğer Sökmenli topraklarına yerleştirmiştir.¹⁶

13. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol istilası sırasında şehir tamamıyla tahrip edilmiştir. Moğol döneminin ardından Karakoyunlu yönetimine geçen Muş, 1387 yılında

¹³ Şeyda Özmen, “**Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007), s. 2

¹⁴ Kulağuz, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, s. 11-12

¹⁵ Özmen, “**Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**”, s. 3

¹⁶ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 98

Karakoyunlu topraklarına sahip olan Timur'un idaresi altına girmiştir.¹⁷ Arkasından Akkoyunlular 1467 yılında Karakoyunlular'ı yıkıp yerlerini alınca Bitlis Beyliğini 1472 yılına kadar kendilerine bağlamışlardır. Bu tarihte Akkoyunlu Bayındır Bey, beyliğin topraklarını ilhak etmiş olup, Muş, Bitlis ve Ahlat'ı Akkoyunlu idaresi altına almış ve buraya kendi valilerini göndermiştir. Bitlis'in Akkoyunlular'a geçmesinden sonra Akkoyunlar'ın Bayındırhan soyundan Piltan oğlu Halil Bey, 1472 yılından 1482 yılına kadar Muş'ta hüküm sürmüştür.¹⁸

Akkoyunlular'ın Muş ve çevresinde ki hâkimiyeti, 1495 yılının ilk yarısına kadar Şerefhanların bölge yönetimini ele geçirmesi ile son bulmuştur. 1505 yılında Doğu Anadolu'ya sefer düzenleyen Safeviler, Bitlis Beyliğine hakim olmuş ve burayı kendi valileriyle yönetmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirerek yardım isteyen Şerefhanlar, 1514 Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Bu tarihte beyliklerini Safeviler'den alarak Osmanlı Devleti'ne tabi olmuşlar. 1531 yılında meydana gelen olaylardan sonra Şerefhanlar, Safeviler'e bağlanmıştır.¹⁹ Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 İran seferinden önce Diyarbakır Valisi Yakup Paşa, Muş'u ve Bitlis'i almıştır. 1579 yılına kadar Bitlis Beyliği merkezden atanan Osmanlı Valileriyle yönetilmiştir. 16. yüzyılda Kanuni döneminde Muş, Şerefhanlar'dan alınışından sonra Van Eyaletine bağlı bir sancak merkezi haline getirilmiştir. 1537-1538 yıllarında Muş sancağına Ercigan, Bulanık, Bilican, Handiris ve Hınıs nahiyeleri bağlanmıştır.²⁰

1548 yılında Muş, Van Eyaleti'nin Bitlis Sancağı'na bağlı bir nahiye olmuştur. 1568-1574 yıllarında Muş, Osmanlı idaresinde Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olmuştur. 16. yüzyılda Anadolu Sancakları ve alt teşkilatlar bakımından Muş Sancağı, Nahiyet-i Muş, Nahiye-i Uhkan, Nahiye-i Umur Bey olmak üzere üç nahiyeden oluşmuştur. Bu devirde nahiye olan Varto ve Bulanık, Hınıs sancağına bağlanmıştır.

¹⁷ Tuncel, "Muş", s. 369

¹⁸ Kulağuz, "**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**", s. 16

¹⁹ Sayılan, "**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**", s. 101-102

²⁰ Kulağuz, "**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**", s. 16

Malazgirt, ise üç nahiyesiyle beraber sancak merkezi olmuştur.²¹ Van Eyaletinin idari taksimatı ile ilgili olarak 1558-1576 yılları sancak tevcih defterine göre, Van Eyaletinin 13 sancağından biride Muş Sancağı olmuştur.²² Muş, 1568-1607 yıllarında 13 sancaklı Van Vilayetine bağlı bir sancak olarak kalmıştır.²³

II. Selim devrinde Malazgirt Erzurum Eyaletinin 18 sancağından biri olmuştur. 1579 yılından önce III. Murat döneminde, Osmanlı Devletine sığınan, Şerefhan sülalesinden Halef Bey'e Malazgirt sancağı verilmiştir. Yine 1579 yılından önce Şerefhanlar'la aynı sülaleden Sason Bey'i Saruhan Bey, Osmanlı Devleti adına Muş'ta sancak Beyliği yapmıştır. 1555-1578 yıllarında Malazgirt sancağı Erzurum eyaletine bağlı kalmıştır. 1609-1653 yıllarında Muş Osmanlı idaresinde Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezi olmuştur.²⁴ 1655 yılında Muş'a giden Evliya Çelebi, Van Eyaleti dâhilinde olduğunu belirtmiştir. Malazgirt'e de uğramış olan Evliya Çelebi, Malazgirt'in Erzurum Eyaletine bağlı olduğunu belirtmiştir.²⁵ Şerefhanlar'ın Bitlis sancak beyliği (hükümet) 1670 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra, Bitlis Beyliği'nin ortadan kaldırılmasıyla Bitlis, Muş sancağına bağlı bir nahiye haline getirilmiştir. Muş'ta 1641-1670 yılları arasında Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır.²⁶

Şerefhanlar'ın ortadan kaldırılışıyla, bölgede yerel beyler ön plana çıkmıştır. 1787 yılında Alaaddin Paşa Muş, Hınıs, Varto, Bulanık, Malazgirt ve Bitlis havalisinde Beylik yapmıştır. 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda bölgede bulunan aşiretler kendi aralarında sık sık savaşıp ve bazen de İran'ın kışkırtmalarından dolayı devlete karşı

²¹ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 102

²² Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 120

²³ Orhan Kılıç, “**730 Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defterleri (I. Ahmet Dönemi)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1989), s. 223-228

²⁴ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 103

²⁵ Sedat Kardaş, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt No. 8, s. 382

²⁶ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 103

ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar genellikle Alaaddin Paşa ve oğulları tarafından bastırılmıştır.²⁷

1831 yılı Osmanlı İmparatorluğu idari taksimatını gösteren defterde, Malazgirt Erzurum Eyaletine, Muş'ta Van Eyaletine bağlanmıştır.²⁸ 1846 yılındaki idari teşkilatlanmada ise Erzurum Eyaletine bağlanmıştır. 1847 yılında Kürdistan Eyaleti'nin merkezi olarak Muş teklif edilmişse de Ahlat olarak kalmıştır. 1847 tarihli Takvim-i Vekayi'ye göre Muş Sancağı Kürdistan Eyaletine dâhil edilmiştir.²⁹ Fakat Muş, 1847-49 yılları arası Devlet Salnamesi kayıtlarına göre Erzurum Vilayeti bağlı kalmıştır.³⁰

1850 (H.1266) tarihli Devlet Salnamesi kayıtlarına göre; Kürdistan Eyaleti dâhilinde olan Muş Sancağı'na, Malazgirt, Bulanık ve Varto'da dâhil olmak üzere toplamda 9 nahiye bağlanmıştır. Muş Sancağı 1854 (H. 1270) yılına kadar bu şekilde Kürdistan Eyaleti'ne bağlı kalmıştır.³¹ 1867 Vilayet Nizamnamesine göre Muş, bağlı kazalarla birlikte Erzurum Vilayeti'nin bir sancağı olmuştur. Malazgirt, Bulanık, Varto ve Bitlis'te bu dönemde Muş'a bağlanmıştır. 1877 Nizamnâmesi'nde Muş'un kaza sayısı 6'ya indirilmişse de yine Erzurum Vilayetine bağlılığı devam etmiştir. 1879 yılında Bitlis Vilayeti oluşturularak Muş Sancağı Bitlis Vilayetine bağlanmıştır. 1903 yılında Muş, idari yönden durumunu korumuştur.³²

1916 yılında Muş Sancağı'nın kaza sayısı 6'ya yükselmiş olup, Bitlis Vilayeti dâhilinde kalmaya devam etmiştir. Muş'a eklenen yeni kaza Şırnak kazası olmuştur. Şırnak kazası 1918 yılında Muş'tan ayrılarak Siirt Sancağı'na bağlanmıştır. 1918 yılında Muş Sancağı 5 kazası ile beraber 1916 yılı yönetsel durumunu korumuştur.³³

²⁷ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 104

²⁸ Kulağuz, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, s. 18-19

²⁹ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 104

³⁰ Devlet Salnamesi, H. 1263, s. 87; Devlet Salnamesi, H. 1264, s. 119; Devlet Salnamesi, H. 1265, s. 68

³¹ Devlet Salnamesi, H. 1266, s. 39; Devlet Salnamesi, H. 1267, s. 67; Devlet Salnamesi, H. 1268, s. 65; Devlet Salnamesi, H. 1269, s. 66; Devlet Salnamesi, H. 1270, s. 81

³² Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 105

³³ Yücel Yaman, “Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını”, **Yurt Ansiklopedisi**, 1981 İstanbul, Cilt No. 8, s. 5993

Muş bölgesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar Bitlis Vilayeti'ne bağlı bir sancak olmayı sürdürmüştür. Ancak, Cumhuriyetin ilanından sonra, diğer sancaklar gibi, Muş'ta 1924 yılında il yapılmıştır. Şeyh Sait isyanından dolayı 1926 yılında Muş ilçe olarak Bitlis'e bağlanmışsa da 2 Haziran 1929 tarihinde tekrar il olmuş ve 1929-1935 yılları arasında Bitlis, Muş'a bağlı bir ilçe durumuna getirilmiştir. Muş Vilayeti'ne, 1935 yılında Bulanık, Varto ve Malazgirt ilçeleri bağlanmıştır. 1987 yılında Hasköy ve 1990 yılında Korkut ilçe olmuştur. Günümüzde Muş, Muş Merkez, Bulanık Malazgirt, Varto, Hasköy ve Korkut ilçelerinden oluşmaktadır.³⁴

³⁴ Bilal Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2009), s. XVI- XVII

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA EĞİTİM

1.1. KLASİK DÖNEM

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını oluşturan sıbyan mekteplerinin kuruluşu, İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanır. “Sıbyan” Arapçada “çocuk” demek olan “sebi” kelimesinin çoğulu olup, “çocuklar” anlamına gelmektedir. Mektep kelimesi ise “yazı yazılan yer” anlamına gelen “ketebe” kelimesinden türetilmiştir. Mektep kelimesi aynı zamanta “Kur'an öğretilen yer” anlamına da gelmektedir.³⁵

İslam'ın ilk dönemlerinde açılan “Küttab”lara benzeyen mektepler için Klasik Osmanlı dönemi vakfiyelerinde Darûl-Talim, Mektep, Mektephâne, Muallimhâne, Darûl-ilm, Taşmektep ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca bu mekteplere şehir ve kasabaların her mahallesinde bulundukları için “Mahalle Mektebi” ve buralarda 5-6 yaşında sabi denilen küçük çocukların eğitim görmesi nedeniyle de “Sıbyan Mektebi” adı verilmiştir.³⁶ Ayrıca yoksul çocuklar için açılanlara da “Küttab-ı Sebil” veya “Mekteb-i Sebil” de denilmiştir.³⁷

³⁵ Şadiye Yılmaz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009), s. 7

³⁶ Muhammed Ali Yazıbaşı, “II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014), s. 58

³⁷ Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, **Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı)**, Sayı No. 30, s. 735

Sıbyan mekteplerinin binaları, şimdiki ilkokul binaları gibi, hükümetin halktan aldığı vergilerle yaptırılmamış, bunları başta hükümdarlar olmak üzere, derece derece halk tabakasına kadar milletin bütün hayır ve ilim sevenleri yaptırmışlardır. Sıbyan mektepleri, çoğu zaman cami bitişiğinde veya yakınında inşa edilmiştir. Bunlar genel olarak kubbeli geniş büyük bir odadan oluşmuştur. Bu odanın yanı başında öğretmen ve kalfaya da birer oda yapılmıştır. Okul dışında, öğrenciler için mümkün olduğu kadar geniş bir avlu olmasına dikkat edilmiştir. Öğrencilerin ders gördükleri oda, imkân elverdikçe, birkaç basamak merdivenle çıkılan yüksek bir yerde yapılmıştır. Bu suretle de çocukların rutubetten korunması sağlanmıştır.³⁸

Sıbyan mekteplerinde, devletin etkisi yalnızca bu okullara uygunsuz kişilerin girmesini önlemek olduğundan, devlet tarafından belirlenen bir yönetmelik ve program olmamıştır. Sıbyan mekteplerinde, öncelikle Kur'anı ezberden okumayı ve ibadet yöntemleri öğretilmiştir.³⁹ Tanzimat Dönemi'ne kadar Arapça Elifba, Kur'an, Tecvit ve İlm-i Hâl okutulmuştur. Ayrıca namaz kılma usûlü ve namazda okunacak ayet ve dualar ezberletilmiştir.⁴⁰

Sıbyan mekteplerinde çocukların mektebe başlama yaşları bulundukları yere göre değişiklik göstermiştir. Anadolu'da 4 yaşındaki çocuklar sıbyan mekteplerine başlatılırken, İstanbul'da ise bu yaş sınırı 5-6 yaş arasında değişmiştir. Kız ve erkek çocukların ayrı ayrı devam ettikleri sıbyan mektepleri olduğu gibi beraber eğitildikleri sıbyan karma mektepleri de olmuştur. Bu mekteplerde kız ve erkek öğrencileri yanyana, bazılarında ise ayrı ayrı oturmuşlardır.⁴¹

Öğrenciler, halk arasında “âmin alayı” da denilen “bed-i besmele cemiyeti” töreni ile okula başlatılmıştır. Bu törenler çocukları okumaya özendirmiş, ana babaların

³⁸ Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 9

³⁹ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 12

⁴⁰ Cahit Baltacı, “Osmanlılar’da Mektep”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 33, s. 7

⁴¹ Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt No. 15, s. 53

da da çocukların okuması için bir arzu oluşmasına neden olmuştur. Öğrencileri teşvik etmek için yapılan bir başka etkinlik de ilkbahar aylarında yapılan geziler olmuştur. Bu geziler senede en az bir defa düzenlenmiştir.⁴² Ayrıca bazı mekteplerin vakfiyelerinde çocuklara para, elbise ve yiyecek verildiği belirtilmiştir. Özellikle padişah ve vezir gibi kişilerin mekteplerinde çocuklara bu tür yardımlar yapılmıştır.⁴³

Sıbyan mekteplerinde çocuklar mektebin hasır, kilim ya da evlerinden getirdikleri minderler üzerinde oturarak ders almışlardır.⁴⁴ Bu mekteplerde sınıf derecesi yoktur. Her çocuk kendi gayret ve zekâsına göre, birer birer hocanın kürsüsü önüne gider, hocanın verdiği dersi öğrenirdi.⁴⁵ Mektepte çeşitli yaşlarda, çeşitli zamanlarda başlayan öğrencilerin bulunması ve öğretimin tek bir oda içinde yapılması bu yolu zorunlu kılmıştır. Bazen hocanın yardımcısı (kalfa) ya da çalışkan bir öğrenci çocuklara derslerini okutur, onlar da gösterilen kısmı iki yanlarına sallanarak derslerini tekrar ederlerdi. Ayrıca bu mekteplerde çocuklara, Kur'an'ın okunuşu ve bazı duaların anlamı açıklanmadan öğretilmiş fakat çeşitli dini bilgiler Türkçe olarak verilmiştir.⁴⁶

Sıbyan mekteplerinin hocaları başka kaynak olmadığı için genellikle medresede okumuş, okuma yazma bilen, çoğu zaman cami veya mescidlerde imamlık ya da müezzinlik yapan kişilerden oluşmuştur. Kız çocuklarına ait mekteplerin hocaları da ekseriya ancak Kur'an, Subha-i Sıbyan, Tuhfa-i Vehbi gibi risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlardan oluşmuştur. Öğrencileri çok olan büyük mekteplerde ise birkaç hatim indirmiş kabiliyetli öğrenciler arasından kalfalar seçilmiştir.⁴⁷

Çocuklara ders verecek hocanın gücü ve takati yerinde, zekâca üstün yaşlılardan seçilmesine ve bu kişilerin son derece haysiyetli olmalarına özen gösterilmiştir. Böylece çocukların ilk eğitimlerinde, belli bir olgunluk düzeyine erişmiş kişilerle çocukların yüz

⁴² Yılmaz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mektep...”, s. 11-12

⁴³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, Pegem Akademi, Ankara 2016, s. 89-90

⁴⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, s. 89-90

⁴⁵ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğ...*, s. 9

⁴⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, s. 90

⁴⁷ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 52

yüze gelmesi amaçlanmıştır. Seçilen kişiler çevrenin bilgili, faziletli, ahlaklı, şeref ve haysiyet sahibi aynı zamanda saygıdeğer kimselerdir. Ayrıca bulundukları sosyokültürel ortamda çok iyi kaynaşmış kişiler olmasına dikkat edilmiştir. Bu nedenle saygın, danışılır ve rehber kişiler olmuşlardır.⁴⁸

Sıbyan mekteblerinin mevcut durumu aynı şekilde 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Bu kurumlarda ilk düzenleme teşebbüsü III. Selim döneminde olmuştur. Bu dönemde, sıbyan mekteplerinin sayılarının artırılması ve mekteplerde öğrencilerin okutturulması hakkında bir ferman ilan edilmiştir. Selânik'teki Vodine mahkemesinde Vodina kadısı Seyyid Mehmed Said'in 17 Kasım 1804 tarihinde halkın huzurunda okuduğu bu ferman, II. Mahmud'un Sıbyan mektepleri hakkındaki fermanından önce çocukların Sıbyan mekteplerine gitme mecburiyetinden bahseden önemli bir hüküm olmuştur.⁴⁹ II. Mahmud döneminde, 1824/25 yıllarında yayınlanan talim-i sıbyan fermanında, çocuklara öncelikli olarak “zâruriyat-ı diniye” adı verilen ve her Müslüman'a farz olan Kur'an, tecvid ve ilmihal bilgilerinin öğretilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca fermana ailelerin çocuklarını ancak öngörülen bu eğitimden sonra çalışma hayatına veya çırak olarak bir ustanın yanına verebilecekleri hususunun da altı önemle çizilmiştir.⁵⁰

Tanzimat Dönemi öncesinde ilköğretim alanında ilk olumlu gelişmeler Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı ilköğretim ile ilgili kararlarda görülmüştür. Bu kararlarda; hocaların genel durumları ile bilgi derecelerinin yoklanmış ve durumları çocuk eğitimine uygun olmayanlar uzaklaştırılmış, öğrenciler sınıflara ayrılmış ve her sınıfta ayrı dersler okutulmuş, fakir

⁴⁸ Yılmaz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mektep...”, s. 14-15

⁴⁹ Gülşen İstek, “İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da Eğitim ve Osmanlı Sistemi İle Mukayesesi (1774-1824)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017), s. 374

⁵⁰ İstek, “İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da ...”, s. 401

öğrenciler için yatılı okul açılmış, Sıbyan mektepleri ikiye ayrılarak ayrı ayrı programlar uygulanmış ve çocuklar devama mecbur tutulmuştur.⁵¹

Sıbyan mektepleri, Osmanlı Devleti'nde başlangıçta din eğitimi içerikli mektepler iken, Tanzimat'tan sonra programlarına dünya hayatı ile ilgili dersler de konularak ibtidaî mekteplere dönüşmüş ve Cumhuriyet Dönemi ilköğretiminin temelini oluşturmuştur.⁵²

1.1.2. Medreseler

Medrese, sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir. İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının en yükseğini ifade eden bir kavram olmuştur.⁵³

İslam'ın ortaya çıkışından sonra henüz medreseler ortaya çıkmadan evvel, islamda eğitim ve öğretim faaliyetleri Küttablar, Camiler, Saraylar, Kitapçı Dükkânları, ilim adamlarının evleri ve salonlarında yapılmıştır.⁵⁴

Medreseler bir anda ve tesadüfen ortaya çıkmamıştır. Aynı şekilde onların ortaya çıkışını tek bir nedene bağlamak doğru değildir.⁵⁵ Medreselerin ortaya çıkmasına etki eden nedenler konusunda çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Camilerdeki derslerin yoğunluğu, mescit ve camilerin devamı oldukları, Daru'l-İlmlerin devamı oldukları, Şii mezhebine karşı propaganda amaçlı olduğu ve son olarak bir fıkhi mezhebi desteklemek amacıyla ortaya çıktığı görüşleri vardır.⁵⁶

⁵¹ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 46

⁵² Hatip Yıldız, “**Diyairebekir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007), s. 5

⁵³ Nebi Bozkurt, “Medrese”, **DİA**, TDV Yayınları, Cilt No. 23, s. 323

⁵⁴ Mehmet Dalkılıç, “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 234

⁵⁵ Dalkılıç, “Medreselerin Ortaya Çıkması...”, s. 239

⁵⁶ Şakir Gözütok, “Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 199-205

İslam Dünyasında ilk medresenin Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi olduğu görüşü birçok âlim tarafından ileri sürülmüştür. İbn Hallikan ve İbn Adim gibi önemli İslam tarihçileri de Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün ilk medreseyi kuran kişi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak İslam dünyasında ilk medresenin Samanoğullarından İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman tarafından Buhara'da kurulduğu tespit edilmiştir.⁵⁷

Eğitim ve öğretim müesseseleri için medrese kelimesinin ilk olarak 9. yüzyılda kullanılmaya başlandığı bilinmekle beraber, medreselerin ilk defa resmi olarak devlet eliyle kurulması 10. yüzyılda Karahanlılar Devleti zamanına rastlamıştır. Büyük Selçuklular döneminde, medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tespiti ve medreseler teşkilat, program, talebe ve müderrislere sağlanan imkânlar açısından oldukça gelişmiştir. Yapı ve teşkilat yönünden Büyük Selçuklu medreselerini örnek alan Anadolu Selçukluları ve akabinde Osmanlılar Anadolu da çok sayıda medrese inşa etmişlerdir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'ndeki ilk medrese 1331 yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuştur. Bu medreseye ilk olarak Davud-i Kayseri ve daha sonra Taceddin-i Kürdi tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk medreseler Orhan Gazi ile başlamış ve Edirne'nin fethi ile birlikte çok sayıda medrese Osmanlı padişahları tarafından inşa edilmiştir.⁵⁹ Osmanlı döneminde inşa edilen en üst kademedeki medreseler Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreseleri olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethetmesinin ardından Bizans'tan kalma Havariyyün Kilisesi harabelerinden sekizini temizleyip düzlük haline getirerek külliye tesis etmiştir. Kendi adıyla cami inşa ederek orada sekiz medrese yaptırmıştır.⁶⁰ Sahn-ı Semân Medresesi'nin arka tarafında Sahn'a

⁵⁷ Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı...", s. 210

⁵⁸ Ekrem Bulut, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve İslah-ı Medaris Hakkındaki Düşünceler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011), s. 16-18

⁵⁹ Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No: 28, s. 327

⁶⁰ Hüseyin Kasım Koca, "Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi (Sivas Arifan Medresesi Örneği)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017), s. 29-30

hazırlık amacıyla “Tetimme” veya “Mûsıla-i Sahn” adı ile sekiz medrese daha inşa edilmiştir.⁶¹ Sahn-ı Semân’dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi özellikle Medrese-i Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve dârüşşifâ ile dârül hadisten oluşmuştur. Bu medreseler Osmanlı Devleti’nde eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil etmiştir.⁶²

Sahn-ı Semân Medreseleri’nden sonra medreseler yeni bir sınıflamaya tabi tutulmuş ve çıkarılan kanunname ile medreseler kısımlara ayrılmıştır.⁶³ Bunlar Haşiye-i Tecrid, Haşiye-i Miftah, Haşiye-i Telvih medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve nihayet hariç, dâhil, sahn, altmışlı, süleymaniye, darülhadis şeklinde de medreselerin statüsüne göre sınıflandırmalar yapılmıştır. Süleymaniye Medreseleri ile bu tasnif iki hariç, iki dâhil, iki sahn, iki altmışlı, üç süleymaniye ve bir darülhadis olmak üzere ibtida-i Haric, hareket-i haric; ibtida-i dâhil, hareket-i dahil; musile-i sahn, sahn-ı seman; ibtida-i altmışlı, hareketi altmışlı; musile-i Süleymaniyye, darülhadis-i Süleymaniyye dereceleri oluşmuştur. Bu sistem Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam etmiştir.⁶⁴

Osmanlı medreseleri amaç ve gördükleri hizmet bakımından iki büyük gruba ayrılmıştır. Birinci grup “umumi medreseler” olup, İslâmî ilimler ile İslâm dünyasına sonradan giren ilimlerin öğretildiği medreselerdir. Kadı, müderris ve müftî yetiştirmek üzere kurulmuşlardır. Bu çeşit medreseler köylere varıncaya kadar Osmanlı topraklarının her yerinde açılmıştır. İkinci grup medreseler ise “ihtisas medreseleri”dir. Bu medreselerde, umumi medreselerde okutulan ilimlerden sadece bir tanesi detaylarıyla birlikte öğretilmiştir. İhtisas medreseleri darülhadisler, darülkurrarlar ve tıp medreseleri olmak üzere üç kısımda toplanmıştır.⁶⁵

⁶¹ Bulut, “Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan ...”, s. 21

⁶² Koca, “Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi...”, s. 31

⁶³ Bulut, “Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan ...”, s. 24

⁶⁴ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, s. 330

⁶⁵ Yıldız, “Diyarbakir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)”, s. 7

Medrese programında yer alan konular ve dersler akli ve nakli, dini ve din dışı ilimler, doğrudan ve dalaylı olarak programda okutulanlar olarak sınıflandırılmıştır. Medresede okutulan dersler esas itibariyle cüz'iyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri kabul edilen belagat, mantık, kelam, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; ulum-ı âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmuştur. Derslerde belirli kitaplar takip edilmiştir. Bu kitapların tamamına yakını Arapça'dır. Fakat eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde takrir tarzında olmuştur.⁶⁶ Farsça ise medreseler tarafından benimsenmemiştir. İlk kez, III. Ahmet devrinde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı medrese de Farsça okutulmuş ve bundan sonra az da olsa bazı medreselere girmiştir.⁶⁷

Ancak 16. yüzyıldan itibaren akli ve müsbet ilimlerin tedrisi gerilemeye başlamış ve bu ilimler programdan çıkarılmasalar bile ikinci planda kalmıştır. Bunun yanısıra Kelam, Tefsir ve Hadis gibi din bilimleri de aynı dönemlerde eski itibarlarını kaybetmeye başlamıştır.⁶⁸

Medreselerde büyükçe bir oda hacminde ve genellikle kubbe ile örtülü olan derslane zemini hasır veya kilimle kaplanmıştır. Öğrenciler minderler üzerine oturur, müderris büyükçe bir rahle önünde oturduğu yerden ders anlatmıştır. Medreselerde haftanın beş günü ders verilir, Salı ve Cuma günleri tatil olmuştur. Medresede dersler sabah ve ikindi namazı sonrası olmak üzere iki devreden oluşmuştur. Ancak icazete esas olan dersler sabah verilmiştir. Hücre denilen medrese odaları genellikle icazet alma seviyesine gelmiş kıdemli, yetenekli, danışmend denilen öğrencilere verilmiştir.⁶⁹

Medreselerde, ders anlatma ve tartışma yöntemleride uygulanmış olmakla beraber, öğretim yönteminde esas olarak ezbercilik ön planda olmuştur. Sahn ve

⁶⁶ İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", s. 328

⁶⁷ Salih Özkan, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2014, s. 63

⁶⁸ Zeki Salih Zengin, "**II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993), s. 9-10

⁶⁹ İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", s. 331

Darülhadis'ler en üst düzey medreseler sayılmış ve bu medreselerde ileri düzeyde bir öğretim yapılmıştır. Bazen müderrisler ve bilgili öğrenciler, sınav vesilesiyle bazı kitapları tartışmış, açıklamış ve onları haşiyelerle zenginleştirmişlerdir.⁷⁰

Medreselerde kesin bir süre olmamış amaç belli kitapları okumak olmuştur. Ancak medreselerin ilk dönemlerinde öğretim süresinin yaklaşık dört veya beş yıllık bir zamanı kapsadığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren medreselerde eğitim süresi git gide azalmıştır.⁷¹

Medreselere Sibyan mektebini başarıyla tamamlayan öğrenciler, eğitimlerine istedikleri medreselerde devam etme hakkına sahip olmuş ve bu seçimlerinde bazen medresenin müderrisi bazen de medreselerde farklı verilen bir ilim etkili olmuştur.⁷²

Medreselerdeki öğrenci sayıları, vakıf şartlarına, binanın büyüklüğüne ve dönemlere göre değişmekle beraber, genellikle bir medresede tüm öğrenci sayısı 20-30'u geçmemiştir. Müderris ve öğrenci ilişkileri, öğrencinin mutlak saygı göstermesi esasına dayanmıştır. Müderrisle ters düşenler, onun izni olmadan kolay kolay başka bir müderris tarafından kabul edilmezdi. Bir medreseyi bitirip ötekine başlayacak öğrenciye "temessük", sahn'ı bitirene icazetname (diploma) verilmiştir. Bu belgelere öğrencinin ve müderrisin adları ile o müderrisin hocalarının adları ve öğrencinin okuduğu kitaplar yazılırdı.⁷³

Medreseden mezun olan öğrenciler, en alt medreseden birine 20-50 akçe ile müderris tayin olunur, sırasıyla İtida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İptida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Musile-i Sahn medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, 50-60 akçe ile Sahn-ı Seman'a geçer ve buradan da İptida-i Altmışlı ve Hareket-i Altmışlı müderrisliğine yükselirdi. En yüksek müderrislik ise 60-100 akçe maaşlı Musile-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Dar'ül-Hadis müderrisliği olmuştur. Müderrislerden isteyenler medrese

⁷⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, s. 67-68

⁷¹ Bulut, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan ...", s. 74

⁷² İstek, "İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da ...", s. 311-312

⁷³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, s. 69-70

dışında Kadı, Kazaskerlik ve Müftülük gibi görevlere; en üst sıradaki medrese müderrisleri ise Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerine tayin edilir ve ulemanın en yüksek temsilcisi olan Şeyhülislam bunların arasından seçilmiştir.⁷⁴

Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde mükemmel işleyen ve ilim merkezleri durumuna gelen, büyük bilginlerden hocaları olan ve büyük bilginler yetiştiren medreseler 16. yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamıştır.⁷⁵

Medreselerin gerilemesinde; özel muamele yüzünden ehliyetle riayet edilmemesi ve müderris kadrolarının aşırı şekilde doldurulması, öğretimde Arapça'ya çok fazla önem verilmesi, vakıfların bozulması, öğretimin belirli merkezlerde toplanması, talebe isyanları ve siyasi baskılar önemli rol oynamıştır. Ancak temelde bulunan asıl sebep ilmi çalışma disiplininin ve ilmi zihniyetin büyük ölçüde kaybolmuş olmasıdır. Buna karşılık Avrupa'da aynı dönemlerde başlayan ilmi, fıkri ve teknik alanlardaki gelişmeler karşısında medreselerin yetersiz kaldıkları ve yeni gelişmelere karşı menfi bir tutum sergilemeleri medreselerin gerilemesini hızlandırmıştır.⁷⁶

Osmanlı medreselerindeki bu aksaklıklara rağmen, Kanuni devrinden itibaren Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar geçen uzun yıllarda medreseler kendi haline bırakılmış ve bu alanda hiçbir ıslâhat yapılmamıştır.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte bir yandan eğitim anlayışında yenileşme yaşanırken, buna bağlı olarak bir yandan da farklı statü ve yapıda modern okullar açılmıştır. Fakat gerek Tanzimat öncesinde ve gerekse Tanzimat döneminde

⁷⁴ Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1984, s. 6-7

⁷⁵ Muhittin Polat, **“Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018 Konya), s. 15

⁷⁶ Zengin, **“II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ...”**, s. 12-13

⁷⁷ Yıldız, **“Diyarbakir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920)”**, s. 10

medreselerin modernleştirilmesine yönelik önemli bir gelişme olmamıştır. Ancak bu durum, medreselerin ıslahı konusunda hiçbir çalışma yapılmadığı anlamına gelmez.⁷⁸

1854 yılında Tanzimat Fermanı'nın hukuk sahasında getirdiği gelişmelerden dolayı şeriatla ilgili bazı davalara bakmak, yeni kadı ve naiblerin yetiştirilmesi için Muallimhane-i Nüvvab açılmıştır.⁷⁹ 1884'ten itibaren Mekteb-i Nüvvab denilmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından önce çok zayıf bir programı olmuştur.⁸⁰ Meşihata bağlı olarak kurulan bu medrese 1913 yılında yayınlanan nizamname ile Medresetü'l Kuzat adını alarak yeniden düzenlenmiştir. Bu nizamname ve ardından yayınlanan talimatname ile medrese, gerek program ve gerekse talebe kabul edilmesi, imtihanlar ve idari bakımlardan yeniden ele alınmıştır.⁸¹

1867 yılında 15 müdderrisin oluşturduğu bir heyet tarafından hazırlanan raporda, medreselerin tahsil süresinin uzadığı ve düşüncenin iyice rakibi haline geldiği belirtilerek ıslahatın gereği üzerinde durulmuştur. Bu rapordaki tasviye edilen derslerde Tasavvuf, Mantık ve Kâtip Çelebi'nin eserleri dikkat çekmiştir. İkinci derslerinde şu kitapların okutulması istenmiştir. Halebi, Mülteka, Muhtasar, Meani, Mir'at, Mutavvel ve Tavzih'dir. Bu dersler ise Arapça, Fıkıh ve Güzel Konuşma sahasını içerir. Şeyh Ali-Zade, medrese ders programlarında din bilimlerinin yanı sıra Coğrafya, Tarih, Kimya ve Cebir gibi derslerde yer verilmesini istemiştir.⁸²

1873 yılında Meşihat makamı tarafından toplanan ve 14 kişiden oluşan bir heyet tarafından yazılan rapor da; medreselerde çağın şartlarına uygun bir program hazırlanarak okutulacak dersler, kitaplar, öğretim süresi ve öğretim metotları hakkında esaslar tespit edilmiştir. Medreselerin ıslâhına II. Abdülhamid Dönemi'nde de devam

⁷⁸ Yıldız, “**Diyarbakir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)**”, s. 34

⁷⁹ Necmi Uyanık, “**Modernist İslamcı Bir Aydının Geleneksel Eğitim Kurumlarına Bakışı: Medreseler Tekkeler ve M.Şemseddin Günaltay**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996), s. 86

⁸⁰ Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları”, **DTCF Dergisi**, Sayı No. 30, s. 84

⁸¹ Zengin, “**II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ...**”, s. 268

⁸² Uyanık, “**Modernist İslamcı Bir Aydının ...**”, s. 77-78

edilmiştir. Safvet Paşa tarafından II. Abdülhamid (1876-1908)'e medreselerdeki eğitimin ıslâhı hakkında bir lâyiha sunulmuştur.⁸³

II. Meşrutiyet'e gelinceye kadarki dönemde medreselerin ıslâhı için yapılan çalışmalar medreselilerin bazen tepkisini çekmiş, bazen de destek ve yardımla karşılık bulmuştur. Islâh için yapılan çalışmalar genellikle mülâzemet usulüne riayet edilmesi, müderrislerin atamalarında ehliyeti dikkate alarak iltimas ve rüşvetten sakınılması, mevcut ders ve kitapların tam olarak okutulması gibi konularda olmuştur.⁸⁴ II. Meşrutiyet'ten itibaren medreseler, kuruluş itibariyle geleneksel medrese sisteminin dışında zamanın şartlarına ve mekteplere uyum sağlama amacıyla bir yapılanma içerisine girme ihtiyacı hissetmiştir.⁸⁵ Bu alanda ilk ıslahat hareketi 1909'da Fatih Medresesi'nde başlatılmıştır. Bu ıslah hareketi esnasında medrese programları arasına uzun yıllar sonra yeniden fen bilimleri ve sosyal konulu dersler ilave edilmiştir. Ancak gerçek anlamda medrese ıslahı alanında ilk ciddi adım, 1910'da Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanması ile atılmıştır.⁸⁶ Bu nizamnameye ile Medreselerin dersleri, sınavları, yoklamaları, kalacakları süreler, mezuniyet sonrası haklarına dair önemli düzenlemeler getirilmiştir.⁸⁷

1913 yılında "Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi" yayınlanarak, Medresetü'l-Kuzat Meşihat'a bağlanmış ve eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Ders programında şer'i ve kanuni, ilim ve fenler birlikte tedris edilmiş, Şer'i mahkemeler yanında nizamiye ve ticaret mahkemelerinde görev alabilecek kapasitede öğrenci

⁸³ Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçay Yayınları, Ankara 2002, s. 27

⁸⁴ Zengin, **II. Meşrutiyet'te Medreseler...**, s. 24

⁸⁵ Bulut, "**Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan ...**", s. 38-44

⁸⁶ Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 89

⁸⁷ Ayşe Yanardağ, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine", **TUHED**, Sayı No. 5/2, s. 522

yetiştiren bir kurum olmuştur. Şer'i mahkeme hâkimlerinin yetişeceği okulun ders programı Hukuk Mektebi'ne yaklaştırılmıştır.⁸⁸

1914 yılında Islah-ı Medâris Nizamnâmesi çıkarılarak medreseler derecelendirip belli bir düzen sağlama yolunda gerekli adımlar atılmıştır. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin çabalarıyla çıkarılan bu Nizamnâme'ye göre İstanbul'daki bütün medreseler, "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi" adı altında toplanmıştır.⁸⁹ Hayri Efendi yaptığı düzenlemelerle medreseyi Maarif Nezareti okullarına benzetmeyi düşünmüştür. Programa, Batı yabancı dilleri, Farsça, Tarih, Coğrafya, Heyet, Mekanik, Müsellesat, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Hıfzısıhha, Usul-u Defteri, İlm-i İçtima, İlm-i Nefs, Felsefe, Malumat-ı İktisadiye ve Maliye gibi dersler konulmuştur. 1916 yılında Musa Kazım Efendi Şeyhülislamlığa geçince, Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin 13. maddesini değiştirerek İstanbul Medresesinin Ali kısmından mezun olanların muderris unvanı almalarını engellemiştir. Böylece bu medresenin verdiği eğitim lisans düzeyine denk sayılmıştır.⁹⁰

Nisan ve Ekim 1917 yılında Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi de bir "Nizamname" çıkartmış, 1914 Islâhatı doğrultusunda, medreselerde yeni düzenlemeler yapmış ve Darü'l Hilafetü'l-Aliyye Medresesi'nin üzerine "Medrese-i Süleymaniye" adında bir kurum oluşturmuştur. Medrese-i Süleymaniye'nin öğrenim süresi üç yıldır. Bu medresede: Tefsir ve Hadis, Fıkıh, Kelam ve Hikmet, Edebiyat şubeleri olmak üzere dört şube bulunacaktır. Meşihat makamı gerekli gördüğü takdirde başka şubeler de açabilecektir. Her şubenin öğrenci sayısı 60 ile sınırlanmıştır.⁹¹

Medresetü'l Vaizin, 28 Aralık 1912 tarihinde Soğukçeşme-Vani Efendi Medresesi'nde açılmıştır. Daha sonra Bayezıt Medresesi'ne nakledilmiş olan okul, 20-35 yaş arasındakilerden çok ağır bir sınav ile öğrenci almıştır. Okulun yönetmeliği 19 Şubat

⁸⁸ Diren Çakılcı, "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l Kuzat", **MJH**, Sayı No. 3, s. 99-107

⁸⁹ Polat, "**Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye...**", s. 33

⁹⁰ Ercan Uyanık, İrfan Davut Çam, " II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerde Islahat Tartışmaları", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 257

⁹¹ Yıldız, "**Diyairekır Vilayet'inde Eğitim (1870-1920)**", s. 36

1914 yılında çıkarılmıştır. Evkaf Nezâreti'ne bağlı olan gündüzlü bir okuldur. Daha sonra yatılıya çevrilmesi düşünülmüştür. Öğretim süresi dört yıl olup, her yıl sınav ile en fazla 40 öğrencinin alınacağı belirtilmiştir. Öğretim sırasında hiç bir ücret alınmamıştır. Hatta öğrencilere ayda 150 kuruş maaş, ders ve sınav günlerinde de öğle yemeği verilmiştir. Medreseden çıkınca dört yıl zorunlu hizmet süresi belirlenmiştir. Yönetmeliğe ek olarak medresede okutulacak dersler şu şekilde belirlenmiştir: Tefsir, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Usul-ü Fıkıh, Faraiz, Siyer-i Nebevi, Tarih, Coğrafya, Osmanlı Edebiyatı, Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Riyaziye, İlm-i Hey'et, Tabiiyat, Felsefe, İctima' ve Terbiye, Malûmat-u Hukukiye, Malûmât-ı İktisadiye ve Mâliye, Hıfzıssıhha, Hitabet ve Meviza, Terbiye-i Bedeniye'dir.⁹² Medresetü'l-Vaizin, savaş yıllarında pek başarılı olamamış ve Medresetü'l- Eimme ve'l-Hüteba ile birleştirilerek “Medreset'ül İrşad” adını almıştır.⁹³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerle ilgili yapılan düzenlemelerde öncelik başkente verilmiş olmakla birlikte, taşra medreseleriyle alakalı yeni düzenlemeler de getirilmiştir. Nitekim Şubat 1910 tarihli Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nin 1, 2, 3 ve 33. maddelerinde taşrada müftüler ve onların başkanlığında “Cem'iyet-i İlmiyeler”in medreselerle ilgilenmeleri esası getirilmiştir. Medreselerin, müderrislerin ve talebelerin durumları, yılsonu sınav sonuçlarını gösterir muntazam kayıtların ne şekilde tutulacağı, müderris ve bevvaların görevleri belirtilmiştir.⁹⁴

Taşra medreseleri ile ilgili diğer önemli bir düzenleme de Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında çıkarılan ve Ekim 1917 tarihini taşıyan “Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medarisi Hakkında Nizamname”dir. Buna göre taşrada iki tür medrese bulunacaktır. Birincisi sahn benzeri derecat-ı selase teşkilâtının olduğu medreseler, yani Darü'l-Hilafetü'l-Aliyyeler, ikincisi ise eski durumlarını aynen koruyan medreselerdir. Merkezde Meclis-i Mesalih-i Talebe yeniden düzenlenecek ve hem Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye ve hem de taşra medreseleriyle ilgilenecektir. Her beldede

⁹² Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ...”, s. 86

⁹³ Yanardağ, “Osmanlı'den Cumhuriyet'e Medreselerin Islahı...” s. 527

⁹⁴ Yıldız, “Diyarbakir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920)”, s. 37

mahallin müftüsünün başkanlığında bir Encümen-i İlmi kurulacak ve bölgesindeki bütün medreselerle alakalı olacaktır. Osmanlı Devleti son bulduğunda medreselerin durumu bu şekildedir.⁹⁵

1917 yılında Medresetül-Mütehassisîn, Islâh-ı Medâris Nizâm-nâmesi'ne göre Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi'nin yüksek kısmının da üzerinde, uzmanlar yetiştirmek amacıyla kurulması tasarlanmıştır. Meşihat, burada gerek duyacağı şubeleri açacak ve medresenin öğretim süresi de iki yıl olacak şekilde tasarlanmıştır. Buraya alınacak öğrencinin, özellikle Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi'ni bitirenler kadar sağlam bilgi sahibi olmaları istenmiştir.⁹⁶ Tefsir ve Hadis şubesi, Fıkıh şubesi ve Kelam, Tasavvuf, Felsefe şubesi olmak üzere üç kısımdan oluşmuştur.⁹⁷

1921 yılında Medâris-i İlmiye Nizam-nâmesi tasarısı meclise sevk edilmiştir. Aynı yıl kabul edilmiştir. Nizamname, İcra Vekilleri Heyetinin reisi ve Mudafaa-i Milliye Vekili olarak Fevzi ile vekillerin tamamının imzaları ve TBMM Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal'in onayı ile yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur. 26 maddeden oluşmuştur. İstanbul'daki Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi'nin varlığı TBMM'ce de onaylanmıştır. TBMM'ce kabul edilen Medaris-i İlmiye ise Anadolu'nun muhtelif kesimlerindeki eski medreseler ıslah edilerek, onlara yeniden bir çekidüzen verilmiştir. 1922 yılında bir de Anadolu'daki Darü'l-Hilafe teşkilatına ait olmak üzere; Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medâris talimatnamesi hazırlanmıştır. Toplam 107 maddeden oluşan bu talimatname Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile birlikte yayımlanmıştır.⁹⁸

Medreseler için alternatif olabilecek çözüm arayışları içerisine girilmişse de medrese sistemi kendini yenileyememiştir. 1924 yılında medreseler Tevhid-i Tedrisat Kanunun ile Maarif Vekâleti'ne devredilmiş ve bütün medreseler kapatılmıştır.⁹⁹

⁹⁵ Yıldız, “**Diyanet Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)**”, s. 37

⁹⁶ Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ...”, s. 88

⁹⁷ Uyanık, “Modernist İslamcı Bir Aydın ...”, s. 87

⁹⁸ Öcal, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde ...”, s. 123-124

⁹⁹ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, s. 332

1.2. MODERNLEŞME DÖNEMİ

1.2.1. Temel Eğitim

Sultan Abdülmecid tarafından 1845 yılında başlatılan maârif reformu, Meclis-i Maârif-i Umûmiye’de kabul edilerek 1847 yılında “Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’tâ Olunacak Tâlimat” adıyla yayınlanan talimatnâme ile devam etmiştir.¹⁰⁰ Bu talimatname de: Falaka şeriatıta olmadığı için yasaklanmıştır, cezalı öğrenciye öğretmen güler yüz göstermeyecektir ancak veli izin verirse öğrenci dövülebilecektir, 7 yaşındaki her çocuk okula devam etmek mecburiyetindedir, mahallenin imamı bunu takip etmekle yükümlüdür, öğrenim süresi 4 yıldır, 7 yıl okula devam eden ancak başarısız olanların okula devam etmeleri velilerinin isteğine bağlıdır, okulları teftiş etmek üzere müfettişler görevlendirilecektir, öğretmenler ücretlendirilmesi gibi yenilikçi maddeler içermiştir. Bu talimatname ile metodlu öğretime doğru ilk adımlar atılmıştır. Okullar, imkanlar ölçüsünde düzenlenmek istenmiş olup, okuma ve yazma aynı önemde tutulmuştur. Ancak iyi niyetlerle hazırlanmış bu talimatname parasızlık ve hocasızlık yüzünden uygulanamamış ve okullar yine eski usulde öğretime devam etmiştir.¹⁰¹

1863 yılına kadar sıbyan okulları ile ilgili ciddi bir girişimde bulunulmamıştır. 1824 tarihli fermanda ilköğretimin mecburiyeti ve çocukların okula devamı ifadeleri 1863 tarihli resmî beyannâme ile teyit edilmiştir. Hocalara devletçe maaş verilip, ilköğretimin parasız olması ve eğitimin temeli olarak kabul edilip İstanbul’un farklı semtlerinde 12 adet okul ve her okulun çevresinde iki başka okul seçilerek toplam 36 yeni usûl okul açılmıştır.¹⁰²

1864 yılında kurulan Mekteb-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu 1868 yılında sıbyan okulları için 10 maddelik bir nizamname düzenlemiştir. Nizamnamenin sıbyan okulu dersleri arasına getirdiği yenilikler; imlâ, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik

¹⁰⁰ Yazıbaşı, “Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...”, s. 62

¹⁰¹ Yılmaz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mektep...”, s. 34

¹⁰² Yazıbaşı, “Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...”, s. 62-63

gibi dersler olmuştur. Fakat bu nizamname uygulanamamıştır.¹⁰³ Sıbyan mektepleri ile ilgili en önemli adımlardan birisi de, 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile atılmıştır. Nizamnâme’de ilköğretimin zorunluluğuna vurgu yapılmış ve tüm ülkede eğitim çağına gelmiş olan kız ve erkek her çocuğa temel eğitim zorunluluğu getirilmiş olup, bu mekteplerin ülke geneline yaygınlaştırılması amacıyla her mahalle ve köye yapılacağı söylenmiştir. Fakat bu açılacak okulların masraflarının mahalle halkına bırakılmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca Nizamnâme’de, öğretmenlerin hepsinin belirli bir esasa göre atanmaları kararlaştırılmıştır.¹⁰⁵

1869 Nizamnâmesi’nin sıbyan okullarına getirdiği en önemli yeniliklerden biri de program konusunda olmuştur. Nizamnâme ile belirlenen programda, Elifba, Kur’an, Tecvit, Ahlâk, İlmihâl gibi dini bilgilerle birlikte, basit hesap, Osmanlı Tarihi, Coğrafya ve yararlı bilgilere de yer verilmiştir.¹⁰⁶ Nizamname ile dini ve dünyevi bilgiler arasında denge kurulmuş, sıbyan mekteplerinin programları şekillenmeye başlamıştır.¹⁰⁷

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’yle ilköğretim Maârif Nezâreti’ne bağlı “umumî”, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’ne bağlı “hususî” mektebler şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fakat bu ayrım mekteblerin yönetimi bakımından olup, hepsinin yapım, onarım giderleri ile öğretmen maaşları bulundukları mahalle ya da köy topluluğu tarafından karşılanacağı kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸

1869 Nizâmname’si’ne göre sıbyan okullarının ıslâhı, ya da "iptidai" adı altında yeni usûlde öğretim yapan okulların açılması için ilk esaslı teşebbüs, 1870 tarihinde başlamıştır. Bu teşebbüs sadece İstanbul’u değil bütün imparatorluğu hedef almıştır.

¹⁰³ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 62

¹⁰⁴ Tarık Soydan, Mahmut Tüncel, “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı No. 198, s. 120

¹⁰⁵ Ali Naci Özyalvaç, “**Bir Müfettiş Raporuna göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010), s. 18

¹⁰⁶ Yazıbaşı, “**Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...**”, s. 63

¹⁰⁷ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 55

¹⁰⁸ Yazıbaşı, “**Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...**”, s. 64

Başlangıçta sıbyan okullarında okutulacak kitapların açık, sade ve öğrenciye şevk verecek şekilde yeniden hazırlanması işi ele alınmıştır. Hazırlanacak kitapların muhtevası 1870 tarihli Takvim-i Vakayi Gazetesi'nde belirtilmiştir. Özellikle "elifba" için yeni heceleme usûlünün ve altı ayda okumayı öğretecek kolay bir yöntemin bulunması ve ayrıca kitabın içine resimlerin de konması şart koşulmuştur. Din, ahlâk, dil, tarih, coğrafya ve malûmat-ı nâfiâ gibi ders kitaplarının da nasıl hazırlanacağı hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰⁹

Yeni usûle göre hazırlanmış olan eğitim programının uygulanması için 1873 yılında İstanbul'da Nuruosmaniye Camii içinde bulunan kârgir binada iptidâî okulu açılmıştır. Daha sonra bu tür okullar taşrada da yaygınlık kazanmıştır.¹¹⁰

1872 tarihli belge doğrultusunda mahalle ve köylerde mekteb olabilecek yer ve binaların okul yapılması, eğer uygun binalar yoksa hemen mekteb binalarının inşâsı için mahalle ve köy halkının teşvik edilmesi ve öğretmenlere de yıllık 800 ile 1200 kuruş arasında maaş verilmesi uygun görülmüştür. Öğretmenlere verilecek aylıkların da gene mahalle ve köy halkının gayretleriyle sağlanması istenmiştir.¹¹¹

1876 Kanun-i Esasi ile ilköğretim, eğitimin ilk kademesi olarak kabul edilmiş ve zorunlu olmuştur. 1879 yılında maârif teşkilâtında yapılan değişikliklerle Maârif Nezâreti bünyesinde “Mekâtib-i Sıbyaniye Dâiresi”nin kurulması, devletin ilköğretime verdiği önemi göstermiştir.¹¹²

Yine bu dönemde, yeni açılan okullara “mekatib-i iptidaiye” (iptidâî mektepler) ve “usûl-i cedide mektepleri” denilmiştir. Bu okullar Maarif Nezaretine bağlanmıştır. Eğitim süreleri 3 yıl, köy okullarının eğitim süreleri ise 4 yıl olarak belirlenmiştir. Evkaf Nezaretine bağlı olan ve eski durumunu koruyanlara ise ya yine “sıbyan mektepleri” ya da “usûl-i atika mektepleri” denmeye devam edilmiştir. Eski ve yeni arasında ikilik

¹⁰⁹ Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s. 64

¹¹⁰ Özyalvaç, **“Bir Müfettiş Raporuna göre ...”**, s. 24

¹¹¹ Yıldız, **“Diyarbakir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)”**, s. 21

¹¹² Yazıbaşı, **“Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...”**, s. 67

ortaya çıkmıştır.¹¹³ 1882 yılından sonra bu ikiliğin kaldırılması amacıyla, devlet salnâmelerinde ve diğer vesikalarda, sık sık iptidai adı kullanılmıştır. Bundan sonra sıbyan mektepleri iptidai mekteplerine çevrilirken, yeni açılan okullar da iptidai mektepleri olarak açılmıştır. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarına kadar hükümetin açtığı yeni usul okullar “iptidai mektebi”, daha öncedeki okullar da “sıbyan mektebi” olarak ifade edilmiştir.¹¹⁴

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Emrullah Efendi'nin çabaları ile ilköğretim alanında düzenlemeler yapılmış, ancak değişime karşı direnmeler devam etmiştir. Emrullah Efendi tarafından hazırlanan Tedrisat-ı İptidaiye Layiha-ı Kanuniyesi, 15 Ekim 1913 tarihinde Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın kabulünden sonra uygulanabilmiştir.¹¹⁵ Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı da ilköğretimi zorunlu kılmıştır. Bu kanunun önemli bir özelliği geçici olarak çıkarılmasıdır. Kanunun diğer önemli özelliği ise ilköğretimin parasız olduğu kabul edilmiştir. Zorunlu eğitim bu kanun ile birlikte 6 yıla çıkarılmıştır. Ancak kanunda, ilköğretimde uygulanacak eğitim yöntem ve planı hakkında herhangi bir konuya yer verilmemiştir.¹¹⁶

Eğitim yöntem ve planı hakkındaki geniş düzenleme 1915 yılında yayımlanan Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi ile yapılmıştır. Bu programında, ilköğretim her dönemi 2 yıl olmak üzere üç devreden oluşmuştur. Bu sisteme göre; ilk kısım devre-i ula, orta kısım devre-i mutavassıta, yüksek kısım devre-i âliyedir. Ayrıca bu kanun ile birlikte Resim-iş, Mûsiki, Beden Terbiyesi gibi dersler programlara konulmuş; ziraat, ev idaresi, biçki-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir.¹¹⁷

¹¹³ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt No. 17, s. 180

¹¹⁴ Yazıbaşı, “**Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...**”, s. 68

¹¹⁵ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 50

¹¹⁶ Lütfi Budak, Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, Sayı No. 3/1, s. 56

¹¹⁷ Yazıbaşı, “**Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteb ...**”, s. 71-72

Maârif Nazırı Saffet Paşa, sıbyan mektebelerindeki hocaların tabi tutuldukları sınavda başarısız olmuşlardır.¹¹⁸ Bunun üzerine, ilköğretimdeki yeni usullerin uygulanması ve yeni usullere göre öğretmen yetiştirilmesi için 1868’de İstanbul’da Dârümuallimin-i Sıbyan açılmıştır.¹¹⁹

1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnamesi, sıbyan mektebelerine Dârümuallimin-i Sıbyan diplomasına sahip olmayanların veya yapılacak sınavda bu diplomayı almaya hak kazanamayanların öğretmen tayin olunmayacağı düzenlemesini getirmiştir. Ancak, bu gelişmeler bazı mutaasıp çevreleri rahatsız etmiş, bunların yaptıkları olumsuz propagandalar sonucu okul öğrencisiz kalmış ve 1871 yılında kapanmıştır. Ancak 1872 yılında Cevdet Paşa’nın katkılarıyla okul tekrar açılmıştır. Bu defa okula taşrada açılacak Dârümuallimin-i Sıbyanlara öğretmen yetiştirme görevi de verilmiştir.¹²⁰

1.2.2. Ortaöğretim

1.2.2.1. Rüşdiye Mektepleri

Osmanlı Devleti’nin temel eğitim kurumları olan medreseler ve onların altında eğitim veren sıbyan mektepleri, 17. yüzyıla kadar devletin her alanda ihtiyaç duyduğu ehliyetli kişileri yetiştirmişlerdir. Ancak, bu dönemde savaşlarda alınan yenilgiler, Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına neden olmuştur. Fakat sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Sıbyan mekteplerinde yenileşme yapmak, onların öğretim düzeyini yükseltmeye teşebbüs etmek medreselilerin tepkisine neden olabilirdi. Bu nedenle, sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve “rüşdiye” denilen yeni bir okulun kurulması daha kolay görülmüştür.¹²¹

¹¹⁸ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 52

¹¹⁹ Cemil Öztürk, “Darümuallimin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 551

¹²⁰ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektep...”, s. 52-53

¹²¹ Yıldız, “**Diyanet Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)**”, s. 23

Rüşdiye adı verilen mekteplerin açılmasına zemin hazırlayan eğitim hareketleri II. Mahmud devrinin sonlarında başlamıştır. Bu devirde, Meclis-i Umûr-ı Nâfia'ya talimât verilerek bir lâyiha hazırlanmıştır.¹²² 1839 yılında yayınlanan lâyihaya göre ilk önce İstanbul'da olmak üzere büyük camilerin yanına yapılmış olan selâtin-i izâm mekâtibi de denilen sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak sınıf-ı sâni ismiyle yeni mektepler açılacaktır. Lâyihada sıbyan mekteplerine “birinci sınıf”, yeni açılacak mekteplere de “ikinci sınıf” adı verilmiştir. Fakat II. Mahmud, yeni mekteplere ikinci sınıf yerine “mekâtib-i rüşdiye” ismini vermiştir.¹²³

Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından 1839 yılında yayınlanan ve rüşdiye mekteplerinin kurulmasını da içeren layihadan sonra, planlanan manada rüşdiye mektebi açılamamıştır. Bunun yerine devletin memur ihtiyacını karşılamak üzere “Mekteb-i Maârif-i Adliye” adında bir okul 1839'da Sultan Ahmet Camii'nde açılmıştır. Daha sonra bu okul ikiye ayrılmış ve ikincisine “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye” adı verilmiştir.¹²⁴

Yeni açılan bu iki okul, Bâbîâlî'ye memur yetiştirmeye devam ederken yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat devrinin reformlarına ışık tutmaktan uzak kalmıştır. Nitekim bunu en iyi anlayan Padişah Abdulmecid olmuştur. Padişah'ın direktifi üzerine 1845 yılında Meclis-i Muvakkat-ı Maarif kurularak eğitimde yapılacak reformları plânlayan layihalar hazırlanmıştır. Birinci layihada sıbyan mekteplerinin düzeltilmesi ele alınmıştır. İkinci layiha orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılması ile ilgilidir.¹²⁵ 1847 yılında başlangıç olarak ilk girişim Mekâtib-i Umûmiye Müdürü Kemal Efendi'ye aittir. Kemal Efendi, Sadâret'ten aldığı izin ile Davutpaşa'da eski bir sıbyan mektebini rüşdiye haline dönüştürmüş ve burada Arapça, Farsça, hesap, coğrafya gibi derslerin usûl-i cedîdeye (yeni usule) göre okutulmasını sağlamıştır.¹²⁶ Böylece,

¹²² Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, **İslam Ansiklopedisi**, 2008, Cilt:35, s. 300

¹²³ Fatma Kaya Doğanay, “**Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011), s. 15

¹²⁴ Ayşegül Altınova, “**Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010), s. 100

¹²⁵ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt No. 15 s. 73-74

¹²⁶ Altınova, “**Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri**”, s. 119

Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Bâbüali civarında ki Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.¹²⁷

1848 yılında tamamının öğretime başladığı bu ilk beş rüşdiye okulu, numune olarak açılmıştır. Bu okulların eğitimi ise bir öğretmen ve öğretmen yardımcısı marifetiyle sürdürülmüştür. Başlangıçta öğrenci mevcutları 30-40 iken semeresi halk tarafından görülünce müracaat artmış ve okul mevcutları 100'ü aşmıştır. Bu okullarda öğrencilere Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imla ve gerekli fen dersleri okutulmuştur.¹²⁸

Bu yeni rüşdiyeler de öncekiler gibi iki kısma ayrılmış, birinci kısmı ibtidaî denilen ilkokul ve ikinci kısım ise esas rüşdiye olmuştur. Rüşdiyelerin eğitim öğretim süresi 4 yıl olduğu halde, Darülmaârif açıldıktan sonra 6 yıla çıkarılmış; ancak 1863'te 5 yıla indirilmiştir.¹²⁹

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre rüşdiyelerde öğretim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Ders programı ise şöyledir: Mebâdi-i ulûm-ı diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, Defter Tutma Usulü, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedid Üzere Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, İlm-i hesab, Tersim-i hutut, Mebâdi-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya İlm-i Hesap, Jimnastik, Fransızca (4. sınıfta seçmeli), Mektebin bulunduğu mahallede galiben müsta'mel olan lisan (okulun olduğu yerde kullanılan mahalli dil)'dir.¹³⁰

İstanbul'da açılan rüşdiye mekteplerinin ardından bu mekteplerin önemine binaen taşrada da açılmasına karar verilmiştir. 1848 yılında Edirne ve Bursa'da büyük ve uygun birer mektebin rüşdiye mektebi olmasına karar verilmiştir. Rüşdiyelerin bu üç

¹²⁷ Hatip Yıldız, "Osmanlı Döneminde Üsküdar'da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu**, Cilt No. 3, Kasım 2016, s. 52

¹²⁸ Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 75

¹²⁹ Yıldız, "**Diyairebekir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920)**", s. 24

¹³⁰ Kerim Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı No. 65, s. 316

şehirden sonraki yayılma sahası ise Rumeli olmuştur. Zira 1850'lerin başında, Bosna Eyaleti'nde rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır. Rüşdiyelerin yayılması için çalışmalara devam edilmiş ve 1853 yılında ülke genelinde 25 yeni rüşdiye açılması kararı çıkmıştır.¹³¹

Rüşdiye mekteplerinin faydaları ortaya çıktıkça sayıları da artmaya başlamış;¹³² 1860 tarihine gelindiğinde, İstanbul'da 14 rüşdiye mektebi vardır ve bu mekteplerde 1.125 öğrenci öğrenim görmektedir. İstanbul dışında Rumeli'de 28, Anadolu'da 6 olmak üzere toplam 34 rüşdiye mektebi vardır ve bunların tamamında 2.395 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu rakamlar dikkate alındığında ülke genelinde 48 rüşdiye mektebi ve 3520 öğrenci olduğu anlaşılmaktadır.¹³³

Rüşdiyeler nısır, tam, merkez ve numûne olarak farklılaşmıştır. Nısır rüşdiyeler, sınıfları tam olmayan bir rüşdiye çeşididir. Böyle bir rüşdiye düşünülmesinin sebebi maddi problemlerdir. Bunlar iki yıl ibtidâî, iki yıl rüşdi sınıflıdır. Merkez rüşdiyeler, sadece Dersaâdet'te ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Bu rüşdiyeler ibtidâî sınıfları da içermektedir. Taşrada bu isme rastlanmamıştır. Numune rüşdiyeler, yabancı dil öğretimini gerçekleştirmek amacıyla açılmıştır. Daha sonra taşraya da yayılmıştır. Fakat bunların geliri daha fazla olduğundan öğretime dikkat edilmeden mektepler numûneye tahvil edilmiş ve istenen sonuçlar elde edilememiştir.¹³⁴

1858 yılında Maarif Nezareti'nden Sadarete yazılan tezkerede halkın kalkınmasının ancak eğitimle olacağı belirtilmiş, okullarda reformlar yapıp çoğaltılırken kız çocukları için de rüşdiyelerin yapılması istenmiştir. Öneri Sadaret'çe

¹³¹ Altınova, “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 124-144

¹³² Doğanay, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri”, s. 31-75

¹³³ Altınova, “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 132-133

¹³⁴ Doğanay, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri”, s. 213-214

uygun bulunarak 6 Ocak 1859 tarihinde Sultanahmed’de Cevri Kalfa Mektebi açılmış, bu okula Sultanahmet Kız Rüşdiyesi de denmiştir.¹³⁵

Kızlar için açılan bu ilk rüşdiye mektebinin öğretmenlerinin erkek olması¹³⁶ ve bu okul başlangıçta 8-10 yaşına gelen kız çocuklarını okula göndermeye alışkın olmayan halktan fazla ilgi görmemiştir. Kızların okula gönderilmesi için Takvim-i Vekayi aracılığı ile duyuruda bulunulmuştur. Özellikle, ergenlik çağındaki kızların okula gitmesinin önünde dinen hiçbir engel olmadığı, aksine islamiyetin erkeklerin yanı sıra kızların da iyi bir eğitim almasını emrettiği vurgulanmıştır. Bu çabalar neticesinde öğrenci sayısı artmaya başlamıştır.¹³⁷

Bu arada yeni kız rüşdiyeleri açmak için çalışmalar hızlandırılmıştır. Maârif Nezâreti tarafından 1869 yılında Şûrâyı Devlet’e 7 kız rüşdiyesi açılması için teklif verilmiştir. Şûrâyı Devlet, İstanbul’da halen 1 kız rüşdiyesi bulunduğundan bu teklifi uygun bulmuştur.¹³⁸

Kız rüşdiyeleri açıldığında en önemli sorunlardan biri öğretmen ihtiyacının karşılanması olmuştur. Bu mektepler için kadın öğretmen bulunamadığından nakış dersi dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından okutulmuştur. Bu mekteplerde kız çocuklarına gerekli olan Arapça, Farsça ve riya ziye derslerinden başka hat ve nakış da öğretilmiştir.¹³⁹ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’yle birlikte kız rüşdiyelerinde şu dersler okutulmuştur; Mebâdi-i Ulûm-ı Dinîye, Muhtasar Tarih, Muhtasar Coğrafya, Kavâid-i Lisân-ı Osmanî, Hesab, Defter Tutmak Usûlü, Mebâdi-i Kavâ’id-i Arabiye ve Farisiye, Nakışa Yardımcı Olacak Derecede Resim, İmlâ ve İnşâ, Âmeliyat-ı Hıyâtiye

¹³⁵ Emel Demir Görür, “İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüşdiye Mektebi Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt No. 8, s. 314

¹³⁶ Süleyman Tenger, “**Rüşdiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), s. 52

¹³⁷ Öztürk, “Rüşdiye”, s. 301

¹³⁸ Doğanay, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri**”, s. 63-66

¹³⁹ Altınova, “**Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri**”, s. 154

(Biçki Dikiş Dersi), Müntehebât-ı Edebîye, Tedbîr-i Menzil, Mûsiki (Seçimlik) derslerdir.¹⁴⁰

1874 yılında İstanbul dışında, vilâyet merkezlerinde birer inas rüşdiye mektebi açılmasına karar verilmiş, bu durum vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Böylelikle taşrada ilk kız rüşdiyeleri açılmaya başlanmıştır. 1906-1907 yıllarında ülkede 85 kız rüşdiyesi varken, bu sayı 1918 yılında 116'ya çıkmıştır.¹⁴¹

1.2.2.2. İdadi Mektepleri

Hazırlamak, geliştirmek manasına gelen “idadi” kelimesi 1869 yılı öncesi ve sonrasında iki farklı anlam ve görevde kullanılmıştır: Hazırlık sınıfı olarak idadiler ve ortaöğretimin bir kademesi olarak açılan idadiler. İlk dönemde açılan idadi sınıfları başlı başına bir okul değil Rüşdiye, Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi okulların hazırlayıcısı niteliğindeki sınıflardır. Sonraki dönemde ise, ortaöğretimin bir kademesi olarak 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile birlikte yeni bir mana ve içerik kazanıp, gerçek hüviyetine kavuşarak;¹⁴² rüşdiyelerden bir derece yüksek ve bugünkü lise düzeyindeki okullardır. Hükümet bu okulları, Yüksek Okullara öğrenci, devletin üst kademelerine memur yetiştiren ve rüşdiye mezunu Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının bir arada öğretim yaptıkları yer olarak hedeflemiştir.¹⁴³

1869 tarihli nizamnameye göre idadi okullarının faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. Fakat ülkenin içinde bulunduğu maddi sıkıntılar ve bu okullarda ders verecek muallimlerin yokluğu sebebiyle¹⁴⁴ 1873 yılına kadar sürmüştür. 1873 yılında ilk idadi şubesi bugünkü Vefa Lisesi olan Darülmuallimin-i Âliye içinde bina, malzeme ve

¹⁴⁰ Açık, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar...”, s. 317

¹⁴¹ Altınova, “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 159

¹⁴² Derya Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007), Sayfa: 81

¹⁴³ Mehmet Ali Yılmaz, “Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898–1903)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2015), s. 24

¹⁴⁴ Ersoy Topuzkanamış, “Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı No. 19, s. 188

öğretmenlerinden de yararlanma durumu düşünülerek idadi şeklinde düzenlenmesiyle açılmıştır. İstanbul dışındaki ilk sivil idadi ise 1875 yılında Yanya Vilayeti'nin Tırhala Sancağı'na bağlı Yenişehir Kasabasında açılmıştır.¹⁴⁵ 1875 yılında İstanbul'da Fatih ve Beşiktaş'ta iki idadi daha öğretime başlamıştır. 1876 yılına gelindiğinde ise Darülmâarif, Eski Ali Paşa, Davut Paşa, Fevziye ve İbrahim Ağa Çayırı'nda olmak üzere 462 öğrencinin bulunduğu toplamda yedi idadi bulunmaktadır.¹⁴⁶

İdadilerin önemi anlaşılmasına rağmen hemen açılma yoluna gidilememiştir. Çünkü maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden bir türlü açılamamıştır.¹⁴⁷ Fakat Sadrazam Sait Paşa tarafından yapılan mali düzenlemelerle idadilerin masrafları temin edilmeye çalışılmış ve vilayetlerde idadiler açılmaya başlanmıştır. Yapılan vergi düzenlemesiyle oranlar değiştirilmiş, bina vergisinin %6'sının eğitime ayrılması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸ Bunun sonucu olarak da vilayetlerde idadîlerin açılmasına girişilmiştir. Nitekim 1885 yılında Bursa, Edirne, Konya Çanakkale'de birer idadî açılmıştır. Aynı yıllarda İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Ankara, Üsküp, Priştina, Serfice, Gümölcine, Manisa, Adana, Haleb, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, İzmit ve Sivas şehirlerinde idadî okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır.¹⁴⁹ Açılan ve yapımına başlanan idadilerin dışında Erzurum, Hakkâri, Diyarbakır, Zor, Burdur, Karasi, Kaza-i Erbaa (Çatalca), Karahisar-ı Sahip, Kırkkilise (Kırklareli), İstanköy, Midilli, Tekirdağ, Yenipazar, Taşlıca ve Görice'de de birer idadi mektebi yapılması için bu merkezlerin mahalli makamlarıyla görüşmeler yapılmıştır. Böylece 1884 yılında büyük bir hızla açılmasına başlanan idadiler yaklaşık 10 yıl boyunca bu hızla devam etmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Yılmaz, “**Maarif Salnamelerine Göre ...**”, s. 27

¹⁴⁶ Demirel, “**Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler**”, s. 85

¹⁴⁷ Cemil Öztürk, “İdadi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 21, 2000, s. 465

¹⁴⁸ Kamil Uygun, “**Karesi İdadisi ve Sultanisi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nisan 2006), s. 36

¹⁴⁹ Hacı Salman, “**İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), s. 18

¹⁵⁰ Muzaffer Orhan, “**Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006), s. 19

1887 yılında toplanan Maarif Komisyonu, açılan idadilerin devamına, yapımına başlanacak olanların da yapımının durdurulmasına karar vermiştir.¹⁵¹ İdadilerin aleyhine alınmış olan bu kararda vilayet maarif yetkililerinin hükümetin okul yapılmasında takip ettiği siyasete gösterdikleri tepkinin de büyük payı olmuştur. Çünkü Maarif Vergisi adıyla halktan toplanan paralar, halk çocuklarının gidebileceği okullar dururken, zengin çocuklarının devam ettikleri idadiler ve İstanbul'daki yüksek okullar için harcanmıştır. 1887 yılında itibaren ise taşradaki daha önce nehari olarak açılmış ve sadece bulundukları şehrin çocuklarına faydası dokunan idadilerin leylîye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun birden yapılmasına maarif hissesinin olanak tanımayacağı düşünülerek imkânlar nisbetinde büyük vilayetlerde birer; Hakkâri, Dersim, Van gibi küçük vilayetlerin ise birleştirilerek hepsi için merkez seçilecek yerlerde yine birer leylî idadi açılması kararlaştırılmıştır.¹⁵² İzmir İdadi Mektebi yatılıya ilk çevrilen idadilerdendir. Bundan sonra özellikle vilayet merkezlerinde bulunan gündüzlü idadiler birer birer yatılıya çevrilmeye başlanmıştır.¹⁵³ Ancak yatılı idadileri inşaat masraflarından ziyade, yapıldıktan sonra daimi yıllık masraflarının karşılanması devlete büyük bir külfet yüklemiştir. Leyli idadilerinin yıllık giderleri nehari idadilere göre 5 veya 6 kat daha fazla olmuştur.¹⁵⁴

Yeni idadilerin yapılmaması fikri hükümetçe kabul edilmemiş ve 1887 yılından sonra idadi yapımına tekrar hız verilmiştir. 1890 yılından sonra ise rüşdiyelerin kapatılarak idadilerle birleştirilmesi ve bu okullarda görevli olanların belirtilen idadilere nakledilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁵ 1892 yılında taşra idadileri 5 ve 7 yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Vilayet idadileri 7 yıl, liva idadileri 5 yıl olarak belirlenmiştir. 5 yıllık idadilerin amacı yüksekokullara öğrenci hazırlamak olmamıştır. Bunlar bulundukları

¹⁵¹ Uygun, “Karesi İdadisi ve Sultanisi”, s. 36

¹⁵² Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler”, s. 89

¹⁵³ Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri”, s. 21-22

¹⁵⁴ Yılmaz, “Maarif Salnamelerine Göre ...”, s. 30

¹⁵⁵ Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler”, s. 90

yörenin işlerini idare edecek, imarını sağlayacak adamlar sağlamaya yönelmiştir. Her iki tip idadilerde rüşdiyeleri içine almıştır.¹⁵⁶

İdadilerin açılmaya başlandığı ilk yıllarda 1869 Nizâmnâmesi'ne ve 1873 yılında açılan mülkî idâdî için öngörülen bazı genel hükümlere uygun olarak idare edilmişlerdir. Fakat daha sonraki yıllarda, idâdîlerin rüşdiyelerle birleşerek leyli-nehârî, sancak-vilâyet, beş yedi yıllık gibi isimler altında açılmaya başlaması, yeni bir talimatnâme yapılmasını zaruret haline getirmiştir. 128 maddeden oluşan talimatname de müdürlerin, muavinlerin, mubassırların vazifeleri ve talebelerle ilgili hususlar ayrıntılı bir şekilde hükümlere bağlanmıştır. Bu talimatname devrin sonuna kadar uygulanmıştır.¹⁵⁷

İdadilerin gelişip yaygınlaşmasının pek kolay olmadığını, 1869 Maarif Nizamnamesi'nden 25 yıl sonraki rakamlara bakıldığı zaman rahatça anlamak mümkündür. 1895-1896 öğretim yılında imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılan toplam 55 idadide 5.419 öğrenci varken, 20. Yüzyılın başlarında 69 idadide 10.671 öğrenci ile sayının arttığı görülmüş, dönemin sonunda ise bu sayı 109 idadide yaklaşık 20.000 öğrenciye ulaşmıştır.¹⁵⁸

1892 yılında 5 ve 7 yıllık idadî programlarında esaslı bir ıslâhat yapma ihtiyacı duyulmuştur. Bu amaçla Maârif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa başkanlığında kurulan komisyon, ders programını yeniden düzenlemiştir. Maârif Nezareti, bu programla rüşdiye, idadî ve yüksekokul dersleri arasında bir bağ kurmak ve aynı derecedeki okullara zamanın ihtiyacına göre müşterek programlar vermek istemektedir.¹⁵⁹

1902 yılında, öğretim sürelerine göre mevcut derslerin fazla olduğu ve öğrencilere ağır geldiği düşünülerek yatılı idadiler 8, gündüzlüler ise 6 yıla çıkarılmıştır. Aynı zamanda bazısına ziraat, bir kısmına ticaret ve sanayi dersleri konularak idadiler

¹⁵⁶ Yılmaz, “Maarif Salnamelerine Göre ...”, s. 30-31

¹⁵⁷ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 126-128

¹⁵⁸ Yılmaz, “Maarif Salnamelerine Göre ...”, s. 33-34

¹⁵⁹ Yıldız, “*Diyanet Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*”, s. 29-30

çeşitli amaçları olan mektepler haline getirilmiştir. Ancak 1906 yılında bu uygulamadan vazgeçilmiş ve idadiler tekrar eski durumuna döndürülmüştür.¹⁶⁰

II. Abdülhamid döneminde düzenlenen en son programa göre, idadîlerin 1., 2. ve 3. sınıflarında tecvitli Kur'an ve ulum-ı diniye, Türkçe, ahlak, Arapça, Farsça, Fransızca, hesap, hendese, coğrafya, tarih, hüsn-i hat, resim; 4. ve 5. sınıflarda tecvitli Kur'an ve ulum-ı diniye, Türkçe, ahlak, Arapça, Farsça, Fransızca, hesap, hendese, coğrafya, tarih, hüsn-i hat, kitabet, ziraat; 6. ve 7. sınıflarda ise ulum-ı diniye, ahlak, edebiyat, kitabet-i resmiye, Arapça, Fransızca, usûl-i defter, kavanin, cebir, müsellesat, hendese, kozmografya, ilm-i servet, fizik, kimya, hikmet, mevalid, hıfzı's-sıhha, coğrafya, tarih, hüsn-i hat ve resim dersleri okutulmuştur.¹⁶¹

II. Abdülhamid Devrinde Münif Paşa'nın nazırlığı zamanında İstanbul'da Babiâli Caddesinde kira ile tutulmuş bir konakta idadi seviyesinde bir kız okulu (İnas İdadi Mektebi) 13 Mart 1880 tarihinde açılmıştır. Bu okulda Avrupa okul nizamlarına uygun bir programla Türkçe ve genel kültür derslerinin yanında Fransızca, İngilizce ve Almanca okutulmuş ve musiki, el işleri gösterilmiştir. Fakat iki yıl öğretimden sonra halkın ilgisizliği yüzünden kapanmıştır.¹⁶²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, mevcut yatılı idadilerdeki eğitim kalitesi yeterli bulunmadığından veya bu idadiler, Avrupa'daki liselere nazaran yetersiz bulunduğundan, 1910 yılından itibaren idadilerin sultaniye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶³ Emrullah Efendi'nin nazırlığı döneminde İstanbul'da ve diğer bazı büyük şehirlerde mevcut 10 idadi sultaniye dönüştürülmüştür. 1913 yılında sultaniler, idadilerin eğitim seviyesini de içine alan üç ayrı bölümden oluşacak şekilde tekrar düzenlenmiştir. Böylece sultaniler, 1913 yılına kadar vilâyet merkezlerinde faaliyet gösteren yedi yıllık idadilerin yerini almaya başlamıştır. Bu yıl 23 idadi sultaniye

¹⁶⁰ Öztürk, "İdadi", s. 466

¹⁶¹ Yıldız, "Diyarbakir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920)", s. 30

¹⁶² Salman, "İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi", s. 23

¹⁶³ Fatih Demirel, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler", **Tarih İnceleme Dergisi**, Cilt No. 27, s. 342

çevrilmiş ve 6 yeni idadi kurulmuştur. 1913 yılından itibaren sancaklarda bulunan beş yıllık idadilerde de bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1913 yılında yürürlüğe giren programa göre idadi adı altında faaliyet gösteren bu okullar, muhtelif amaçlı okullar haline getirilmiştir. Ancak idadilerin, Ortaöğretimin birinci basamağını oluşturan eğitim kurumları olarak varlığını Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürdürmüştür. 15 Ağustos 1923 tarihinde bütün ortaöğretim kurumlarına “lise” adı verilmiştir.¹⁶⁴

1.2.3. Darülmualimin

Osmanlı Devleti'nde öğretmenliğin bir meslek olarak kabul edilmesi ve öğretmenlerin bir meslek okulundan yetiştirilmesi düşüncesi Tanzimat Dönemi'yle başlamıştır.¹⁶⁵ Ancak daha önceki devirlerde de “müderris” denen hocaların medreselerden yetişmiştir ve bunun yanında Fatih Sultan Mehmed zamanında sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için özel bir program uygulanmıştır. Ayasofya ve Eyüp Medreselerinde uygulanan bu programda Adâb-ı Mubahase ve Usûl-i Tedris adında dersler yer almıştır.¹⁶⁶ Bu dersler “Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemi” anlamına gelmektedir. Böyle bir dersin, ilkokul öğretmen adayları için özel olarak öngörülmesi o çağda çok önemli bir yeniliktir. Ne yazık ki, Fatih'in çizdiği yol kendisinden sonra terk edilmiştir.¹⁶⁷

1839 yılında ilk olarak İstanbul'da açılan rüşdiye mektebi, zamanla ülke genelinde yayılmışlardır. Sayılarının çoğalması ile bu mekteplerde eğitim verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi sorunu ortaya çıkmış, rüşdiye mekteplerine erkek öğretmen

¹⁶⁴ Yılmaz, “**Maarif Salnamelerine Göre ...**”, s. 43-45

¹⁶⁵ Recep Özkan, “Darülmualimin'in ilk nizamnamesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz”, **Akademik Matbuat**, Cilt No. 2, s. 4-5

¹⁶⁶ Öztürk, “Darülmualimin”, s. 551

¹⁶⁷ Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimin'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış: A New ant Overall View to the First Years of Darülmuallimîn (Teacher Training College) in the 160th Anniversary of Teacher Training in Turkey”, **OTAM**, Sayı No. 20, s. 19-20

yetiştirmek için 1848 yılında Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin öncülüğünde Fatih'te Darülmuallimin mektebi açılmıştır.¹⁶⁸

Öğretim süresi 3 yıl olarak belirlenen bu mektebe önce “baş hoca” unvanı ile Denizlili Yahya Efendi yönetici olarak atanmış ve 1850 yılına kadar görevde kalmıştır. 14 Ağustos 1850 tarihinde ulemadan olan Ahmet Cevdet Efendi, müdür unvanı ile Darülmuallimin mektebinin yöneticisi olmuştur.¹⁶⁹ Mektebin ilk nizamnamesini darülmualliminin Müdürü Ahmet Cevdet Efendi 1 Mayıs 1851 tarihinde hazırlamıştır. Bu belge ile darülmuallimin ilk kez esaslı bir yasal ve pedagojik düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu nizamnameye göre öğrenci sayısı 20 olarak belirlenmiştir. Öğrencilerin iyi derecede Arapça bilmesi, Arapça bir metni Türkçe olarak güzel ifade edebilmesi, Farsça ve riyaziyat öğrenimine yetenekli olması, kötü hal ve hareketlerin bulunmaması şartı da aranmıştır. Okul bitince yapılacak imtihanla başarı gösterenler sırayla atanacak ve ilk mezunlar müd kadrolarında görevlendirilecektir. Bu nizamnameye göre, Darülmuallimin'de okutulacak dersler şöyledir: Usul-i İfade ve Talim, Farsça, Riyaziyattan Fenn-i Hesap, yeteri kadar Hendese, Mesaha, Heyet ve Coğrafya'dır.¹⁷⁰

Sıbyan Mekteblerinin ıslahı ve bu okullar için medresenin dışında öğretmen yetiştirilmeye başlanması, ancak 1860'larda mümkün olmuştur. 1863 yılında İstanbul'daki 35 sıbyan mektebinde usul-i cedid'e göre öğretime geçilmiştir. 1868 yılında bu okullar için yeni bir nizamname yayımlanmıştır. Bu düzenleme ile sıbyan mekteblerinde; imla, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik dersleri de okutulmaya başlanmıştır. Bu dersleri verecek olan hocalar padişahın iradesiyle bir sınava tabi

¹⁶⁸ Seyit Taşer, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yöntemi ve Denetimi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010), s. 26

¹⁶⁹ Memet Yetişgin, Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Darülmuallimin Mektebi: Maraş Darülmuallimini: Ottoman Teachers' Training School for Boys: The Teachers' Training School for Boys of Maraş, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Sayı No. 16, s. 1084-1085

¹⁷⁰ Yeliz İlikli, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmuallimin ve Darülmuallimatlarından Öğretmen Okullarına)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010), s. 46-47

tutulmuş, ancak sınavdan istenen başarı gösterilememiştir.¹⁷¹ Bunun üzerine, 1868 yılında İstanbul'un Beyazıt semtindeki Metruk Matbaa-i Amire'de Darülmuallimin-i Sıbyan adı altında iki yıllık bir öğretmen okulu daha açılmış ve müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir.¹⁷²

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Darülmuallimîn'i ve programlarını yeniden yapılandırmıştır. Buna göre, genel mekteplerin çeşitli düzeylerindeki öğretim kurumları için mükemmel muallimler yetiştirmek üzere İstanbul'da bir büyük Darülmuallimîn kurulacaktır. Bu kurum rüşdiye, idadiye, sultaniye şubelerinden oluşacak ve her şubenin biri Edebiyata, ötekisi Ulûm ve Fünûna mahsus iki bölümü bulunacaktır.¹⁷³ Fakat planlanan "Büyük Darülmuallimin" gecikmeli olarak açılmıştır. Rüşdiye şubesi ile eğitime başlayan Darülmuallimin, 1870 yılına kadar rüşdiye şubesiyle sınırlı kalmıştır. İdadi mekteplerinin ülke genelinde açılmaya ve yaygınlaştırılmaya başlanmasıyla idadi mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere 1874 yılında Darülmuallimin-i idadi şubesi açılmıştır. Kapatılan sıbyan şubesi ise Mehmet Cevdet Efendi'nin çabalarıyla 1872 yılında tekrar açılmış ve müdürlüğüne Mehmet Cevdet Efendi getirilmiştir. 1874 yılında "İstanbul Darülmuallimini" sıbyan, rüşdiye, idadiye şubelerini ihtiva eden bir okul haline gelmiştir. Bu kurumların eğitim süresi sıbyan şubelerinde iki, rüşdiye ve idadi şubelerinde üç yıl olarak belirlenmiş ve ders programlarında da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. 1892 yılında yürürlüğe giren yeni nizamnameye göre İstanbul Darülmuallimin-i Aliye şubesi açılarak şubeler değişmiştir. Bu tarihten itibaren ibtidaiye, rüşdiye ve âliye şubelerinden oluşan Darülmuallimin'de her şubenin eğitim süresi iki yıl olup öğrencilerin tamamı burslu okumuş ve mecburi hizmetle yükümlü tutulmuştur.¹⁷⁴

¹⁷¹ İlikli, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu ...", s. 51

¹⁷² Öztürk, "Darülmuallimin", s. 551

¹⁷³ Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında ...", s. 48

¹⁷⁴ Memet Yetişgin, Sevim Ceylan Dumanoglu, "Osmanlı Darülmuallimin Mektebi ...", s. 1086-1087

Kızlar için ise 1859 yılında İstanbul'da Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açılmıştır. Fakat bu okullara bayan öğretmen bulmak çok zor olmuştur.¹⁷⁵ Kızların hocaları yaşlı ve iyi ahlaklı erkek öğretmenlerdir.¹⁷⁶ Bu durum bayan öğretmenlere olan ihtiyacı artırmış ve bir kız öğretmen okulu açılması gereği duyulmuştur.¹⁷⁷ Bu nedenle, Kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek¹⁷⁸ için 26 Nisan 1870 yılında Darümuallimat adıyla bir kız öğretmen okulu açılmıştır.¹⁷⁹

II. Abdülhamid Dönemi'nde, diğer eğitim kurumları gibi Darümuallimin'de sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, pek çok vilayet merkezinde açılması kararlaştırmıştır. Devletin ilkokul öğretmen ihtiyacının tümünün İstanbul Darümuallimin mezunlarıyla karşılanamayacağı bilindiğinden dolayı taşrada öğretmen yetiştirme fikri hemen uygulamaya konmuştur. 14 Kasım 1882 tarihinde alınan bir kararla vilayet merkezlerinde birer Darümuallimin-i Sıbyan'ın açılması söz konusu olmuştur. 1875 yılında Bosna, Girit ve Konya'da açılan darümualliminlere ek olarak 1882 yılından itibaren Kosova, Sivas, Amasya, Bursa, Selanik, Aydın, Halep, Elazığ, Van ve Musul vilâyet merkezlerinde darümuallimin okulları açılmıştır. 1894 yılına gelindiğinde ise Edirne, Selanik, Erzurum, Konya, Trabzon, Sivas, Ankara, Halep, Suriye, Beyrut, Adana, Kastamonu, Diyarbakır, Yanya, Manastır vilayetlerinde darümuallimin mektepleri açık olup eğitim öğretim yapıldığı bilinmektedir.¹⁸⁰

II. Meşrutiyet'in ilanında ülkede bulunan darümuallimin mekteplerinin sayılarında düşüşler olmuştur. Ülkede 1905-1906 yıllarında toplam 36 Darümuallimin mektebi,¹⁸¹ 1905-1908 yıllarında vilayet ve sancaklarda 26 mektebin olduğu

¹⁷⁵ Taşer, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ...**”, s. 48

¹⁷⁶ Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darümuallimat), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı No. 26, s. 225

¹⁷⁷ İlikli, “**Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştirme Sorunu ...**”, s. 60

¹⁷⁸ Cemil Öztürk, “Darümuallimat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, s. 549

¹⁷⁹ Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında ...”, s. 50

¹⁸⁰ Memet Yetişgin, Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Darümuallimin Mektebi ...”, s. 1087

¹⁸¹ Öztürk, “Darümuallimin”, s. 552

görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanından sonra 1910 yılında vilayetlerde bulunan Darülmualimin okullarının sayısı 32 olmuştur.¹⁸²

1915 yılında öğretmen yetiştiren okullarda bir takım düzenlemelere gidilmiş, “Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi” ilan edilmiştir. Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra savaş yıllarının olumsuz şartlarında eklenmesiyle bu okullara rağbet azalmış, okulların giderleri ve öğretmen maaşları vilayet bütçelerince karşılanamamıştır.¹⁸³

1923-1924 eğitim yılı başında İstanbul Darülmualimini dâhil 13 öğretmen okulu kalmıştır. 1923 yılında yürürlüğe giren bir kanunla bütün okulların masraf ve maaş giderleri Maarif Vekâleti bütçesinden karşılanmaya başlanmış, daha sonra öğretmen yetiştirme konusu yeni esaslara bağlanmıştır.¹⁸⁴

1.2.4. Gayrimüslim ve Yabancı Okullar

Osmanlı Devleti'nde ecnebi mektep (yabancı okul) kavramı, gayrimüslim toplulukların açtıkları ve sonradan yabancı devletler tarafından himaye edilen okullar ile doğrudan yabancı devletler tarafından açılan okullar için kullanılmaktadır. Yabancı okul olgusunun kökeni 1453 yılına kadar dayanmaktadır. Azınlık okulları ise Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşayan, aralarında dil, din, ırk farkı bulunan, özel anlaşmalarla verilen haklardan yararlanan başta Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının açtığı okullardır.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin, tebaasında yer alan Müslüman olmayan topluluklar için çıkardığı “Din Serbestisi” tanıyan fermanlar, tam bir eğitim serbestisinden söz

¹⁸² Taşer, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ...**”, s. 63-66

¹⁸³ Öztürk, “Darülmualimin”, s. 552

¹⁸⁴ Memet Yetişgin, Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Darülmualimin Mektebi ...”, s. 1087-1088

¹⁸⁵ Mustafa Serhan Yücel, “**Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2016), s. 4

etmemekle beraber, ayinlerini ve adetlerini yerine getirme hakkını vermesiyle, gayrimüslimlerin okul açma dayanağı olmuştur.¹⁸⁶

Osmanlı Devleti, güçlü olduğu dönemlerde azınlıklara ait eğitim kurumlarını tehdit olarak görmemiş ve hatta teşkilatlanmalarına da izin vermiştir. Osmanlı'nın bu tutumu yabancı devletleri cesaretlendirmiştir. Çünkü bu unsurlar Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan azınlıkları kendi hâkimiyeti altına alarak azınlıkların faydalandığı haklardan faydalanmak istemişlerdir. Yabancı devletler, belirledikleri azınlık grubunun okullarına karşılıksız olarak para, eğitim malzemesi ve öğretmen gibi desteklerde bulunmuşlardır. Verilen tüm imtiyazların suistimal edilmesi ve sağlanan serbestinin esnekliği sayesinde önceleri çeşitli şekillerde azınlık okullarına nüfuz eden Fransa, İtalya, Amerika, Bulgaristan ve İngiltere gibi devletler, yasal dayanaktan yoksun, denetimden uzak kendi eğitim ve öğretim kurumlarını açmaya başlamışlardır.¹⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların açılıp yayılmasında azınlıklara tanınan hakların yanısıra Kapitülasyonlar, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve misyonerlik faaliyetlerinin de etkisi büyüktür.¹⁸⁸

Kapitülasyon, bir ülkede geçici veya devamlı oturan yabancılara devletlerarası antlaşmalarla sağlanmış imtiyazları ifade eder.¹⁸⁹ Kapitülasyonlarda eğitimle ilgili açık ve kesin herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen, iktisadi ve ticari amaçlarla tanınan bu imtiyazlar daha sonra dini, siyasi, hukuki ve sosyal bir anlam kazanarak eğitim ve öğretim alanında da kullanmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Emine Kocamanoğlu, “Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi Örneği)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003), s.23-24

¹⁸⁷ Yücel, “Türkiye’de Yabancı Okullar ...”, s. 5-6

¹⁸⁸ Pervin Turfan, “Osmanlıdan Günümüze İzmir’de Azınlık ve Yabancı Okullar”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013), s. 2-3

¹⁸⁹ Zekeriya Türkmen, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış” **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, Sayı No. 6, s. 326

¹⁹⁰ Ersoy Taşdemirci, “ Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı No. 10, s. 14

1839 Tanzimat Fermanı, azınlıklara daha geniş haklar vermiştir. Müslümanlardan daha ziyade Hristiyan azınlıkların işine yaradığı halde daha da fazla hak istemeye alışan bu toplumları yine de tatmin etmemiştir. Bu nedenle yabancıların devamlı surette Osmanlı'nın içişlerine karışmalarına yol açmıştır. Fermanı yetersiz bulan yabancı devletlerin¹⁹¹ baskılarıyla Osmanlı, 1856 yılında Islahat Fermanı'nı yayınlamıştır. Bu fermanla azınlıklara okul açma, inşa etme, tamir, onarım vb. alanlarda serbestlik getirilmiştir. Bu serbesti ile yabancı devletler kendi siyasetleri doğrultusunda Osmanlı topraklarında rahatça okul açmışlardır.¹⁹² Tanzimat ve Islahat Fermanlarına ek olarak 1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı, azınlıkların yararına olan bazı düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler içinde Hristiyanların okul açmalarında kolaylık sağlayacağı yönünde madde bulunmaktadır. Bu ferman yabancı okulların açılmasını kolaylaştıran yasal düzenlemeler içinde yer almıştır.¹⁹³

1876 yılında Kanun-i Esasi'nin kabulünden sonra, Osmanlı topraklarında zaten var olan yabancı okullarına, yenileri eklenmiştir. Aslında anayasadaki okullara denetleme zorunluluğu ile bu okullara sınır getirilmek istense de başarılı olunmamıştır. Yabancı okulların, kendi programları, ders kitapları ve eğitim dilleriyle başına buyruk tavırları Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürmüştür.¹⁹⁴

İlk zamanlarda bu okulları fazla önemsemeyen, kontrol etmeyen ve hatta zaman zaman para desteğinde bulunan Osmanlı Devleti,¹⁹⁵ misyonerlerin ve yabancı devletlerin

¹⁹¹ Azmi Khouli, “Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar (XIX. YÜZYIL)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006), s. 66

¹⁹² Tolga Oktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2018), s. 37-39

¹⁹³ Enes Göksal, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Faaliyet Gösteren Yabancı Okullar”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2018), s. 86

¹⁹⁴ Filiz Topçu, “Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi İle Yabancı Okullarının Bu Sistemin Üzerindeki Etkileri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007), s. 109-119

¹⁹⁵ Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayetinde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No. 7/24, s. 257

istenmeyen faaliyetlerinin farkına geç de olsa varmıştır. Sadece kendi eğitim kurumlarına bir çekidüzen vermekle sınırlı kalmayarak, yabancı okulları da denetim altına alabilmek amacıyla köklü ve kapsamlı girişimler yapmıştır. İlk olarak 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuş, böylece devlet bünyesindeki bütün eğitim öğretim kurumları yeniden yapılandırılmaya ve bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. 1868 yılındaki Gümrük Nizamnamesi ise denetim konusundaki diğer bir düzenlemedir. Fakat 18 Haziran 1869 tarihinde çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Osmanlı Devleti'nin bu alanta attığı ilk önemli adımdır.¹⁹⁶

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile “Mekatib-i Hususiye” olarak nitelenen yabancı okullar, “Tebaa-yı ecnebiyeden olunan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir...” diye tanımlanarak bu kurumların uyması gereken esaslar belirlenmiştir. Nizamname'ye göre; bu kurumların ruhsat almaları, devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitaplarının tasdik edilmesi ve bunları uygulamayan okulların faaliyetlerinin durdurulması şeklinde düzenlenmiştir.¹⁹⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde yabancı okulların zararlı faaliyetlerine engel olmak, onları denetlemek ve ruhsatsız okulların kapatılmasına yönelik çalışmalar olmuştur. Bu amaçla, 1886 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı “Mekatib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslime Müfettişliği” dairesi oluşturulmuştur.¹⁹⁸ Bu dairede; yabancı ve azınlık okullarını sürekli olarak teftiş etmek, okulların programları dışına çıkmalarını ve ruhsatsız olarak açılmalarını engellemek, yeni baştan açılacak olan okulların formalite işlemlerini yerine getirmek, ruhsatsız okulları ruhsata bağlamak, İstanbul dışında bulunan azınlık ve yabancı okullar hakkında vilayetten ve maarif müdürlüklerinden sorulacak sorulara

¹⁹⁶ Yücel, “Türkiye’de Yabancı Okullar ...”, s. 9

¹⁹⁷ Turfan, “Osmanlıdan Günümüze İzmir’de Azınlık ...”, s. 7

¹⁹⁸ Kocamanoglu, “Yabancı Okullarda Din Eğitimi ...”, s. 28-29

cevap vermek ve okulların teftişleri sırasında görülen yolsuzluklara dair genel imtihanlarda bulunmak üzere okullara mümeyyiz olmak amaçlanmıştır.¹⁹⁹

1896 tarihli Cemaat Mektepleri Talimatnamesi ile cemaat okullarının tüm kayıtları ve ruhsat alımlarına ilişkin yükümlülükler ile okul yönetimlerinin ve bu okullarda yapılan eğitim-öğretimin teftiş usulleri karara bağlanmıştır. Bu talimatname ile azınlık okullarının denetim altına alınmaları yönünde önemli bir adım atılmıştır.²⁰⁰

1908 yılından sonra yabancı okul sorununa daha da önem verilmesine rağmen, patrikhane ve sefaretlerin baskısı köklü tedbirler alınmasını engellemiş, hatta Emrullah Efendi'nin bu konuda hazırladığı 'Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı' bu baskı yüzünden çıkarılamamıştır.²⁰¹

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı yıllarında kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması sonucunda özel okulların dizaynedilebilmesi için tüm engeller ortadan kalkmıştır. 1915 yılında Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi yayınlanmıştır. Bu talimatname ile yabancı devlet okulları tamamen bir disiplin altına alınmaya çalışılmış ve yabancıların yeniden okul açmaları oldukça zorlaştırılmıştır.²⁰² Önemli kararları içeren Talimatname, dönemin savaş ortamında pek çok okulun kapanması nedeniyle istenildiği gibi uygulanamamıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Göksal, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda...", s. 97

²⁰⁰ Yücel, "Türkiye'de Yabancı Okullar ...", s. 12

²⁰¹ Kocamanoğlu, "Yabancı Okullarda Din Eğitimi ...", s. 29

²⁰² Yücel, "Türkiye'de Yabancı Okullar ...", s. 16-17

²⁰³ Turfan, "Osmanlıdan Günümüze İzmir'de Azınlık ...", s. 8

İKİNCİ BÖLÜM

MUŞ SANCAĞI'NDA EĞİTİM

2.1. KLASİK DÖNEM EĞİTİM YAPISI

2.1.1. Medreseler

Osmanlı Devleti'nde diğer vilayet ve sancaklarda olduğu gibi Muş Sancağı'nda da medrese açılmıştır. 1892 yılında Muş merkez kazada 9 medrese, Muş kazasının Kesur nahiyesinde 9 medrese, Handiris nahiyesinde 7 medrese, Muş'un Malazgirt kazasında 7 medrese, Bulanık kazası ve Sason kazasında 4 harabe medrese bulunmaktadır.²⁰⁴ Vital Cuinet, 1890 yılında, Muş Sancağı'nda toplamda 6 medresenin bulunduğunu, bu medreselerde 6 adet öğretmenin görev yaptığını ve toplam 150 adet talebenin olduğunu eserinde belirtmiştir.²⁰⁵ Muş ilinde bilinen en eski medrese ise Abdullah medresesidir. Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasının Mescitli köyünde bulunmaktadır. Medresenin ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat evkaf kayıtlarında Medreseye 1556 yılında gelir geldiği tespit edilmiştir.²⁰⁶

Muş Sancağı'nda açılmış olan ve haklarında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca medreseler şunlardır;

²⁰⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda tablolar halinde verilmiş olan ek.

²⁰⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1891, s. 574

²⁰⁶ Yılmaz, “*Muş Vakıfları*”, s. 25

2.1.1.1. Abdullah Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasının Mescitli köyünde bulunmaktadır. Medresenin ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Medreseye 1556 yılında Mescitli köyünden 500 akçe, Çıldır köyünden 1000 akçe gelir gelmiştir. Gelen bu gelirler defterde belirtildiği üzere medresenin yağına, hasrına ve diğer ihtiyaçlarına sarf olunacağı belirtilmiştir. Medrese aynı zamanda mescit olarak ta kullanılmıştır.²⁰⁷

2.1.1.2. Abidin Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasında açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin sadece gelir ve gider bilgileri tespit edilmiştir. Şöyle ki: 1863 yılında 30.400 kuruş gelir olmuşken, 11.950 kuruş gideri olmuştur. 1871 yılında 46.963 kuruş gelir olmuştur. 1872 yılında 41.220 kuruş gelir, 41.220 kuruş gideri olmuştur. 1873 yılında 19.955 kuruş gelir, 14.409 kuruş gideri olmuştur.²⁰⁸

2.1.1.3. Alaaddin Bey Medresesi

Alaaddin (Paşa) Bey, Muş, Hınıs, Varto, Bulanık, Malazgirt ve Bitlis havalisinde yöresel bey olarak 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti adına hüküm sürmüştür. Bölgedeki pek çok ayaklanma ve karışıklık padişah tarafından görevlendirilen Alaaddin Bey ve kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Alaaddin Bey'in vefatından sonra yerine oğlu Emin Bey geçmiştir. Medresenin hangi tarihte yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁹ Muhtemelen cami²¹⁰ ile birlikte veya daha sonraki bir tarihte yapılmış olabilir.²¹¹

Medresede, Sultan Abdülaziz tarafından görevlendirilen Ahmet Hamdi Efendi (ARAPZADE) ders vermiştir. Bu medreseden birçok âlim ve bilgin yetişmiştir. Bunlar; İlyas Sami Bey, Molla Mehmet, Hacı Halit Efendi, Osman Kadri Bey (BİNGÖL)'dir.

²⁰⁷ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 25

²⁰⁸ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 25-26

²⁰⁹ Kulağuz, “Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri”, s. 36

²¹⁰ Kulağuz, “Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri”, s. 36; Camii yapımına 1747 (H. 1160) tarihinde başlanmış ve 1748 (H. 1161) tarihinde tamamlanmıştır.

²¹¹ Kulağuz, “Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri”, s. 36

Medresede bilhassa Ahmet Hamdi Efendi'nin verdiği dersler ilgi ile izlenmiş ve ünü il dışına taşmıştır.²¹²

Medreseye 1848/53 yılları arasında toplam 99.583 kuruş gelir gelmiştir. Medresesinin giderleri farklı kalemlerden oluşmaktadır. 1849/50 yıllarında medresede ders veren müderris ücreti için 2.000 kuruş, 1852/53 yıllarında 3.000 kuruş, 1849/50 yıllarında medresenin temizliğinden sorumlu farraş için 500 kuruş, talebelere harçlık için 360 kuruş, talebelerin ekmek giderleri için 720 kuruş verildiği belirtilmiştir.²¹³

2.1.1.4. Alemdar Medresesi

Medrese, Muş'un Mâ'akum köyünde bulunmaktadır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medrese gelirleri Hz. Muaz bin Cebel'in büyük kardeşinin medfun olduğu Mâ'akum köyünden gelmektedir. 1850-53 yıllarında mütevellî olarak İbrahim Efendi görev almıştır. Aynı yıllarda, medresenin bağlı olduğu vakfa Mâ'akum köyünden toplam 23.100 kuruş gelir gelmiştir. Medresenin müderrisi için 1.800 kuruş, vazife-i hatip için 500 kuruş, medresede okuyan 10 talebe için 1.800 kuruş ödenmiştir.²¹⁴

2.1.1.5. Maksud Paşa Medresesi

Muş emirlerinden olan Maksud Paşa, Muş'ta kendi adına bir medrese inşa ettirmiştir. Muş'un en büyük medresesi olan Maksud Paşa Medresesi'nde dönemin büyük müderrisleri olan Abdurrahman Hoca ve İlyas Sami Bey ders vermiştir. Medresede, İslam Hukuku, Meani, Sarf, Mantık, Beyan, Hesap Hendese, İtimaiyat gibi ilimler okutulmuştur.²¹⁵ Bunun dışında medrese hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

²¹² Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, s. 70

²¹³ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 26-28

²¹⁴ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 28-29

²¹⁵ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, s. 70

2.1.1.6. Murat Paşa Medresesi

Murat Paşa, Muş mutasarrıflarından olup, mutasarrıflık yaptığı döneminde kendi adına bir medrese yaptırmıştır. 1849/50 yıllarında Muş merkezde Murat Paşa Camii'nin hemen yanında yer alan medresenin mütevellisi olarak Fettullah Efendi, 1853 yılında ise Murat Bey görev yapmıştır.²¹⁶ Medresede bulunan öğrencilere Molla Halil (Atmaca), Halil Hoca (Karşıdağ) ders vermişlerdir.²¹⁷ Medresenin 1849/1852 yılları arasındaki toplam geliri 28.761 kuruştur. 1849/53 yılları arasında medresede görev alan müderris için toplam 4.000 kuruş harcanmıştır. 1849/50 yıllarında talebelere toplamda 480 kuruş harçlık verilmiştir.²¹⁸

2.1.1.7. Molla Hasan Banuki Medresesi

Medrese, Muş Sancağı'nın Korkut kazasında açılmıştır. Medrese, cami, tekke ve zaviye vakfının bir parçası olarak inşa edilmiştir. Vakfın kurucusu Soyu Hazreti Ebubekir-i Sıddık'a dayanan Şeyh Molla Hasan Banuki Bin Şeyh Süleyman'dır.²¹⁹ 1898 (H.1316) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesinde; Molla Hasan Banuki'nin kabri Bitlis'te, ahfadından olan Şeyh Hasan (Gol) ise Muş'ta metfundur.²²⁰ 1852 yılında medreseye tahsil edilen gelirlerden müderrise 3.000 kuruş maaş ödenmiştir. Medresede 17 talebe bulunmakta ve bu talebeler sadece ilim ile meşgul olup, başka işler yapmaları yasaktır. Talebelere yıllık 6.120 kuruş harcama yapılmıştır. 1849/53 yılları arasında medreseye 84.250 kuruş gelir gelmiştir.²²¹

2.1.1.8. Pir Hal El-Ahlati Medresesi

Medrese, Muş Sancağı'na tâbi Handeris nahiyesi Arvis köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Muşlu Mehmet Hamdi bin Arapzade Molla Abdullah, Erzurum Evkaf Müdürlüğü tarafından verilen tevliyet

²¹⁶ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 38

²¹⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, s. 70

²¹⁸ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 38-41

²¹⁹ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 42

²²⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 196

²²¹ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 42-46

görevini aldıktan sonra, kendi mülk arazisi üzerinde, kendi malından medreseyi inşa ettirmiştir.²²²

2.1.1.9. Şeyh Abdülmelik Medresesi

Medrese, Muş Sancağı'na bağlı Bulanık kazası Abri köyünde açılmıştır. 1892 (H.1310) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'nde, Bulanık kazasına bağlı Abri köyünde Şeyh Aynü'l Melik'in bulunduğu yazılmıştır.²²³ 1898 (H.1316) yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi'nde, Bulanık kazası kısmında verilen bilgiye göre ise; Abri köyünde, bir cami, medrese, tekke ve zaviye bulunduğunu bunların bânisi olarak da Şeyh Abdülmelik olduğu yazılmıştır.²²⁴ Medresede toplamda 23 talebe bulunmaktadır. Talebelere yıllık 16.560 kuruş ücret ödenmiştir. 1852 yılında müderrise 3.200 kuruş maaş ödenmiştir.²²⁵

2.1.1.10. Şeyh İdris ve Şeyh Burhaneddin Medresesi

Medrese, Muş Sancağı'na bağlı Bulanık kazasında açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1852 yılında vakfın mütevellisi Şeyh Abdüselim ve Şeyh Ahmet'tir. Medresenin 15 adet talebesi mevcut olup, talebeler için yıllık 10.800 kuruş harcanmıştır.²²⁶

2.1.1.11. Şeyh Veli Medresesi

Şeyh Veli Medresesi, Muş Sancağı'nın Bulanık kazası Şeyhveli köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1849/50 yıllarında vakfın mütevellisi Şeyh Nadir, 1852 yılında ise Şeyh Nadir'in vekili Mirza Ağa görev yapmıştır. 1848/52 yılları arası medresenin müderrisi için yıllık 600 kuruş ödenmiştir. Medresede eğitim gören 9 talebe için günlük 20 kuruş ödenmiştir.²²⁷

²²² Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 47

²²³ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 271

²²⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 203

²²⁵ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 47-49

²²⁶ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 50-51

²²⁷ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 51-53

2.1.1.12. Til Köyü Medresesi

Medrese, Muş Sancağı'nın Bulanık kazası Til köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1852/53 yıllarında medreseye Muş'a tâbi Til, Alikerbön, Harabe-i Azakpor, Kurdmeydan'ı köylerinden 45.370 kuruş gelir gelmiştir.²²⁸

2.1.1.13. Molla Yusuf Medresesi

Medrese, Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Müftü Mehmed Emin Vehbi Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 15 adet talebe vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Molla Yusuf Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²²⁹

2.1.1.14. Leter Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Leter köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Molla Hasan Banuki Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 23 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Molla Abdülkahir Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²³⁰

2.1.1.15. Tatar Gazi Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Tatar Gazi köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Molla Hasan Banuki Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına

²²⁸ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 54-55

²²⁹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³⁰ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 11 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Abdülhadi Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²³¹

2.1.1.16. Sokudlu Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Sokudlu köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Kul Hamza Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 12 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Abdülaziz Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²³²

2.1.1.17. Pülur Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Pülur köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Pirhal Ahlati Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 3 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Abdalcabar Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²³³

2.1.1.18. Samanlı Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Samanlı köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Pirhal Ahlati Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 9 adet talebesi vardır. 1900 yılında medresenin müderrislik görevinde Molla Şeyh Hüseyin Efendi²³⁴ ve 1903 yılında ise Molla Şeyh Hasan Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.²³⁵

²³¹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³² Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³³ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³⁴ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165

²³⁵ Maarif Salnamesi, H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

2.1.1.19. Abri Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Abri köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Abdulmelik Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 25 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Şeyh Tahir Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²³⁶

2.1.1.20. Neynok (Neynik) Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Neynok (Neynik) köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Veli Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 6 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Davud Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²³⁷

2.1.1.21. Mollakent (Mollakend) Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Mollakent köyünde açılmıştır. Medresenin bir diğer ismi Şeyh Abdurrahman Medresesi'dir.²³⁸ Fiziki anlamda varlığını koruyan Mollakent medresesi, taç kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre 1818 yılında inşa edilmiştir.²³⁹ 1900/1903 yılları arasında medresenin banisi Şeyh Kara Abdal Hazretleri'dir.²⁴⁰ 1852 yılında medresede 17 öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilere yıllık 4.910 kuruş harçlık verilmiştir. Medresenin toplam geliri ise 17.010 kuruştur.²⁴¹ 1900/1903 yılları arasında medresenin toplamda 15 adet talebesi olup, müderrislik görevinde ise Abdürrahim Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²⁴²

²³⁶ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³⁷ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²³⁸ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 50

²³⁹ Sayılan, “Muş İlinde Kültür Turizmi ...”, s. 154

²⁴⁰ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴¹ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 50

²⁴² Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

2.1.1.22. Semer Şeyh Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Semer Şeyh köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Molla Muhammed Mehdi Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 3 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Şeyh Feyzah Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁴³

2.1.1.23. Şeyh Veli Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Semer Şeyh köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Veli Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 4 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Murad Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.²⁴⁴

2.1.1.24. Koğal Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Koğal köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900/1903 yılları arasında medresenin banisi Şeyh Burhaneddin Efendi'dir.²⁴⁵ 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medresenin toplamda 17 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Mustafa Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁴⁶ 1853 yılında medreseye toplam 27.600 kuruş gelir gelmiştir.²⁴⁷

2.1.1.25. Eriç Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Eriç köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh İdris Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre

²⁴³ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴⁴ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1164-1165; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴⁵ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴⁶ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴⁷ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 35-36

medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 4 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Abdülmecid Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁴⁸

2.1.1.26. Kale Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Kale mahallesinde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Abidin Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 30 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Şeyh Yusuf Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²⁴⁹

2.1.1.27. Tendürek Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Tendürek köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Abdurrahman Hazretleri'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 10 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Cercis Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.²⁵⁰

2.1.1.28. Sultanmud Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Sultanmud köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900 ve 1901 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese aktif olup, toplamda 9 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Yusuf Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵¹ Muhtemelen, 1903 yılı Maarif Salnamesi kaydında medresenin ismi sehven Tendürek yazılmıştır. Çünkü medreseye ait diğer bilgiler bir önceki maarif salnameleriyle aynıdır.²⁵²

²⁴⁸ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁴⁹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁵⁰ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455; H.1321, s. 396

²⁵¹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 455

²⁵² Maarif Salnamesi, H.1321, s. 396

2.1.1.29. Hasunan Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Hasunan köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 11 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Yasin Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵³

2.1.1.30. Düknuk Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Düknuk köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Fetullah Bey'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 12 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Abdülhakim Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁵⁴

2.1.1.31. Hasan Paşa Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Hasan Paşa köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 7 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Arif Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁵

2.1.1.32. Kiranlık Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Kiranlık köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 14 adet

²⁵³ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁵⁴ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁵⁵ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Hacı Abdülğani Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁶

2.1.1.33. Molla Mustafa Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Molla Mustafa köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 17 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Hasan Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁷

2.1.1.34. Korice Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Bağça köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 2 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Sadullah Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁸

2.1.1.35. Bağça Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Bağça köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 9 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Molla Selim Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁹

2.1.1.36. Kanigün Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Kanigün köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait

²⁵⁶ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁵⁷ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁵⁸ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁵⁹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 11 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Abdulkadir Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁶⁰

2.1.1.37. Şeyto Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Şeyto köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 13 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Süleyman Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁶¹

2.1.1.38. Okçıyan Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Okçıyan köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 23 adet talebesi vardır. Medresenin müderrisliğini yapan Osman Efendi'dir. Medrese köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir.²⁶²

2.1.1.39. Gümgüm Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Gümgüm köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900/1903 yılları arasında Medresenin banisi Şeyh İbrahim Efendi'dir.²⁶³ 22 Ağustos 1861 tarihli bir belgede Muş Kaymakamlığı, medresenin mamur olup olmadığını Evkaf Müdüriyeti'nden sormuştur. Bu da medresenin bu tarihlerden önce açıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁶⁴ 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medresenin toplamda 20

²⁶⁰ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶¹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶² Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶³ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶⁴ BOA, EV.MKT, 228/327; BOA, EV.MKT, 228/329

adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Halid Efendi'nin bulunduğu zikredilmiştir.²⁶⁵

2.1.1.40. Atyak Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Atyak köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Zeynelabidin Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 10 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Molla Yusuf Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁶⁶

2.1.1.41. Karaköy Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Karaköy köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 7 adet talebesi vardır. Medresenin banisi ve müderrisliğini yapan Molla Ahmed Efendi'dir.²⁶⁷

2.1.1.42. Çar'avl Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Çar'avl köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 9 adet talebesi vardır. Medresenin banisi ve müderrisliğini yapan Şuayb Efendi'dir.²⁶⁸

2.1.1.43. Şin Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Şin köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif

²⁶⁵ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶⁶ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶⁷ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁶⁸ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 6 adet talebesi vardır. Medresenin banisi ve müderrisliğini yapan Mirza Efendi'dir.²⁶⁹

2.1.1.44. Karakuş Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Karakuş köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Mahmud Bey'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 10 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Hüseyin Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²⁷⁰

2.1.1.45. Karamiş Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Karamiş köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Ali Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 6 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Yusuf Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.²⁷¹

2.1.1.46. Hacıbey Sufla Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Hacıbey Sufla köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Ali Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 7 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde ise Yusuf Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.²⁷²

2.1.1.47. Diyadin Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Diyadin köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait

²⁶⁹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁷⁰ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁷¹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁷² Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 8 adet talebesi vardır. Medresenin banisi ve müderrisliğini yapan Şeyh Yusuf Efendi'dir.²⁷³

2.1.1.48. Zilan Medresesi

Medrese, Muş Sancağı Sason kazasına bağlı Molla Fetullah köyünde açılmıştır. Medresenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Muhammed Efendi'dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktif olup, toplamda 18 adet talebesi vardır. Medresenin müderrislik görevinde bulunan ise Fetullah Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.²⁷⁴

2.1.2. Yaygın Eğitim Kurumları

2.1.2.1. Tekke ve Zaviyeler

Tekke ve zaviyeler, içinde belirli bir tasavvufi görüşü paylaşan dini bir lidere tabi olmuş kişi veya kişilerin bir alanda yaşadıkları müesseseler olarak tanımlanmaktadır. Bu kurumlara zaman içerisinde zaviye kelimesinin yanında “hankah”, “hangah”, “Bukaa”, “savmaa” gibi terimler kullanılmıştır.²⁷⁵

Örgün eğitim veren mektep ve medreselerin yanında yaygın eğitim faaliyetlerini yerine getiren tekke ve zaviyeler mektep ve medrese eğitiminden geçen insanların ruhen eğitildikleri yerler olmuşlardır. Tekke ve zaviyelerin spor, müzik, edebiyat, sanat gibi faaliyetler için uygun bir mekân olmalarının yanında, özellikle insanların duygusal açıdan tatmin olmaları ve ahlaken eğitildikleri yerler olmuşlardır.²⁷⁶

Muş Sancağı'nda açılmış olan ve haklarında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca tekke ve zaviyeler şunlardır;

²⁷³ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁷⁴ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

²⁷⁵ Faruk Şahin, “Tokat'taki Tekke ve Zaviyeler”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019), s. 7

²⁷⁶ İsmail Çelik, “Bir Eğitim Kurum Olarak Tekke ve Zaviyeler”,(Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005), s. 117

2.1.2.1.1. Mollakent Köyü Şeyh Abdurrahman Tekkesi (Zaviyesi)

Tekke (Zaviye), Muş Sancağı Bulanık kazası Mollakent köyünde açılmıştır.²⁷⁷ Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre, Harici ve Rafizilerin ilk takkeyi yakmalarından sonra Şeyh Abdurrahman Tarafından 1820/21 tarihinde yapılmıştır. Medresede bulunan ikinci kitabeye göre, 1894/95 tarihinde Şeyh Abdurrahman tarafından tamir ettirildiği belirtilmiştir.²⁷⁸ Tekke (Zaviye)'nin, 1852 yılında zaviyedarlığını Şeyh Abdurrahman yürütmüştür.²⁷⁹ Günümüze kadar gelen Tekke (Zaviye) ev olarak kullanılmaktadır.²⁸⁰

2.1.2.1.2. Abdul Beyazıt Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı'na bağlı Abdul Beyazıt köyünde açılmıştır. Zaviyede yer alan kitabede 1902/1903 tarihi okunmaktadır. Muhtemelen bu tarihte yapılmıştır. Zaviye, büyük bir onarım geçirmiştir. Günümüze kadar gelen zaviye ev olarak kullanılmaktadır.²⁸¹

2.1.2.1.3. Alemdar Zaviyesi

Alemdar zaviyesi, Muş'un Mâ'akum köyünde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Vakfın tüm gelirleri, Muaz bin Cebel Hazretlerinin büyük kardeşinin medfun olduğu Mâ'akum köyünden gelmektedir. 1850/53 yıllarında zaviyenin mütevellisi İbrahim Efendi'dir. Zaviyeye, Mâ'akum köyünden 1850/53 yılları arasında toplam 23.100 kuruş gelir gelmiştir.²⁸²

2.1.2.1.4. Aynü'l Melik Zaviyesi

1556 yılına ait 294 nolu Hınıs tahrir defterine göre zaviye iki köyde bulunmaktadır. Bunlar; Abri köyü ile Piyonk köyüdür. Ancak Piyonk köyünde bulunan

²⁷⁷ Burhanettin Güneş, “**Van Gölü Havzası Türk Mimarisinde Yazı Sanatı**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2003), s. 214

²⁷⁸ Kulağuz, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, s. 73

²⁷⁹ Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, s. 113-114

²⁸⁰ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s. 155

²⁸¹ Sayılan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi ...**”, s.156

²⁸² Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, s. 95

zaviyenin harap olduğu, gelirinin ise Abri köyünde bulunan zaviyeye gittiği yazılmıştır.²⁸³ 1892 (H.1310) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesinde, Bulanık Kazasının Abri köyünde Aynü'l Melik ismi geçmektedir.²⁸⁴ 1898 (H.1316) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesinde Şeyh Abdülmelik ismi geçmektedir.²⁸⁵ 1556 yılında, Abri köyünde bulunan zaviyenin şeyliği ve zaviyedarlığını Şeyh Veli bin Şeyh İbrahim, müezzinliğini de Alihân bin Hasan yürütmüştür. Piyonk köyünde bulunan zaviyenin şeyliği ile zaviyedarlığını Karaca bin Sâfi yürütmüştür. Zaviyenin gelir ve giderinden Şeyh Veli sorumlu olmuştur.²⁸⁶ 1591 yılına ait 40 numaralı tahrir kaydında zaviyeye 2.400 akçe gelir geldiği belirtilmiştir.²⁸⁷

2.1.2.1.5. Halvetiye Zaviyesi

Aslında bir tarikat olan Halvetiye, Sıraceddin Ömer bin Ekmeluddin el-Lahcî el-Halveti tarafından kurulmuştur. Bu tarikatın şeyhleri ve onların yetiştirdiği kimselerin faaliyetleri sonucu Halvetiye Tarikatı Anadolu'da hızla yayılmıştır. 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde en çok yayılan tarikat olmuştur.²⁸⁸

Halvetiye zaviyesi olarak anılan zaviye, Muş'un Bulanık kazası Leter köyünde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1849-50 yılları arasında zaviyenin mutasarrıfları, Halvetiye şeyhleri olan; Şeyh Abdullah, Şeyh Musa, Şeyh İbrahim ve Şeyh Halil'dir.²⁸⁹

²⁸³ Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, s. 95

²⁸⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 217

²⁸⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 203

²⁸⁶ Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, s. 95-96

²⁸⁷ Ümit Kılıç, “**XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005), s. 166

²⁸⁸ Ferzante İtiz, “**Van ve Çevresinde Yaşamış Mutasavıflar**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2000), s. 136-137

²⁸⁹ Yılmaz, “**Muş Vakıfları**”, s. 96-97

2.1.2.1.6. Hamza Şeyh Zaviyesi

Zaviye, 1873 yılında Muş Sancağı Bulanık Kazasının Hamzaşeyh köyünde açılmıştır.²⁹⁰ Zaviyenin şeyhliğini 1556 yılında Şeyh İsmail yürütmüştür.²⁹¹ Hamza Şeyh Zaviyesinin muhasebecisi Hüseyin Hakkı Efendi'dir.²⁹²

2.1.2.1.7. Haren Köyü Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Hınıs nahiyesinin Haren köyünde açılmıştır. Zaviye'nin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1852 yılında zaviyenin mütevelliliğini Şeyh İsmail ve Şeyh Yusuf yürütmüşlerdir.²⁹³

2.1.2.1.8. Hars Köyü Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Hınıs nahiyesinin Hars köyünde açılmıştır. Zaviyenin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1848/50 yılları arasında zaviyenin mutasarrıflığını Şeyh İsmail, Şeyh Osman ve Şeyh Yusuf yapmıştır.²⁹⁴

2.1.2.1.9. Hoşgeldi Köyü Zaviyesi

Zaviye Muş Sancağı Bulanık kazası Hoşgeldi köyünde açılmıştır. 1853 yılında zaviyenin mütevellisi olarak Arif Efendi görev yapmıştır. 1853 yılında zaviyeye Hoşgeldi köyünden 13.300 kuruş gelir gelmiştir.²⁹⁵

2.1.2.1.10. Kul Hamza Zaviyesi (Tekkesi)

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık Kazası Ağca-viran köyünde açılmıştır.²⁹⁶ Ancak 1898 (H.1316) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'nde Bulanık kazasına bağlı Söğütlü köyünde bulunan cami ve zaviyenin bânisinin Kul Hamza olduğu yazılmıştır.²⁹⁷

²⁹⁰ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 97

²⁹¹ Kılıç, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar”, s. 166

²⁹² Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 97-98

²⁹³ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 98

²⁹⁴ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 98-99

²⁹⁵ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 99-100

1556 yılında zaviyenin şeyhliğini ve meşihatlık görevini Derviş bin Kaya yürütmüştür.²⁹⁸ 1591 yılında ise vakfın görevlileri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.²⁹⁹ 1848/52 yılları arası vakfın mütevelliliğini Şeyh İbrahim ve Şeyh Mehmet yürütmüştür.³⁰⁰ 1591 yılında Ağca-viran, Söğütlü, Kekrelü (Kekreli) köylerinden toplam 6.600 kuruş gelmiştir.³⁰¹

2.1.2.1.11. Molladavut Köyü Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazasının Molladavut köyünde açılmıştır. 1852 yılında zaviyenin zaviyedarlığını Şeyh Yusuf ve Şeyh Murat yapmıştır.³⁰²

2.1.2.1.12. Molla Hasan Banuki Zaviyesi (Tekkesi)

Zaviye, Muş Sancağı Korkut kazasında açılmıştır.³⁰³ 1898 (H. 1316) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'ne göre; Molla Hasan Banuki'nin kabri Bitlis'te, ahfadından olan Şeyh Hasan (Gol) ise Muş'ta metfundur.³⁰⁴ Zaviye vakfa bağlıdır ve vakfın mütevelliliğini 1852 yılında Şeyh Mustafa, Şeyh Halil ve Şeyh Hüseyin yürütmüştür. Ayrıca 1852-53 yılları arasında vakfın mütevelliliğini Şeyh Ahmet yürütmüştür.³⁰⁵

2.1.2.1.13. Pir Hal El-Ahlati Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Handeris Nahiyesi Arvis köyünde açılmıştır. Pir Hal Ahlati Ebu Hanife döneminde yaşamıştır. Pir Hâl el-Ahlatî'ye bağlı olan toplam hâne sayısı 5030'dur.³⁰⁶ 1556 yılına zaviyeye birçok köyden gelir gelmektedir. Bu dönemde vakfın imamlığını Davut bin Şeyh Sehkubad yapmıştır. Zaviyenin şeyhliğini ise Şeyh Maksut

²⁹⁶ Bkz. Ümit Kılıç, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar” adlı eserde zaviyenin Hınıs'a bağlı olduğu belirtmektedir.

²⁹⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 204

²⁹⁸ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 100

²⁹⁹ Kılıç, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar” s. 166

³⁰⁰ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 101

³⁰¹ Kılıç, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar” s. 166

³⁰² Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s.102-103

³⁰³ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 103

³⁰⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1316, s. 196

³⁰⁵ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 103

³⁰⁶ Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 169-170

bin Şeyh Mehmet ve Şeyh Budak yürütmüştür.³⁰⁷ 1591 yılında zaviyenin meşihatlık görevini Devletyar veled-i İzzettin yürütmüştür.³⁰⁸

Muşlu Mehmet Hamdi bin Arapzade Molla Abdullah, Erzurum Evkaf Müdürlüğü tarafından verilen tevliyet görevini aldıktan sonra, kendi mülk arazisi üzerinde, kendi malından bir zaviye inşa ettirmiştir.³⁰⁹

2.1.2.1.14. Şeyh Abdülmelik Zaviyesi

Zaviye, Muş iline bağlı Abri köyünde açılmıştır. 1849/50 yıllarında vakf mutasarrıfı Şeyh Mehmet, Seyid Şeyh İbrahim, Seyid Şeyh Abdulhâdi, Seyid Şeyh Abdülkerim ve Seyid Şeyh Sofi Hüseyin görev yapmıştır. 1852 yılında vakfın mütevellisi ve zaviyedarı olarak Şeyh İbrahim Efendi görev yapmıştır.³¹⁰ 1892 (H.1310) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'nde Bulanık kazası kısmında Abri köyünde Şeyh Aynü'l Melik'in bulunduğu yazılmıştır.³¹¹ 1898 (H.1316) yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi'nde Bulanık kazası kısmında verilen bilgiye göre ise; Abri köyünde bir cami, medrese, tekke ve zaviye bulunduğunu bunların bânisi olarak da Şeyh Abdülmelik olduğu yazılmıştır.³¹²

2.1.2.1.15. Şeyh Ahmet Şirvani Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazası Şirvan Şeyh köyünde açılmıştır. 1556 yılında zaviyenin imamlığını, Abdu'l-Halim bin Molla Mahmut yürütmüştür. Zaviyeye, Şirvan Şeyh köyüne bağlı, Orta-viran ve Halil-viran mezralarından 1556 yılında toplam 978 akçe gelir gelmiştir.³¹³ 1591 yılında Şirvan Şeyh köyünden 1.500 akçe gelir

³⁰⁷ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 106

³⁰⁸ Kılıç, “XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar”, s. 163

³⁰⁹ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 107-108

³¹⁰ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 110-111

³¹¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 271

³¹² Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 203

³¹³ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 114

gelmiştir.³¹⁴ Defterde zaviyenin tevliyeti ve meşihatlık görevini vakfın kurucusu olan Şeyh Ahmet ve onun evladında olduğu yazılmıştır.³¹⁵

2.1.2.1.16. Şeyh Burhaneddin Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazasında açılmıştır. Zaviye mütevellisi olarak 1849/50 yıllarında Şeyh Abdulselim ve Şeyh Mahmut görev almıştır. Zaviyeye Koğak, Bostankent ve Çaksor köylerinden gelir gelmiştir.³¹⁶

2.1.2.1.17. Şeyh Mehmed El Mehdi Zaviyesi (Tekkesi)

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazası Mollakent köyünde açılmıştır. 1848/52 yılları arasında zaviyenin mütevellileri; Şeyh Mehmet, Şeyh İbrahim ve Şeyh Feyzullah Efendi görev almıştır. Zaviyeye Mollakent köyünden gelir gelmiştir.³¹⁷

2.1.2.1.18. Şeyh Mehmed Şanbeki Zaviyesi

Zaviyenin tam olarak nerede bulunduğu bilinmemekte ancak muhasebe kayıtlarına göre zaviye, Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Arvis veya Ekrad köylerinde bulunabilir.³¹⁸ 1892 (H.1310) Bitlis Vilayet Salnamesi'nde Şeyh Mehmet Şanbeki'nin Malazgirt kazasında metfun olduğu belirtilmiştir.³¹⁹ 1849-50 yıllarında zaviyenin mütevellileri olarak Şeyh Şemdin, Şeyh Salih, Şeyh Necmeddin, Şeyh Ali ve Şeyh Kasım görev yapmışlardır. Zaviyeye Avris ve Ekrad köylerinden gelir gelmiştir.³²⁰

2.1.2.1.19. Şeyh Murat Zaviyesi

Zaviyenin nerede açıldığı muhasebe kayıtlarında farklılık arz etmektedir. Muhasebe kayıtlarının birinde Bulanık nahiyesi, diğerinde ise Handeris nahiyesi olarak geçmektedir. Zaviyenin mütevellisi olarak 1849/50 yıllarında Şeyh Yusuf ve Şeyh

³¹⁴ Kılıç, "XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar", s. 165

³¹⁵ Yılmaz, "Muş Vakıfları", s. 115

³¹⁶ Yılmaz, "Muş Vakıfları", s. 116-117

³¹⁷ Yılmaz, "Muş Vakıfları", s. 119-120

³¹⁸ Yılmaz, "Muş Vakıfları", s. 120

³¹⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 270

³²⁰ Yılmaz, "Muş Vakıfları", s. 120-121

Murat görev yapmışken 1853 yılında ise sadece Şeyh Murat'ın ismi belirtilmiştir. Zaviyenin gelirleri Molladavud köyünden gelmiştir.³²¹

2.1.2.1.20. Şeyh Süleyman ve Şeyh Mehmed Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazasında bulunmaktadır. 1853 yılında zaviye mütevellileri Şem'eleddin, Kasım ve Sadullah Efendi'lerdir. Zaviyeye Ekrek, Avrıs ve Harpalı köyünden gelir gelmiştir.³²²

2.1.2.1.21. Şeyh Veli Zaviyesi

Zaviye, Muş Sancağı Bulanık kazası Şeyhveli köyünde açılmıştır. 1848/52 yıllarında Şeyh Ahmet, Şeyh Ali, 1852 yılında ise Şeyh Nadir'in vekili Mirza Ağa mütevellili olarak görev yapmıştır. Zaviyeye Hoşgeldi köyünden gelir gelmiştir.³²³

2.1.2.2. Kütüphaneler

2.1.2.2.1. Arabzade Hacı Mehmed Efendi Kütüphanesi

Kütüphane, Muş Sancağı merkezinde 1874/1875 tarihinde açılmıştır. Kütüphanenin banisi Arabzade Hacı Mehmed Efendi'dir. Kütüphanede bulunan kitap âdeti ise 242'dir.³²⁴

Mehmed Efendi tarafından inşa edilmiş olan kütüphanede bulunan kitaplar talebe ve âlimlerin yararlanmasına sunulmuştur. Kütüphane kitapları, Maarif Muhasebe Şubesi tarafından satın alınmıştır. Satın alınan kitaplara Maarif Muhasebe Şubesi mührü basılarak kütüphaneye tekrardan teslim edilmiştir. Ayrıca Maarif Nezareti, kitapların kütüphaneden çıkarılmasının asla caiz olmayacağı ve kitapların her zaman muhafazasının sağlanmasını da istemiştir.³²⁵

³²¹ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 121-122

³²² Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 122-123

³²³ Yılmaz, “Muş Vakıfları”, s. 124-125

³²⁴ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 952-953; H. 1317, s. 1052-1053

³²⁵ BOA, MF.MKT, 23/43, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 26 Aralık 1874 (17 Zilkade 1291) tarihli yazı.

2.2. MODERNLEŞME DÖNEMİ EĞİTİM YAPISI

2.2.1. Maarif İdaresi

2.2.1.1. Muş Sancağı'nda Maarif Komisyonu

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında en geniş çalışmalar II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmiştir. Bütün devlet sınırları içinde özellikle Doğu Anadolu bölgesinde yaygın bir eğitim politikası uygulayan Padişah Abdülhamid, doğuda yeni vilayetler tesis ettikten sonra buralarda yeni eğitim kurumlarının kurulmasına önem vermiştir.³²⁶

II. Abdülhamid döneminde, yapılan çalışmalar sonucunda 1882 yılından sonra her vilâyet merkezine, ihtiyaç hâsıl oldukça, birer maârif müdürü tayin edilmeye devam olunmuştur. 1891 yılına kadar pek çok vilâyet maârif müdürlüğüne kavuşmuştur. 1898 yılına kadar Hicaz hariç, bütün vilâyetler maârif idaresine kavuşmuştur. Buna paralel olarak Zor Sancağı dışında diğer müstakil sancaklarda da birer maârif idaresi teşkil edilmiştir.³²⁷

Vilayetlerden sonra buna paralel olarak sancaklarda da maarif müdürlüklerinin açılması planlanmıştır. Ancak, Muş Sancağı'nda ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Bitlis Vilayet Salnameleri ve bazı arşiv belgelerinde çeşitli vesilelerle Muş Sancağı Maarif Komisyonun'dan söz edilmiştir.

1898 (H.1316) yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında Muş Sancağı Maarif Komisyonu üyeleri şu şekildedir; Reis-i Naib Halid Efendi'dir. Azalar ise 5 kişiden oluşmuş olup isimleri şunlardır; Hacı Kurban Efendi, Mekatib-i Muallim-i Evvel Mustafa Efendi, Nuzret Efendi, Nadir Efendi, Mikerdiç Efendi'dir. Maarif Komisyonu'nun kâtibi ise Mehmed Şükrü Efendi'dir.³²⁸

³²⁶ Bülent Cırık, **Doğuanadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914) Bitlis Sancağı Örneği**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 150

³²⁷ Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s. 39-40

³²⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1316, s. 186

1899 (H.1317) yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında Muş Sancağı Maarif Komisyonu üyeleri şu şekildedir; Reis-i Naib Halid Efendi'dir. Fakat bir önceki Bitlis Vilayet Salnamesi'ne göre azalardan iki isim değişmiştir. Değişen azaların isimleri şunlardır; Nadir Efendi'nin yerine Hacı Ali Efendi ve Mikerdiç Efendi'nin yerine Tahrirat Müdürü Nuri Bey gelmiştir. Maarif Komisyonu'nun kâtibi ise yine Mehmed Şükrü Efendi'dir.³²⁹ 1900 (H.1318) yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında Muş Sancağı Maarif Komisyonu üyeleri aynı olup hiçbir değişiklik yapılmamıştır.³³⁰

Sancaklarda mutasarıflar, kazalarda ise kaymakamlar, maârif komisyonlarının başkanlığını yapmışlardır.³³¹ Nitekim 12 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret Makamı'na yazılan yazıda; Muş mutasarıfı Kemal Paşa'nın Dersaadet'e bulunduğundan dolayı, Kemal Paşa gelinceye kadar vekâleten Vilayet Muavini Anastas Efendi'nin yerine getirildiği ve kendisine sülüs hesabıyla vekâlet maaşı verilmesi istenmiştir. 26 Aralık 1908 tarihinde Maliye Nezareti, Anastas Efendi'ye sülüs hesabıyla vekâlet maaşının verildiği belirtilmiştir.³³²

Bunların yanı sıra, 16 Haziran 1914 tarihli bir belgede; Mekteb-i Maarif müdürü Hoca Azeri Efendi'nin vefatı cihetiyle uhdesinde bulunan maaş ve tayinat bedelinin Vakıf Efendi'ye verildiği bildirilmiştir.³³³

Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne yazılan 27 Mart 1898 tarihli yazıda; Muş Maarif Komisyonu'nun muhtelif masrafları olan defter, evrakların saklanması için sandık ve kağıt gibi masrafların nasıl karşılanacağı sorulmuştur. Maarif Nezareti Muhasebe Memurluğu, diğer maarif komisyonları gibi Muş Sancağı Maarif Komisyonu

³²⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1317, s. 160

³³⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1318, s. 162

³³¹ Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s. 47

³³² BOA, ŞD, 2777/53

³³³ BOA, A.DVN, 112/56

da muhtelif masraflarının karşılığını evkaf-ı munderise (eseri kalmamış vakıflar) gelirlerinden karşılanmasını istemiştir.³³⁴

2.2.2. Temel Eğitim Kurumları

Osmanlı Devleti modernleşme döneminden önce, eğitim alanında, klasik eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler açmıştır. Fakat modernleşme döneminde, diğer bölgelerde olduğu gibi, Muş Sancağı'nda da klasik eğitim kurumlarının yanında modern ibtidai mektepleri açılmıştır. Vital Cuinet'in kendi eserinde vermiş olduğu istatistikî bilgilere göre; 1890'larda Muş Sancağı'nda ilkokul düzeyinde eğitim yapan toplamda 23 sıbyan mektebinin mevcut olduğunu ve bu mekteplerde 23 muallimin görev yaptığını belirtmiştir. Muş Sancağı'nda ilkokul düzeyinde 1.555 talebenin eğitim gördüğü belirtilmiştir.³³⁵ Maarif Nezareti ve yerel makamlar bölgedeki modern temel eğitim okullarının yetersiz olduğunun farkında olmasına rağmen bu alanda istenilen şekilde bir ilerleme sağlanamadığı açıktır. Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Nisan 1895 tarihli telgrafnamede bu durum hakkında bilgi verilmiştir. Şöyle ki; Malazgirt'in 314 köyünden 25'inde ve Muş'un 317 köyünden 45'inde sıbyan mektebinin bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca geriye kalan köylerin mektebsiz olduğu da belirtilmiştir.³³⁶ 1910 yılının sonlarında, Muş Sancağı'nda ibtidai sayısında düşüş meydana gelmiş olup, daha önce açık olan bazı ibtidai mekteplerinin kapandığı anlaşılmaktadır. Sancak dâhilinde 10 ibtidai mektebi kalmış olup, sadece biri kızlara mahsustur. Bitlis vali vekili, bu mekteplerin sadece isim ve dış görünüşten ibaret kaldığını belirtmiştir.³³⁷ Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Til köyünde 1 erkek ibtidai; Bulanık kazasına bağlı Leter Köyünde 1, Abri köyünde 1, Semerşeyh köyünde 1 ve Melekend köyünde 1 erkek ibtidai mektebi; Malazgirt kazasına bağlı Sultanmut köyünde 1, Dukunuk/Dugunuk köyünde 1 ve Yaramış köyünde 1; Varto kazasına bağlı Karaköy köyünde 1, Kargalık

³³⁴ BOA, MF.MKT, 395/14

³³⁵ Cuient, *La Turquie d'Asie*, s. 574

³³⁶ BOA, MF.MKT, 258/1

³³⁷ BOA, DH.İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 7

köyünde 1 ve Ustukran-ı Ulya köyünde 1 erkek ibtidai mektebi açılması lazımdır. Ancak Muş Sancağı dâhilinde kız ibtidaisi ihtiyacı belirtilmemiştir.³³⁸ Ayrıca Bitlis valisi; II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan ibtidai okullarını beğenmese de okulların yeniden açılmasını istemiştir. Ancak Hükümet tarafından verilen cevapta; bütçede yeterli para olmadığı için bu yıl istenilen okulların açılmayacağı belirtilmiştir.³³⁹ Bu parasızlık durumu, Cumhuriyet'e kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir.³⁴⁰ Bu nedenle mevcut okulları eleştirmek kolay olsa da yeni ve daha iyi okullar açmanın da çok zor olduğu açıktır.

Muş Sancağı'nda açılmış olan ve haklarında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca İbtidai okullar şunlardır;

2.2.2.1. Muş İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkezde 1852 yılında açılmıştır. 1 Şubat 1852 tarihli bir belgede; Muş meclisinin mazbatasıyla kaymakam Sabık Habib Efendi'nin gönderdiği şukkanın yerine ulaştığı belirtilmiş olup, Muş kasabasında mekteb olmadığından yeni bir mektebin yaptırılmış olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 100 kuruş vazife tahsisıyla ve bir kıt'a tuğra-i hümayun tanzimine izin verilmesi için evrak takdim edilmiştir.³⁴¹ Yine Kürdistan Eyaleti Valisi'nin 8 Şubat 1852 tarihli yazısında; Kürdistan Eyaleti dâhilinde Muş kasabasında Müslüman ahali için bir mektebin olmadığı, bu nedenle mezkûr kasaba ahalisinin ilimden mahrum kaldığı ve çocukların cahillikten kurtulup eğitimle aydınlanmaları için bir okul inşa edildiği belirtmiştir. Yeni inşa olunan mektebin kapısına padişahın isminin yazıldığı, mekteb hocalarının masrafları ve diğer masrafların kaimakamlara mahsus olan vergiden aylık 100 kuruş olarak tahsil edilmesine izin verilmesi ve yeni yapılan mekteb için ruhsat verilmesi talep edilmiştir.³⁴² Bu mazbata, 3

³³⁸ BOA, DH.İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu eki

³³⁹ BOA, DH.İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328) tarihli yazı.

³⁴⁰ Cırık, *Doğuanadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri...*, s. 173-174

³⁴¹ BOA, A.AMD, 35/55

³⁴² BOA, İ.DH, 247/15116, Kürdistan Eyaleti Valisi'nin 8 Şubat 1852 (16 Rebbiülevvel 1268) tarihli mazbatası

Şubat 1852 tarihinde Padişah'a sunulmuştur. Yapılan değerlendirme sonucunda mektebin açılmasına ruhsat verilmiş ve maaş konusu nezarete havale edilmiştir.³⁴³

1852 yılında açılmış olan sıbyan mektebi, 1893 yılında Padişah iradesiyle ibtidaiye dönüştürülmüştür. Şöyle ki; Bitlis Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezaretine gönderilen 14 Ocak 1895 tarihli yazıda; Bitlis Vilayeti dâhilinde Padişah iradesiyle açılmasına izin verilen 5 ibtidai mektebinin 3.'sü olarak açıldığı belirtilmiş olup, 17 Temmuz 1893 tarihinde müceddeden (yeniden) açılmış olan Muş İbtidai Mektebi, açılış tarihinden itibaren 150 kuruş maaşla intihab (seçilerek) edilerek işe başlatılan Said Efendi'nin memurluğunun Meclis-i Kebir-i Maarif'çe onaylanması istenmiştir.³⁴⁴ Meclis-i Kebir-i Maarif, Said Efendi'nin aylık 150 kuruş maaşla kaydının yapılmasını onaylamıştır.³⁴⁵ Maarif Nezareti, Said Efendi'nin memuriyetinin onaylandığını, ayrıca İbtidai Dairesi ve Muhasebe Şubesi'nce gerekli işlemlerin yapıldığını belirtmiştir.³⁴⁶

Muş İbtidai Mektebi, 1852 yılında açılmış olup, uzun yıllar kullanılmıştır. 1893 yılında gelindiğinde ise mektebin yeniden inşa edilme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu durum Maarif Salnameleri'nde de açıktır. Şöyle ki; Maarif Salnamelerinin 1900 ve 1901 tarihli kayıtlarında; mektebin yardımlaşma yoluyla yeni bina hazırlanana kadar geçici olarak başka bir binaya taşındığı belirtilmiştir.³⁴⁷ Muş İbtidai Mektebi, 17 Temmuz 1893 tarihinde inşası tamamlanmış ve mekteb yeni binasına taşınmıştır.³⁴⁸

³⁴³ BOA, İ.DH, 247/15116, 3 Şubat 1852 (11 rebbiülahir 1268) tarihli Padişah İradesi.

³⁴⁴ BOA, MF.MKT, 259/54, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezaretine gönderilen 14 Ocak 1895 (2 Kanunisani 1310) tarihli yazı

³⁴⁵ BOA, MF.MKT, 259/54, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 4 Şubat 1895 (23 Kanunisani 1310) tarihli kararı.

³⁴⁶ BOA, MF.MKT, 259/54, Maarif Nezareti'nce Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 25 Nisan 1895 (13 Nisan 1311) tarihli yazı; BOA, MF.MKT, 209/1

³⁴⁷ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172-1173; H. 1319, s. 460-461

³⁴⁸ BOA, MF.MKT, 259/54, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezaretine gönderilen 14 Ocak 1895 (2 Kanunisani 1310) tarihli yazı.

2.2.2.2. Süfla İbtidai Mektebi

Mekteb, 1894 yılında Muş Sancağı merkez kazası Süfla mahallesinde (Aşağı mahalle) açılmıştır.³⁴⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcuttur. 1898 Bitlis Vilayet Salnamesi'nde mektebin muallimi Said Efendi'dir.³⁵⁰ 1899 yılında ise Molla Yakub Efendi'dir.³⁵¹ Yakub Efendi, muallim-i sanilik sınavına hazırlanmak için 26 Nisan 1900 tarihinde mektebi ibtidai muallimliğinden istifa etmiş³⁵² ve daha sonra Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine tayin olmuştur.³⁵³ Muş Mutasarıflığı, Yakub Efendi'nin yerine Hacı Şerif Camii şerifi Ahmed Süleyman Efendi'yi tayin etmiştir. Süleyman Efendi 25 Nisan 1900 tarihinde işe başlamıştır.³⁵⁴ 1900 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre de, bu tarihlerde mekteb muallimi yine Süleyman Efendi'dir.³⁵⁵ Bitlis Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1901 tarihli yazıda; Muş kasabası Süfla mahallesi İbtidai Mektebi muallimi Süleyman Efendi'nin yazı ekinde gönderilen tercüme-i hal evrakının tasdik edilmesi istenmiştir.³⁵⁶ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 15 Ağustos 1901 tarihli kararıyla Süleyman Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin ifasından ve memuriyetinin gazetelerle ilanından sonra usulü gereği mahallince yemin ettirilmesi hususunun cevaben bildirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁵⁷ 10 Ekim 1901 tarihinde Maarif Mektubi Kalemi'nce bu durum Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁵⁸ 1910 yılı sonlarına ait bir kayıta ise mektebde

³⁴⁹ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Ekim 1895 (2 Teşrinievvel 1311) tarihli yazı.

³⁵⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187

³⁵¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161

³⁵² BOA, MF.MKT, 584/33, Yakub Efendi'nin Muş Mutasarıflığı'na yazdığı 26 Nisan 1900 (13 Nisan 1316) tarihli istifa dilekçesi

³⁵³ BOA, MF.MKT, 584/33, Muş Mutasarıfı Hakkı Efendi'nin 25 Nisan 1900 (12 Nisan 1316) tarihli değerlendirmesi.

³⁵⁴ BOA, MF.MKT, 584/33, Muş Mutasarıfı Hakkı Efendi'nin 25 Nisan 1900 (12 Nisan 1316) tarihli kararı.

³⁵⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163

³⁵⁶ BOA, MF.MKT, 585/56, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1901 (2 Mayıs 1317) tarihli yazı.

³⁵⁷ BOA, MF.MKT, 585/56, Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 15 Ağustos 1901 (2 Ağustos 1317) tarihli kararı.

³⁵⁸ BOA, MF.MKT, 585/56

2 muallim ve 92 talebe bulunmakta olup, okutulan zorunlu ders sayısı 12 ve haftalık toplam ders saati ise 24 olarak açıklanmıştır.³⁵⁹

Bitlis Maarif Müdürü 3 Nisan 1905 tarihli bir belgede; Süfla İbtidai Mektebi muallimleri için, muallim maaşlarından kesinti yapıp daha sonra vermek şartıyla kesilen 1200 kuruşun geri verilmesi ve muallim maaşlarının 150 kuruş olması istenmiştir. Fakat Maarif Nezareti tarafından gönderilen 10 Haziran 1905 (28 Mayıs 1321) tarihli cevap yazısında bu durumun uygun görülmediği belirtilmiştir.³⁶⁰

2.2.2.3. Minare Mahallesi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazası Minare mahallesinde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 15 Ekim 1895 tarihli bir belgede; mektebin bu yılda açıldığı bilgisi Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.³⁶¹

Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Ekim 1895 tarihli yazıda; Muş Sancağı'nda geçen sene bir bab ibtidai mektebi açılmış³⁶² ise de mezkûr kazanın etfal ve çocuklarına yeterli gelmediği, bu nedenle yeni bir ibtidai mektebinin inşa edildiği belirtilerek, bu mektebe maarif hissesinden karşılanmak üzere 100 kuruş maaşla muallimliğe Yahya Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir.³⁶³ Muhasebe Şubesi, geçen sene Muş Sancağı merkez kazasında açılan mekteb-i ibtidai muallimliğine aylık 150 kuruşun tahsis edildiğini, bu nedenle yeni açılan mekteb muallimliği için de 150 kuruşun tahsis edilmesi gerektiğini belirterek konuyu meclise havale etmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif, 25 Ocak 1896 tarihli kararıyla 150 kuruş maaşla Yahya Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince

³⁵⁹ BOA, DH.İD, 26/17 Bitlis Vilayeti Maarif Raporu eki.

³⁶⁰ BOA, MF.MKT, 863/7

³⁶¹ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Ekim 1895 (2 Teşrinievvel 1311) tarihli yazı.

³⁶² Bkz. BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1896 (21 Mayıs 1312) tarihli yazı; Minare İbtidai Mektebi'nden önce Süfla İbtadi Mektebi'nin açıldığı belirtilmiştir.

³⁶³ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Ekim 1895 (2 Teşrinievvel 1311) tarihli yazı.

gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.³⁶⁴ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁶⁵

Yahya Efendi, 24 Şubat 1897 tarihinde işe mübaşeret etmiştir.³⁶⁶ 1898 ile 1900 yılları arası Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre, bu tarihlerde de mekteb muallimi yine Yahya Efendi'dir.³⁶⁷

Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1896 tarihli yazıda; Yahya Efendi'nin aylık 150 kuruş olan maaşından 50 kuruşluk bir kesinti yapılarak Kale İbtidai Mektebi muallimliğine atanan Necib Efendi'ye aktarıldığı belirtilmiştir. Bu nedenle, Maarif Nezareti'nden Yahya Efendi'nin maaşının bundan sonra aylık 100 kuruş olarak kaydedilmesi istenmiştir.³⁶⁸

Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 12 Nisan 1902 tarihli mazbatada; Minare Mahallesi İbtidai Mektebi'nin muallimi Necib Naci Efendi'nin Müslümana farz olan hac ibadetini eda etmek üzere Hicaz'a gitmek için izin istediği belirtmiştir.³⁶⁹ İbtidai Dairesi, adı geçen muallimin, bir sonraki sene için izin istiyorsa, kendi yerine birini vekil tayin ederek hac ibadetini eda etmesinde bir beis görülmediğini belirtmiştir.³⁷⁰ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.³⁷¹

³⁶⁴ BOA, MF.MKT, 205/48, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 25 Ocak 1896 (13 Kanunisani 1311) tarihli kararı.

³⁶⁵ BOA, MF.MKT, 205/48, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 9 Mart 1896 (29 Şubat 1311) tarihli yazı.

³⁶⁶ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1896 (27 Teşrinievvel 1312) tarihli yazı.

³⁶⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163

³⁶⁸ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1896 (27 Teşrinievvel 1312) tarihli yazı.

³⁶⁹ BOA, MF.MKT, 630/12, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 12 Nisan 1902 (30 Mart 1318) tarihli yazı.

³⁷⁰ BOA, MF.MKT, 630/12, İbtidai Dairesi'nin 11 Mayıs 1902 (28 Nisan 1318) tarihli değerlendirmesi.

³⁷¹ BOA, MF.MKT, 630/12, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 30 Mayıs 1902 (17 Mayıs 1318) tarihli yazı.

Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1905 tarihli yazıda; Minare İbtidai Mektebi muallimleri için, muallim maaşlarından daha sonra vermek şartıyla kesilen 1200 kuruşun geri verilmesi ve muallim maaşlarının 150 kuruşa çıkarılması istenmiştir. Fakat Maarif Nezareti tarafından gönderilen 10 Haziran 1905 tarihli cevap yazısında ise, bu durumun uygun görülmediği belirtilmiştir.³⁷²

2.2.2.4. Kale Mahallesi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazası Kale mahallesinde 1896 yılında açılmıştır. Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1896 tarihli bir yazıda; Muş Sancağı merkez kazası, ahalisi Müslüman olan, üç mahalleden yalnızca ikisinde mektebi ibtidai olduğu ve bu da mezkur kazanın etfal ve çocuklarına yeterli gelmediği, aslında her mahalleye iki zükur ve bir inas mektebinin açılması gerektiği ancak bunun için yeterli maddi imkanın olmadığı, hiç olmazsa Süfla ve Minare ibtidai mekteblerinden sonra Kale mahallesinde de bir ibtidai mektebinin açılması gerektiği belirtilmiştir. Bundan dolayı, Liva-ı Maarif Komisyonu, Kale mahallesinde bir ibtidai mektebinin açılmasına karar vermiştir.³⁷³ Muallimliğine mahallinde yapılan imtihanla seçilen Necib Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir.³⁷⁴ Ancak Necib Efendi'ye aylık olarak verilecek maaşın ise; 50 kuruş maarif hissesinden ve 50 kuruş da Minare İbtidai Mektebi muallimi Yahya Efendi'nin maaşından kesilerek toplamda 100 kuruş olacak şekilde tesis edilmiştir.³⁷⁵ Meclis-i Kebir-i Maarif, 11 Ağustos 1896 tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla Necib Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.³⁷⁶ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis

³⁷² BOA, MF.MKT, 863/7

³⁷³ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1896 (21 Mayıs 1312) tarihli yazı.

³⁷⁴ BOA, MF.MKT, 435/39

³⁷⁵ BOA, MF.MKT, 205/48, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1896 (21 Mayıs 1312) tarihli yazı.

³⁷⁶ BOA, MF.MKT, 205/48, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 11 Ağustos 1896 (30 Temmuz 1312) tarihli kararı.

Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁷⁷ 1898 ile 1900 yılları arası Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre, bu tarihlerde de mekteb muallimi Necib Efendi'dir.³⁷⁸

2.2.2.5. Cami-i Kebir İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazası Cami-i Kebir mahallesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1908 tarihli yazıda; 1 Eylül 1906 tarihinde işe başlayan Osman Efendi'nin 80 kuruş maaşlı olan memuriyetinin onaylanması ve evrak ekinde gönderilen tercüme-i hal ve ehliyetnamenin tescili ve kaydının yapılması istenmiştir.³⁷⁹ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 11 Haziran 1908 tarihli kararıyla 80 kuruş maaşla Osman Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.³⁸⁰

2.2.2.6. Gördes İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Gördes karyesinde (köyünde) açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1905 tarihli bir belgede; Gördes İbtidai Mektebi muallimliğine Darülmualimin-i İbtidai'den mezun olan Mustafa Efendi'nin tayin edildiğini ve 5 Şubat 1905 tarihinde işe başlamış olduğu belirtmiş olup, yazı ekinde gönderilen ehliyetnamesinin tasdik edilmesi istenmiştir.³⁸¹ İbtidai Dairesi, mezkûr ibtidai mektebine imtihanla seçilen Mustafa Efendi'nin evraklarının noksan olduğu, hatta muallimin coğrafya dersinden dahi imtihan edilmesi

³⁷⁷ BOA, MF.MKT, 205/48, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 28 Ağustos 1896 (11 Ağustos 1312) tarihli yazı.

³⁷⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163

³⁷⁹ BOA, MF.MKT, 1072/50, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1908 (12 Nisan 1324) tarihli yazı

³⁸⁰ BOA, MF.MKT, 1072/50, Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 11 Haziran 1908 (29 Mayıs 1324) tarihli kararı.

³⁸¹ BOA, MF.MKT, 877/20, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1905 (4 Temmuz 1321) tarihli yazı.

gerektiği belirtilmiştir.³⁸² Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁸³

2.2.2.7. Kaçak İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Kaçak köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 14 Nisan 1905 tarihinde işe başlayan Mehmed Efendi³⁸⁴ 2 yıl görev yaptıktan sonra ailevi sıkıntılarından dolayı istifa etmiştir.³⁸⁵ Bitlis Maarif Müdürlüğü, Mehmed Efendi'nin istifasını kabul ederek kaydının silindiğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir.³⁸⁶ İbtidai Dairesi, Muhasebece kaydı silinen Mehmed Efendi'nin yerine tayin olacak diğer muallimin imtihan evrakları ve tercüme-i hal evraklarının gönderilmesini istemiştir.³⁸⁷ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir.³⁸⁸

2.2.2.8. Göl İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Göl köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak mekteb açıldıktan bir süre sonra Muş Mutasarıflığı'nın teklifi üzerine taşınmasına karar verilmiştir. Şöyle ki; Muş'un Göl köyündeki ibtidai mektebinin yine Muş'un Zengok köyüne taşınmasının fayda temin noktasında daha muvaffık olacağının Muş Mutasarıflığı tarafından Bitlis Vilayeti'ne teklif edilmiş, Bitlis Vilayeti Meclis İdaresi'de ibtidai mektebinin taşınmasını uygun

³⁸² BOA, MF.MKT, 877/20, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 1 Ağustos 1905 (19 Temmuz 1321) tarihli değerlendirmesi.

³⁸³ BOA, MF.MKT, 877/20, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 23 Ağustos 1905 (9 Ağustos 1321) tarihli yazı.

³⁸⁴ BOA, MF.MKT, 1068/59, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 2 Mayıs 1908 (19 Nisan 1324) tarihli yazı.

³⁸⁵ BOA, MF.MKT, 1068/59, Mekteb muallimi Mehmed Efendi'nin Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı 20 Nisan 1908 (7 Nisan 1324) tarihli dilekçe.

³⁸⁶ BOA, MF.MKT, 1068/59, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 2 Mayıs 1908 (19 Nisan 1324) tarihli yazı.

³⁸⁷ BOA, MF.MKT, 1068/59, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 18 Haziran 1908 (5 Haziran 1324) tarihli değerlendirmesi.

³⁸⁸ BOA, MF.MKT, 1068/59, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 3 Ağustos 1908 (21 Temmuz 1324) tarihli yazı.

bulmuştur. Bu durum Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.³⁸⁹ Mekatib-i İbtidai Dairesi, mektebin taşınması yerinde bulunarak muhasebece gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir.³⁹⁰ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.³⁹¹

2.2.2.9. Muş İnas İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş kasabasının ileri gelenlerinden biri olan İbrahim Ağa tarafından senelik 5 lira bedel ile 1902 yılında Muş Sancağı merkez kazasında inşa edilmiştir. Mektebin muallimliğine Huriye Hanım ve hademeliğine de Meryem Hanım tayin edilmiştir.³⁹² Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Matba'at Dâhiliye İdaresi'ne yazılan 3 Haziran 1902 tarihli yazı ile Muş kasabasında İnas İbtidai Mektebi'nin açıldığının ilan edilmesi istenmiştir.³⁹³ Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne yazılan 4 Mayıs 1908 tarihli yazıda; Muş İnas İbtidai Mektebi muallimi Huriye Hanım'ın aylık 100 kuruş maaşla 14 Ağustos 1902 tarihinde muallimliğe tayin edildiği ve 24 Ağustos 1902 tarihinde işe başladığı belirtilmiştir. Ayrıca yazı ekine tercüme-i hal evraklarının da eklenerek gönderildiği ve uygun görülmesi halinde tasdik edilmesi talep edilmiştir.³⁹⁴ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 10 Haziran 1908 tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla Huriye Hanım'ın memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından

³⁸⁹ BOA, MF.MKT, 782/63, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1903 (18 Teşrinisani 1319) tarihli yazı.

³⁹⁰ BOA, MF.MKT, 782/63, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 25 Ocak 1904 (12 Kanunisani 1319) tarihli değerlendirmesi.

³⁹¹ BOA, MF.MKT, 782/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 3 Ağustos 1908 (13 Mayıs 1320) tarihli yazı.

³⁹² BOA, MF.MKT, 663/14, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 16 Ağustos 1902 (3 Ağustos 1318) tarihli yazı.

³⁹³ BOA, MF.MKT, 663/14

³⁹⁴ BOA, MF.MKT, 1067/51, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne yazılan 4 Mayıs 1908 (21 Nisan 1321) tarihli yazı.

sonra mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.³⁹⁵ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.³⁹⁶

2.2.2.10. Zengok İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Mutasarıflığı'nın önerisi doğrultusunda, Göl Köyü İbtidai Mektebi'nin Zengok köyüne taşınması ile açılmıştır. Şöyle ki; Muş'un Göl köyündeki ibtidai mektebinin Zengok köyüne taşınmasının fayda sağlaması noktasında daha muvaffık olacağı Muş Mutasarıflığı tarafından Bitlis Vilayeti'ne teklif edilmiş, Bitlis Vilayeti Meclis İdaresi'de ibtidai mektebinin taşınmasını uygun bulmuştur. Bu durum Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.³⁹⁷ Mekatib-i İbtidai Dairesi, mektebin taşınmasını yerinde bulunarak muhasebece gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir.³⁹⁸ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.³⁹⁹

Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Ziyaret nahiyesi Zengok köyünde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Ahmet Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 14 olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁰

2.2.2.11. Azakpur Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Azakpur nahiyesinde (Bucak) açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi

³⁹⁵ BOA, MF.MKT, 1067/51, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 10 Haziran 1908 (28 Mayıs 1324) tarihli kararı.

³⁹⁶ BOA, MF.MKT, 1067/51, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 25 Temmuz 1908 (12 Temmuz 1324) tarihli yazı.

³⁹⁷ BOA, MF.MKT, 782/63, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1903 (18 Teşrinisani 1319) tarihli yazı.

³⁹⁸ BOA, MF.MKT, 782/63, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 25 Ocak 1904 (12 Kanunisani 1319) tarihli değerlendirmesi.

³⁹⁹ BOA, MF.MKT, 782/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 3 Ağustos 1908 (13 Mayıs 1320) tarihli yazı.

⁴⁰⁰ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

kayıtlarında Mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcuttur. 1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Molla Mehmed Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁰¹

2.2.2.12. Kolosik İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Azakpur nahiyesi Kolosik köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Azakpur nahiyesi Kolosik köyünde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Halil Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 28 olduğu belirtilmiştir.⁴⁰²

2.2.2.13. Martik Köyü İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Azakpur nahiyesinin Martik köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Maarif Müdürlüğü Muhasebe Memurluğu tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen⁴⁰³ 17 Mart 1906 tarihli 3 aylık devam cedvelinde; Azakpur Nahiyesi Müdürü, “Martik Köyü mualliminin vazifesine devam ettiği tasdik olunur (14 Aralık 1905)” yazısını şerh düşmüştür. Fakat Ali Efendi'nin ne zaman işe başladığı belirtilmemiştir.⁴⁰⁴

Mekatib-i İbtidai Dairesi, yazı ekinde gönderilen 3 aylık cedvelde, Martik Köyü İbtidai Mektebi muallimliğinde Ali Efendi'nin olduğu görülmüş fakat Ali Efendi'nin memuriyetine dair bir bilgiye ulaşılamadığı belirtilmiştir. Ayrıca muallimin hangi tarihte işe başladığı, aylık kaç kuruş maaş alarak seçildiği, memuriyetinin onaylanıp

⁴⁰¹ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 164; H. 1318, s. 166

⁴⁰² BOA, MF.MKT, DH.TMIK.S, 51/3

⁴⁰³ BOA, MF.MKT, 931/63, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Mart 1906 (4 Mart 1322) tarihli yazı.

⁴⁰⁴ BOA, MF.MKT, 931/63, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Mart 1906 (4 Mart 1322) tarihli 3 aylık devam cedveli.

onaylanmadığı ve tercüme-i hal evraklarının mevcut olup olmadığı hakkında muhasebeye sorulması istenmiştir (8 Nisan 1906). Muhasebece yapılan değerlendirmede; Mezkûr ibtidai muallimliğinin 130 kuruş maaşa mahsus olduğu ancak Ali Efendi'nin ne memurluğunun onaylantığına ve nede tercüme-i hal evraklarına dair bir bilgi ve kayda rastlanılmadığı belirtilmiştir. İbtidai Dairesi bunun üzerine Sicil Şubesi'ne herhangi bir kaydın var olup olmadığını sormuştur. Sicil Şubesi'de herhangi bir kaydın olmadığını belirtmiştir. İbtidai Dairesi, 3 Mayıs 1906 tarihinde yaptığı son değerlendirmede; muallim Ali Efendi'nin kaydı olmadığından, mezkûr muallimin, onaylanmış şhadetname veya ehliyetname sureti ile hüsn-i hal mazbatası ve tercüme-i hal evraklarının gönderilmesi istenmiştir.⁴⁰⁵ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴⁰⁶ Ali Efendi ile ilgili belgelerin, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne ne zaman gönderildiğine dair bir belgeye ulaşılamamıştır. Fakat Maarif Nezareti tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 16 Temmuz 1906 tarihli yazıda; Meclis-i Kebir-i Maarif'in Ali Efendi'nin memuriyetini onaylandığı, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapıldığı belirtilerek mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.⁴⁰⁷

2.2.2.14. Akçan Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Akçan nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. 1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Molla Halil Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ BOA, MF.MKT, 931/63, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 3 Mayıs 1906 (20 Nisan 1322) tarihli değerlendirmesi.

⁴⁰⁶ BOA, MF.MKT, 931/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 2 Haziran 1906 (20 Mayıs 1322) tarihli yazı.

⁴⁰⁷ BOA, MF.MKT, 941/73

⁴⁰⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 165; H. 1318, s. 166

2.2.2.15. Hartos İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Akçan nahiyesi Hartos köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Akçan nahiyesi Hartos köyünde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Halil Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 15 olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁹

2.2.2.16. Ziyaret Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Ziyaret nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcuttur. 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde bulunan ise Molla Ahmed Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.⁴¹⁰

2.2.2.17. Karvas İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Ziyaret nahiyesinin Karvas karyesinde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 29 Nisan 1906 tarihli belgede; mezkûr ibtidai muallimliğine atanan Mustafa Ziya Efendi'nin gönderilen ehliyetnamesinin tasdik edilmesi istenmiştir.⁴¹¹ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 25 Haziran 1906 tarihli kararıyla Mustafa Ziya Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca,

⁴⁰⁹ BOA, MF.MKT, DH.TMIK.S, 51/3

⁴¹⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 165; H. 1318, s. 167

⁴¹¹ BOA, MF.MKT, 949/3, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 29 Nisan 1906 (16 Nisan 1322) tarihli yazı.

Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.⁴¹²

2.2.2.18. Liz Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Liz nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak yapılan imtihan sınavı ile mahallince seçilmiş olan İsmail Hakkı Efendi'nin sınav evrakları Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁴¹³ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 6 Aralık 1898 tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla İsmail Hakkı Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.⁴¹⁴ 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kaydına göre, bu tarihte de mekteb muallimi yine İsmail Hakkı Efendi'dir.⁴¹⁵

1900 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kaydında mekteb mualliminin Mehmed Efendi olduğu görülmektedir.⁴¹⁶ Ancak Mehmed Efendi'nin memuriyeti 1901 yılında onaylanmıştır. Şöyle ki: Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1901 tarihli yazıda; Liz nahiyesi Hamidi İbtidai Mektebi muallimi Mehmed Efendi'nin yazı ekinde gönderilen tercüme-i hal varakalarının tasdik edilmesi istenmiştir.⁴¹⁷ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 15 Ağustos 1901 tarihli kararıyla Mehmed Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca gerekli işlemler yaptırıldıktan sonra muallimin memuriyeti gazetede ilan edilip ant içme hususunun tekrardan idareye bildirilmesi

⁴¹² BOA, MF.MKT, 949/3, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 25 Haziran 1906 (12 Haziran 1322) tarihli kararı.

⁴¹³ BOA, MF.MKT, 435/39, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 5 Kasım 1898 (24 Teşrinievvel 1314) tarihli yazı.

⁴¹⁴ BOA, MF.MKT, 435/39, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 6 Aralık 1898 (22 Receb 1316) tarihli kararı.

⁴¹⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 169

⁴¹⁶ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 171

⁴¹⁷ BOA, MF.MKT, 585/56, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1901 (2 Mayıs 1317) tarihli yazı.

istenmiştir.⁴¹⁸ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴¹⁹

2.2.2.19. Kogo İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Bulanık kazasına bağlı Liz nahiyesi Kogo köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Liz nahiyesi Kogo köyünde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Hamid Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 17 olduğu belirtilmiştir.⁴²⁰

2.2.2.20. Karaköy Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Karaköy nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında Mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcuttur. 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde Feyzullah Efendi'nin olduğu,⁴²¹ ayrıca 1900 yılı kaydında ise Molla İsmail Efendi'nin bulunduğu belirtilmiştir.⁴²²

Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli

⁴¹⁸ BOA, MF.MKT, 585/56, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 15 Ağustos 1901 (2 Ağustos 1317) tarihli kararı.

⁴¹⁹ BOA, MF.MKT, 585/56, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 10 Ekim 1901 (27 Eylül 1317) tarihli yazı.

⁴²⁰ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

⁴²¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 173

⁴²² Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 175

cetvelde; Muş Sancağı Varto kazası Karaköy nahiyesinde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Hamid Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 17 olduğu belirtilmiştir.⁴²³

2.2.2.21. Ustukran-ı Ulya Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Ustukran-ı Ulya (Yukarı Ustukran) nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1892 yılında Bitlis Maarif Müdürlüğü, sınavla seçilmiş olan Nezir Efendi'nin imtihan evraklarını Maarif Nezareti'ne göndermiştir.⁴²⁴ Meclis-i Kabir-i Maarif'in 15 Eylül 1897 tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla buraya muallim olarak tayin edilmesi uygun görülmüş olup; Mekatib-i İbtidaiye İdaresi, Muhasebe ve İstatistik şubeleri tarafından gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir. Ayrıca bu işlemler yapıldıktan sonra mahallince Nezir Efendi'ye yemin ettirilmesi ve tasdikli tercüme-i hal varakasının en hızlı şekilde gönderilmesi istenmiştir.⁴²⁵ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴²⁶ 1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre, bu tarihlerde de mekteb muallimi yine Nezir Efendi'dir.⁴²⁷

Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Üstükran Nahiyesi Üstükran-ı Ulya Köyünde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Hamid Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 17 olduğu belirtilmiştir.⁴²⁸

⁴²³ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

⁴²⁴ BOA,MF.MKT, 374/4, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 22 Haziran 1897 (10 Haziran 1313) tarihli yazı.

⁴²⁵ BOA,MF.MKT, 374/4, Meclis-i Kabir-i Maarif'in 15 Eylül 1897 (3 Eylül 1313) tarihli kararı.

⁴²⁶ BOA,MF.MKT, 374/4, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 2 Kasım 1897 (21 Teşrinievvel 1313) tarihli yazı.

⁴²⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 173; H. 1318, s. 175

⁴²⁸ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

2.2.2.22. Gümğüm İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Varto kazasına bağlı Gümğüm köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Maarif Müdürlüğü Muhasebe Memurluğu tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen⁴²⁹ 17 Mart 1906 tarihli 3 aylık devam cedvelinde; Gümğüm İbtidai Mektebi'nde Mehmed Şerif Efendi'nin 11 Ocak 1906 tarihinde görevde olduğu ancak muallimin ne zaman işe başladığının bilinmediği belirtilmiştir.⁴³⁰

Mekatib-i İbtidai Dairesi, yazı ekinde gönderilen 3 aylık cedvelde, Gümğüm Köyü İbtidai Mektebi muallimliğinde Mehmet Şerif Efendi'nin olduğu görülmüş fakat Mehmet Şerif Efendi'nin memuriyetine dair bir bilgiye ulaşılamadığı belirtilmiştir. Ayrıca muallimin hangi tarihte işe başladığı, aylık kaç kuruş maaş alarak seçildiği, memuriyetinin onaylanıp onaylanmadığı ve tercüme-i hal evraklarının mevcut olup olmadığı hakkında muhasebeye sorulması istenmiştir (8 Nisan 1906). Muhasebece yapılan değerlendirmede; Mezkûr ibtidai muallimliğinin 130 kuruş maaşa mahsus olduğu ancak Mehmet Şerif Efendi'nin ne memurluğunun onaylandığına ve nede tercüme-i hal evraklarına dair bir bilgi ve kayda rastlanılmadığı belirtilmiştir. İbtidai Dairesi bunun üzerine Sicil Şubesi'ne herhangi bir kaydın var olup olmadığını sormuştur. Sicil Şubesi'de herhangi bir kaydın olmadığını belirtmiştir. İbtidai Dairesi, 3 Mayıs 1906 tarihinde yaptığı son değerlendirmede; muallim Mehmet Şerif Efendi'nin kaydı olmadığından, mezkûr muallimin, onaylanmış şهادetname veya ehliyetname sureti ile hüsn-i hal mazbatası ve tercüme-i hal evraklarının gönderilmesi istenmiştir.⁴³¹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴³² Mehmet Şerif Efendi ile ilgili belgelerin, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne ne zaman gönderildiğine dair bir belgeye ulaşılamamıştır.

⁴²⁹ BOA, MF.MKT, 931/63, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Mart 1906 (4 Mart 1322) tarihli yazı.

⁴³⁰ BOA, MF.MKT, 931/63

⁴³¹ BOA, MF.MKT, 931/63, Mekatib-i İbtidai Dairesi'nin 3 Mayıs 1906 (20 Nisan 1322) tarihli değerlendirmesi.

⁴³² BOA, MF.MKT, 931/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 2 Haziran 1906 (20 Mayıs 1322) tarihli yazı.

Fakat Maarif Nezareti tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 16 Temmuz 1906 tarihli yazıda; Meclis-i Kebir-i Maarif'in kararıyla Mehmet Şerif Efendi'nin memuriyetini onaylandığı, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapıldığı belirtilerek mahallince yemin ettirilmesi istenmiştir.⁴³³

2.2.2.23. Malazgirt İbtidai Mektebi

Malazgirt merkez kazasında bulunan mektebin ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 4 Ocak 1908 tarihli yazıda; Malazgirt İbtidai Mektebi muallimliğine tayin ve intihab (seçilen) olunan Darülmualimin-i İbtidai ehliyetnamesine sahip Şeyh Mehmed Efendi'nin, aylık 130 kuruş maaşla 5 Kasım 1905 tarihinde işe başladığı ve Şeyh Mehmed Efendi'nin tercüme-i hal varakasının gönderilerek kaydının tasdik edilmesi istenmiştir.⁴³⁴ Meclis-i Kebir-i Maarif'in, 24 Şubat 1908 tarihli kararıyla 130 kuruş maaşla Şeyh Mehmed Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.⁴³⁵

2.2.2.24. Sultanmud Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Sultanmud nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcuttur. 1899 ve 1900 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Abdulhallak Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴³⁶

⁴³³ BOA, MF.MKT, 941/73

⁴³⁴ BOA, MF.MKT, 1055/40, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 4 Ocak 1908 (30 Zilkade 1325) tarihli yazı.

⁴³⁵ BOA, MF.MKT, 1055/40

⁴³⁶ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 176; H. 1318, s. 178

Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Malazgirt kazası Sultanmud nahiyesinde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Hamid Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 17 olduğu belirtilmiştir.⁴³⁷

2.2.2.25. Nureddin Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Malazgirt kazasına bağlı Nureddin nahiyesinde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Molla Yusuf Efendi'nin olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁸

Maarif Nezareti tarafından Vilayat-ı Sittede bulunan vilayetlere gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı ile vilayet dâhilinde tesis edilen mekteb-i ibtidailerin bulunduğu karyelerle, muallimlerinin isimleri ve devam eden talebe miktarını gösterir defterlerin gönderilmesi istenmiştir. Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen 1 Mart 1904 tarihli cetvelde; Muş Sancağı Malazgirt kazası Nureddin nahiyesinde açılmış olan ibtidai mektebi mualliminin Hamid Efendi olduğu ve talebe sayısının ise 17 olduğu belirtilmiştir.⁴³⁹

2.2.2.26. Sultanlı İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Malazgirt kazası dâhilinde Nureddin nahiyesine bağlı Sultanlı köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak

⁴³⁷ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

⁴³⁸ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179

⁴³⁹ BOA, DH.TMIK.S, 51/3

1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Molla Osman Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁰

2.2.2.27. Kuştiyan İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Malazgirt kazası dâhilinde Nureddin nahiyesine bağlı Kuştiyan köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1899 ve 1900 yılları Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve muallimlik görevinde ise Molla Salih Efendi'nin olduğu zirkedilmiştir.⁴⁴¹

2.2.2.28. Sason İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Sason kazasında açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak mekteb muallimi Mehmed Efendi, 22 Ağustos 1893 tarihinde işe başlamıştır. 1894 yılında Meclis-i Kebir-i Maarif kararıyla memuriyeti onaylanmıştır. Ayrıca Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahalince yemin ettirilmesi istenmiştir.⁴⁴² Fakat 1898 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kaydında mektebin muallimlik görevini Resul Efendi'nin ifa ettiği belirtilmiştir.⁴⁴³

2.2.2.29. Bozıkan İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Bozıkan köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektebin aktif olduğu ve 1899 yılı kaydında mektebin muallimi Resul Sıtkı Efendi,⁴⁴⁴ 1900 yılında ise Molla Şerif Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179

⁴⁴¹ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179

⁴⁴² BOA, MF.MKT, 209/1, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından 9 Haziran 1894 (5 Zilhicce 1311) tarihinde Bitlis Vilayeti'ne yazılan yazı

⁴⁴³ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 226

⁴⁴⁴ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

⁴⁴⁵ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181

2.2.2.30. Kabılcoz İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Kabılcoz köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 4 Ağustos 1886 tarihli bir belgede; Sason dağlarının hiçbir yerinde cami ve mektebin bulunmadığı, 150 haneli Kabılcoz köyünde, birer cami ve mektebin inşasının ahali tarafından istendiği ve yeni yapılacak olan mekteb ve cami masraflarının Nezaret tarafından karşılanacak şekilde Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bu durum, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne telgrafla bildirilmiş olup, Maarif Nezareti'nce verilen cevapta; yeni yapılacak olan cami ve mektebin, memurlar ve ahali tarafından ikmal olunacak şekilde yapılması istenmiştir.⁴⁴⁶ Muhtemelen mekteb bu tarihlerde yapılmıştır.

Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcut olup, 1899 yılında mektebin aktif olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yılda mektebin muallimi Molla Şerif Efendi iken,⁴⁴⁷ 1900 yılı kaydında ise Resul Efendi'nin olduğu zikredilmiştir.⁴⁴⁸

1905 yılına geldiğimizde ise mektebin bir binasının olmadığına dair bir bilgi belgelerde geçmektedir. Şöyle ki; Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1905 tarihli yazıda; Sason kazası merkezi dâhilinde olan Kabılcoz köyü mekteb-i ibtidaisine mahsus bina olmaması nedeniyle, mahali hükümet konağında geçici olarak bir oda tahliye edilmiş olup mekteb olarak kullanılması için tahsis edilmiştir. Tesis edilen bu odada 20 kadar öğrenci eğitime başlamıştır.⁴⁴⁹

2.2.2.31. Tizzi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Tizzi köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcut olup, mektebin aktif olduğu

⁴⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1358/128

⁴⁴⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

⁴⁴⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181

⁴⁴⁹ BOA, MF.MKT, 893/32

anlaşılmaktadır. 1899 yılı kaydında mektebin muallimi Molla Yusuf Efendi,⁴⁵⁰ 1900 yılı kaydında ise mektebin muallimlik görevi münhaldır (açık, boş).⁴⁵¹

2.2.2.32. Rişnik İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Rişnik köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcut olup, mektebin aktif olduğu anlaşılmaktadır. 1899 yılı kaydında mektebin muallimi Molla Çelebi Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁵²

Mekteb açıldıktan bir süre sonra, Muş Mutasarıflığının teklifi nedeniyle taşınmasına karar verilmiştir. Şöyle ki; Sason'un Rişnik köyü ibtidai mektebinin yine Sason'un Hacalan köyüne taşınmasının daha faydalı olacağı, Muş Mutasarıflığı tarafından Bitlis Vilayeti'ne teklif edilmiştir. Bitlis Vilayeti Meclis İdaresi, ibtidai mektebinin taşınmasını uygun bulmuştur. Bu durum, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁴⁵³ Meclis-i Kebir-i Maarif 16 Nisan 1904 tarihinde mektebin taşınması kararını yerinde bularak, muhasebece işlemlerin yapılmasını istemiştir.⁴⁵⁴ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴⁵⁵

2.2.2.33. Hacalan İbtidai Mektebi

Mekteb, 1903 yılında Muş Mutasarıflığı'nın önerisi doğrultusunda Rişnik köyü İbtidai Mektebi'nin Hacalan köyüne taşınması ile açılmıştır. Şöyle ki; Sason'un Rişnik karyesi ibtidai mektebinin yine Sason'un Hacalan karyesine taşınmasının daha faydalı olacağı, Muş Mutasarıflığı tarafından Bitlis Vilayeti'ne teklif edilmiştir. Bitlis Vilayeti

⁴⁵⁰ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

⁴⁵¹ Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181

⁴⁵² Biltis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

⁴⁵³ BOA, MF.MKT, 782/63, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1903 (12 Ramazan 1321) tarihli yazı.

⁴⁵⁴ BOA, MF.MKT, 782/63, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 16 Nisan 1904 (3 Nisan 1320) tarihli kararı.

⁴⁵⁵ BOA, MF.MKT, 782/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 26 Mayıs 1904 (13 Mayıs 1320) tarihli yazı.

Meclis İdaresi, ibtidai mektebinin taşınmasını uygun bulmuştur. Bu durum, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁴⁵⁶ Meclis-i Kebir-i Maarif 16 Nisan 1904 tarihinde mektebin taşınması kararı yerinde bularak, muhasebece işlemlerin yapılmasını istemiştir.⁴⁵⁷ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴⁵⁸

2.2.2.34. Hatni İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Hatni köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcut olup, mektebin aktif olduğu anlaşılmaktadır. 1899 yılı kaydında mektebin muallimi Derdest Ta'bindar Efendi,⁴⁵⁹ 1900 yılı kaydında ise Salih Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁴⁶⁰

2.2.2.35. Asi ve Koskit İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nın Sason kazasına bağlı Asi ve Koskit köyünde açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mekteb ile ilgi bazı bilgiler mevcut olup, mektebin aktif olduğu anlaşılmaktadır. 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kaydında mektebin muallimi Budhi Efendi olarak belirtilmiştir.⁴⁶¹ Fakat 1900 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi kaydında Asi ve Koskit İbtidai Mektebi'ne dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Muhtemelen mekteb bu tarihten sonra kapatılmıştır.

⁴⁵⁶ BOA, MF.MKT, 782/63, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1903 (12 Ramazan 1321) tarihli yazı.

⁴⁵⁷ BOA, MF.MKT, 782/63, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 16 Nisan 1904 (3 Nisan 1320) tarihli kararı.

⁴⁵⁸ BOA, MF.MKT, 782/63, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 26 Mayıs 1904 (13 Mayıs 1320) tarihli yazı.

⁴⁵⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

⁴⁶⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181

⁴⁶¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179

2.2.2.36. Hazzo İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Sason kazasına bağlı Hazzo köyünde 1893 yılında açılmıştır. Hazzo karyesi ahalisi, köylerinde bir ibtidai mektebi açılması için Maarif Nezareti'nden talepte bulunmuşlardır. Maarif Nezareti'nce bu talep kabul edilmiştir.⁴⁶² Fakat 1900 yılından önceki Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında Hazzo İbtidai Mektebi'ne dair bir bilgiye ulaşılmamıştır. 1900 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtları incelendiğinde ise, mektebin aktif olduğu anlaşılmış ve muallim olarak Abdullah Efendi'nin görev yaptığı belirtilmiştir.⁴⁶³

Muş Sancağı'nda açılan ve yukarıda haklarında bazı bilgiler verilen söz konusu ibtidai mekteblerinin Sultan II. Abdülhamid'in 1896 yılından itibaren Doğu vilayetlerinde başlattığı ıslahat programı çerçevesinde, bu mekteblerin çoğunun 1897 yılı sonları ve 1898 yılı başlarında açılmış olduğu ve aynı zamanda "Hamidi" ismiyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Muş Sancağı'nda ibtidai mektepleri ile ilgili diğer detaylı bilgiler şunlardır;

Muş İbtidai Mektebi muallimleri, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı bazen maaşlarını vaktinde alamamışlardır. Şöyle ki; Maaşlarını zamanında alamayan Muş İbtidai Mektebi muallimleri Maarif Nezareti'ne gönderdikleri telgrafta; iki seneden beri maaşlarını alamadıklarını ve böyle uzun bir süre maaş alamadıklarından dolayı mağduriyet yaşadıklarını dile getirmişlerdir.⁴⁶⁴ Muhasebe Şubesi, muallimlerin maaşlarının ödenmesini istemiş ve şimdiye kadar neden

⁴⁶² BOA, BEO, 178/13286, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 29 Mart 1893 (17 Mart 1309) tarihli yazı.

⁴⁶³ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181

⁴⁶⁴ BOA, MF.MKT, 650/2, Muş İbtidai Mektebi muallimleri adına Resul imzasıyla 5 Temmuz 1902 (22 Haziran 1318) tarihinde Maarif Nezareti'ne çekilen telgraf

ödenmediğinin de Bitlis Vilayet'nden sorulması istenmiştir.⁴⁶⁵ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁴⁶⁶

Yine, Muş Sancağı dâhilinde ibtidai muallimleri adına Mustafa imzasıyla 1901 yılından 7 ve 1902 yılından da 7 olmak üzere toplamda 14 aylık maaşlarının ödenmediğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Muhasebe Şubesi, muallimlerin biriken maaşlarının ödenmesini istemiş ve şimdiye kadar neden ödenmediğinin de Bitlis Vilayeti'nden sorulması istenmiştir (31 Ocak 1903).⁴⁶⁷

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemde, 1916 yılında, Muş Sancağı dâhilinde çalışan memur ve muallimler 8 aydan beri maaşlarını alamadıklarını ve perişan olduklarını telgraf yoluyla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Dâhiliye Nezareti, harp sebebiyle değişik yerlere giden memur ve muallimlerin birikmiş maaşlarının bulundukları vilayet tarafından ödenmesi talimatını vermiştir.⁴⁶⁸

Osmanlı Delvet'i yeni usule göre açmış olduğu ibtidai mekteblerinde eğitim kalitesini artırmak için ibtidai mektebi muallimlerinin eğitimi rüşdiyelerde alması yerine vilayet merkezlerinde açmış olduğu Darümuallimin'de alması uygulamasını başlatmıştır. Şöyle ki; Maarif Nezareti, ibtidai mektebi muallimlerinin yeni usule göre öğrencilere ders verebilmesi için bazı çalışmalar yapmıştır. 1909 yılına ait bir belgede: Bitlis merkez rüşdiyesi hariç Muş, Siirt, Genç ve Ahlat rüşdiyeleri muallimlikleri vekâleten yürütüldüğünden dolayı mekatibi ibtidaiye muallimlerinin yeni usulü merkezdeki Darümuallimine devam ederek öğrenecekleri belirtilmiştir.⁴⁶⁹

İbtidai mekteblerinde eğitim-öğretimin gelişiminde muallim ve talebenin gayretinin yanı sıra, derslerde kullanılan araç-gereçler ile ders kitaplarının da önemi

⁴⁶⁵ BOA, MF.MKT, 650/2, Muhasebe Şubesi'nin 17 Temmuz 1902 (4 Temmuz 1318) tarihli değerlendirmesi.

⁴⁶⁶ BOA, MF.MKT, 650/2, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 9 Ağustos 1902 (27 Temmuz 1318) tarihli yazı.

⁴⁶⁷ BOA, MF.MKT, 681/73

⁴⁶⁸ BOA, DH.UMVM, 138/60

⁴⁶⁹ BOA, MF.MKT, 1136/7

büyüktür. Bilindiği gibi, Osmanlı vilayet ve kazalarında bulunan mekteplerin istediği araç-gereçler ile matbu evraklar, ders kitapları ve yardımcı kaynaklar genellikle Maarif Nezareti tarafından posta yoluyla merkezden gönderilmiştir.⁴⁷⁰ Bu çerçevede, 1905 yılında Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Muş Mutasarıfı'nın talebi doğrultusunda, mahalde bulunan ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere 100 aded Mushaf-ı Şerif'in (Kur'an) gönderilmesi istenmiştir.⁴⁷¹ Muhasebe Şubesi, Matba-i Osmanî'de basılmak üzere şimdilik 50 tane Mushaf-ı Şerif nüshasının gönderilmesine karar vermiştir.⁴⁷² Maarif Nezareti Bitlis Vilayeti'ne; 50 tane Mushaf-ı Şerif'in posta yoluyla gönderildiğini belirtmiştir.⁴⁷³

Osmanlı Devleti, bölgede yerel halkın gelişmesi için okul açmaya devam etmiştir. Şöyle ki; Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 1 Eylül 1908 tarihli yazıda; Sason Merkez kazada bir ibtidai mektebinin açılmasını ve alınacak tapu senetlerinin gönderilmesi istenmiştir.⁴⁷⁴

Osmanlı Devleti dağlık bölgelerde yaşayan yerel halkı, İslam ahlakı ile ıslah etmek ve eğitim seviyelerini yükseltmek için ibtidai okulları da açmıştır. Şöyle ki; 8 Mayıs 1890 tarihli yazıda; Sason ve Mutki dağlarında yaşayan kabilelerinin adab-ı islamiyeden uzak olmaları ve ıslah olmalarını sağlamak için bölgede 5 adet mekteb ve 5 adet cami yapılması istenmiştir. 28 Mayıs 1890 tarihli Meclis-i Vükela'nın irade-i seniyesinde; Mezkûr kabileler için, taş üzerine ahşap şekilde inşa edilecek mekteb ve camilerin masrafında kullanılacak 25.000 kuruşun maarif hissesinden karşılanmasına karar vermiştir. Ayrıca mekteb ve camilerin inşası aşamasındaki hizmetine mükâfaten

⁴⁷⁰ Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif kütüphanesi (1872-1895)", **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı No. 1, s. 29-31

⁴⁷¹ BOA, MF.MKT, 893/32, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1905 (4 Ağustos 1321) tarihli yazı.

⁴⁷² BOA, MF.MKT, 893/32, Muhasebe Şubesi'nin 21 Eylül 1905 (8 Eylül 1321) tarihli değerlendirmesi.

⁴⁷³ BOA, MF.MKT, 893/32, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Vilayeti'ne yazılan 9 Kasım 1905 (21 Teşrinievvel 1321) tarihli yazı

⁴⁷⁴ BOA, MF.MKT, 1076/46

kaymakam Yusuf Paşa'ya üçüncü rütbeden, Hacı Ali Efendi ve Bidayet Mahkemesi kâtibi sanisi Hüseyin Efendi'ye beşinci rütbeten birer kıt'a mecidi nişanı verilmiştir.⁴⁷⁵

Meclis-i Vükela'nın kararından sonra, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; mezkûr kabileler için yapılacak ibtidai mektepleri inşaat masraflarında kullanılacak 25.000 kuruşun yeterli gelmeyeceği, bunun için Siird ve Muş sancaklarında yapılacak idadilerden birinin inşaat masraflarında harcanacak miktarın ibtidailere sarf edilmesi istenmiştir. Ayrıca, ibtidai mekteplerinin yanında birer camii olduğundan, imamlık ile beraber muallimlik vazifesini ifa etmek üzere aylık 255'er kuruş maaşla birer muallim tayin ve istihdamına girişileceğine dair bilgi verilmiştir.⁴⁷⁶ Yine, 1891 yılında Bitlis Vilayeti, inşaat mevsimi geçmeden evvel buna hızlıca karar verilmesini istemiştir.⁴⁷⁷ Bu durum, Maarif Nezareti tarafından Babıaliye bildirilmiştir. Şöyle ki; İbtidai mektepleri inşaatı için belirlenen miktarın, vilayetin senelik mal sandığında bulunan 946.000 küsur kuruş maarif hissesinden karşılanması için Maliye Nezareti'ne emir verilmesi istenmiştir.⁴⁷⁸

Sadaret Mektubi Kalemi'nden Dâhiliye, Maliye ve Maarif Nezareti'ne gönderilen 2 Nisan 1899 tarihli yazıda; Bitlis Vilayeti dâhilinde Sason kazasının birinci sınıfa terfi etmesi nedeniyle Müslüman ahaliye İslam akaidini telkin ve ta'alim etmek için maaşları vilayet bütçesinden karşılanmak üzere, vilayetin ulemasından altı zatın vaizlikle ve 500 kuruş maaşla hemen tayin edilesi, ayrıca vilayetin münasip bir mahalline hem mescit hemde mekteb olarak altı bab (bölüm) bina tesis etmek için vilayetçe dördüncü ordu humayundan mühendis celp edilerek keşif yapılması istenmiştir. Ayrıca yapılacak olan mekteb ve mescidin inşaat masraflarının vilayetçe

⁴⁷⁵ BOA, MV, 54/17

⁴⁷⁶ BOA, MF.MKT, 129/49, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Aralık 1890 (18 Kanunievvel 1306) tarihli yazı.

⁴⁷⁷ BOA, MF.MKT, 129/49, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Mayıs 1891 (19 Şevval 1308) tarihli telgrafname

⁴⁷⁸ BOA, MF.MKT, 129/49, Maarif Nezareti tarafından Babıali'ye gönderilen 25 Haziran 1891 (18 Zilkade 1308) tarihli yazı

karşılanması mümkün olmadığından devlet tarafından ödenmesine karar verildiği belirtilerek gereğinin ifa edilmesi istenmiştir.⁴⁷⁹

Aynı belgede, ayrıca yeni yapılacak olan mekteplerde yalnızca Kur'an-ı Kerim ve İlm-i Hal, Kitabet-i Türkiye ve Muhtasar Hesab ve Tarih-i Osman-i derslerinin tedris edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan Hristiyanların ayrılıkçı davranmalarına dair hem mekteb hocaları ve hemde vaizlerin görevlerini şu şekilde ifade etmiştir;

“... Cuma günleri gerek mekteb hocaları gerek vaiz efendiler tarafından makam-ı celile-i hilafet-i islamiye ve saltanat-ı seniyye-i osmaniye sadakat ve irtibatın vücubuna (gereklilik) ve evamir (emirler, buyruklar) ve tebliğatı hükümete itaat ve inkıyadın (bağlanma) lüzumuna ve ilka'atı ecnebiye ye ihale-i sem'i itibar olunup vatandaş olan hristiyanlarla hüsn-i imtizaç (iyi geçinme) idilmesi hususa dair vaaz ve nasihat ibrazına ...” şeklinde belirtilmiştir.⁴⁸⁰

2.2.3. Ortaöğretim Kurumları

2.2.3.1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi

Osmanlı Devleti'nde açılan modern sivil okulların ilk örnekleri rüşdiye mektepleridir. Bu doğrultuda, Muş Sancağı'nda da, yukarıda sözü edilen ibtidai mekteplerinden önce ortaöğretimin birinci basamağı olarak eğitim veren bir mülki rüşdiye mektebi açılmıştır. Ancak Muş kasaba merkezinde erken tarihlerde bir rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen; Bulanık, Malazgirt ve Varto gibi önemli kazalarda 1910 yılına kadar bu düzeyde bir mekteb yoktur. Bu tarihe gelindiğinde ise bahsi geçen kazalarda da birer rüşdiye mektebinin açıldığı belirtilmiştir. Ancak bu okullarla ilgili başka bir kayda rastlanmadığından, eğitim-öğretime başlayıp başlamadıkları tam olarak bilinmemektedir.⁴⁸¹ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kurumları hakkında sayısal veriler

⁴⁷⁹ BOA, BEO, 1288/96594

⁴⁸⁰ BOA, BEO, 1288/96594

⁴⁸¹ BOA, DH.İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328) tarihli yazı

veren Vital Cuinet'e göre; 1890 da Muş Sancağı'nda 1 rüşdiye mektebi olup, burada 3 muallim görev yapmakta ve 100 adet talebe eğitim görmektedir.⁴⁸²

2.2.3.1.1. Mektebin Tarihçesi

Bitlis kazasının kaymakamlık merkezi kılınmasından dolayı, Muş kaymakamı Şevket Paşa 1862 yılında Bitlis kazasına hitaben bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda; masrafları kaza ahalisi tarafından karşılanmak üzere hükümet konağının tamir edilmesi ve yeni bir rüşdiye inşa etmek için izin istenmiştir.⁴⁸³ Muş Kaymakamı Şevket Paşa'nın kaleme almış olduğu yazıya bir cevap verilmişse de bu şuan ki kayıtlarda mevcut değildir.

Maarif Nezareti kayıtlarında ise yaygın olarak mektebin 1870/1871 yılında açıldığı belirtilmiş olmasına rağmen⁴⁸⁴ bir kayıta da bu tarih 1880/1881 olarak geçmektedir.⁴⁸⁵ Ancak muhtemelen bu sehven yazılmıştır. Çünkü 1871 (H.1288) tarihli Devlet Salnamesi'nde, Muş Sancağında rüşdiye mektebi mevcuttur fakat öğrenci sayısı belirtilmemiş olup, muallim-i evveli atanıncaya kadar muallim-i sani ile idare edileceği belirtilmiştir.⁴⁸⁶ Bu da mektebin 1871 tarihinde açık olduğunu desteklemektedir.

Muş Rüşdiye Mektebi binası, Muş kasabasında alt katı dükkân olmak üzere iki katlı olarak yardımlaşma yoluyla inşa edilmiştir.⁴⁸⁷ Mekteb binası hakkında bir rapor düzenleyen Muş Rüşdiye Mektebi muallimi Hacı Tevfik Efendi,⁴⁸⁸ mekteb binasının krokisini de çizmiştir. Mekteb binasının alt katında; bir odunluk, 4 adet semerci, 3 adet berber, iki adet bakkal ve bir eczane dükkânı mevcut olup, toplamda 11 adet dükkân vardır. Binanın sağ tarafında bulunan kapıdan mektebin üst katına çıkılmaktadır. Mekteb

⁴⁸² Cuient, *La Turquie d'Asie*, s. 574

⁴⁸³ BOA, MVL, 640/38

⁴⁸⁴ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172-1173; Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 460-461

⁴⁸⁵ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 400

⁴⁸⁶ Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146

⁴⁸⁷ BOA, MF.MKT, 1010/30

⁴⁸⁸ BOA, MF. MKT, 597/10, Bitlis Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 29 Ekim 1901 (16 Teşrinievvel 1317) tarihli yazı

binasının üst katında ise toplamda 5 bölüm olup, muallim-i evvel odası, muallimi sani odası, salon, abdesthane ve dershaneden oluşmaktadır.⁴⁸⁹

Muş Rüşdiye Mektebi muallimi Hacı Tefik Efendi'nin 29 Ekim 1901 tarihli raporunda; Muş Rüşdiye Mektebi'nin alt katında ki 6 dükkân sarfının maarife ait olduğunu fakat bazı şahısların resmi belgeleri olmadan bu dükkünları işgal ettiğini, bu dükkânların maarif idaresine teslim edilmesi gerektiğini ve dükkânların geri alınması için Maarif Nezareti'nce bir memur görevlendirilmesi gerektiğini belirterek raporlaştırmıştır.⁴⁹⁰ Maarif Nezareti, belirtilen dükkânların resmi belgesi olmayan şahıslardan geri alınması için bir memurun görevlendirilmesine gerek olmadığını, usul ve kanunlar çerçevesinde geri alınmasının yeterli olacağını belirtmiştir.⁴⁹¹

Açıldığı binada uzun yıllar eğitim yapan rüşdiye mektebinin, 1902 yılı sonlarına gelindiğinde artık bir tamire ihtiyacı olmuştur. Binanın tamiri için, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından yapılan keşif evrakları Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁴⁹² Maarif Nezareti, Muş Rüşdiye Mektebi binası için düzenlenen keşif evraklarının eksik olduğunu ve eksikliklerin giderilerek tekrardan gönderilmesini istemiştir.⁴⁹³ Buna ilaveten, Bitlis Maarif Müdürlüğü, rüşdiye binasının tamiri için mevsim şartlarının git gide kötüleştiğini ve mümkün olan en kısa sürede tamire karar verilmesini istemiştir.⁴⁹⁴ Eksik olduğu gerekçesi ile gönderilmiş olan keşif evrakları Bitlis Maarif Müdürlüğün'ce tamamlanarak Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁴⁹⁵ Maarif Nezareti, keşif evraklarında

⁴⁸⁹ BOA, MF. MKT, 597/10, Muş Rüşdiye Muallimi Hacı Tefik Efendinin çizmiş olduğu Muş Rüşdiye Binası krokisi

⁴⁹⁰ BOA, MF. MKT, 597/10, Bitlis Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 29 Ekim 1901 (16 Teşrinievvel 1317) tarihli yazı

⁴⁹¹ BOA, MF. MKT, 597/10, Maarif Nezareti'nin Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Müdürlüğüne yazdığı 2 Ocak 1902 (22 Ramazan 1319) tarihli cevabı yazı.

⁴⁹² BOA, MF.MKT, 671/81, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Ekim 1902 (27 Cemazeyilahir 1320) tarihli yazı.

⁴⁹³ BOA, MF.MKT, 671/81, Maarif Nezareti Muhasebe Şubesi'nin 28 Ekim 1902 (25 Receb 1320) tarihli değerlendirme.

⁴⁹⁴ BOA, MF.MKT, 672/9, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 14 Ekim 1902 (11 Receb 1320) tarihli telgrafname.

⁴⁹⁵ BOA, MF.MKT, 754/3, Bitlis Vali Vekili tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 8 Eylül 1903 (16 Cemazeyilahir 1321) tarihli yazı

binanın tamiri için belirlenen 1071 kuruşun ödenmesini kabul etmiştir.⁴⁹⁶ Fakat Bitlis Maarif Müdürlüğü, tamirat için gönderilen 1071 kuruşun yeterli olmayacağını, keşif evraklarına göre, tamirat için gereken miktarın 3100 kuruşun yeterli olacağını ve keşif evraklarının yeniden yazı ekinde gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca inşaat mevsimine bir ay gibi kısa bir süre kaldığını ve tamirat için paranın en kısa sürede gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁹⁷ Maarif Nezareti tarafından talep kabul edilmiş ve istenilen para miktarı Bitlis Maarif Müdürlüğüne gönderilmiştir.⁴⁹⁸

1907 yılında, rüşdiye binasının alt katında, maarif idaresinin kullanımında bulunan dükkânlar, belediye idaresince kullanılmıştır. Bitlis Maarif Müdürlüğü, Muş Mutasarıflığı'ndan bu dükkânların maarif idaresine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Muş Mutasarıflığı, bu anlaşmazlığın mahkeme tarafından çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu anlaşmazlık, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezareti'ne bildirilmiş olup, öteden beri maarif idaresi kullanımında olan bu dükkânların akıbetinin ne olacağına dair bir karar vermesini istemiştir.⁴⁹⁹ Muhasebe Şubesi, belediye tarafından kullanılan bu dükkânların maarif idaresine teslim edilmesine karar vermiştir.⁵⁰⁰ Bu durum Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁵⁰¹

2.2.3.1.2. Eğitim ve İdare Kadrosu

İlk zamanlarda muallim-i sani ile eğitime başlayan Muş Rüşdiye Mektebi, talebe sayısının artışına bağlı olarak daha sonraki yıllarda muallim-i evvel (birinci öğretmen),

⁴⁹⁶ BOA, MF.MKT, 754/3, , Maarif Nezareti Muhasebe Şubesi'nin 7 Kasım 1903 (25 Teşrinievvel 1319) tarihli değerlendirme.

⁴⁹⁷ BOA, MF.MKT, 809/16, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 16 Ağustos 1904 (4 Cemazeyilahir 1322) tarihli telgrafname.

⁴⁹⁸ BOA, MF.MKT, 809/16, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Ekim 1904 (28 Eylül 1320) tarihli yazı.

⁴⁹⁹ BOA, MF.MKT, 1010/30, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Nisan 1907 (29 Mart 1323) tarihli yazı.

⁵⁰⁰ BOA, MF.MKT, 1010/30, Maarif Nezareti Muhasebe Şubesi'nin 6 Temmuz 1907 (23 Haziran 1323) tarihli değerlendirme.

⁵⁰¹ BOA, MF.MKT, 1010/30, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 30 Temmuz 1907 (19 Cemazeyilahir 1325) tarihli yazı.

muallim-i sani (ikinci öğretmen), muallim-i salis (üçüncü öğretmen), rika muallim-i, sülüs muallimi, Fransızca muallimi ve bevvablar (hademe) tarafından idare edilmiştir. Ancak, 1893 yılına gelindiğinde, tıpkı Siird Rüşdiye mektebi gibi, bu mektebin de terakki edemediği anlaşılmıştır. Bu nedenle, Muş ve Siird Rüşdiyelerinin muallim-i sanilikleri lağvedilerek, bunlardan kalan maaşların ilavesiyle Muş Rüşdiye Mektebi'ne Zileli Mustafa Sırrı Efendi'nin muallim-i evvel olarak tayini kararlaştırılmıştır (16 Mayıs 1893).⁵⁰² Bunun üzerine harekete geçen Bitlis Vilayeti, daha önce lağvolunan Muş ve Siird Rüşdiye Mektepleri muallim-i saniliklerinin iadesinin lüzumuna dair, Maarif Nezareti'ne hitaben 18 Temmuz 1893 tarihli bir yazı kaleme almıştır. Fakat Maarif Nezareti, Maarif Muhasebe-i Umumiye Dairesi vasıtasıyla yaptığı değerlendirme sonucunda; bütün rüşdiye mektepleri için planlanan düzenlemelerde gereği yapılmak üzere, söz konusu mekteplerin şimdilik mevcut durumlarıyla idare olunmasının cevaben bildirilmesi istenmiştir (12 Aralık 1893).⁵⁰³

Osmanlı Devleti'nde ki bütün rüşdiyeler için yapılması planlanan söz konusu düzenlemeler, muhtemelen 1895 yılının ilk yarısında gerçekleştirilmiştir. Çünkü Maarif Nezareti'nin 29 Mayıs 1895 tarihli telgrafnamesinde; Osmanlı'daki rüşdiye mekteplerinin üç derece üzerine tertip edildiği ve muallim maaşlarının da buna göre belirlendiği fakat yapılan yeni düzenlemelerin bundan sonra mekteplerde muallim boşluğu oluştukça peyderpey uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir.⁵⁰⁴ Bu kapsamda, Muş Rüşdiye Mektebi ikinci derece rüşdiyeler içine alınarak, muallim-i evvelliğine 550 kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁵⁰⁵

1896 yılında Muş Rüşdiye Mektebi'nde talebe adedi 70 olup, yalnızca bir muallim-i evvel ile idare olunmuştur. Muallim-i evvel her ne kadar gayret sarf etsede, öğrenci sayısının çokluğu ve ders sayısının fazlalığı rüşdiye mektebi programının

⁵⁰² BOA, MF.MKT, 168/77

⁵⁰³ BOA, MF.MKT, 189/142, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 12 Aralık 1893 (30 Teşrin-i sani 1309) tarihli yazı.

⁵⁰⁴ BOA, MF.MKT, 324/44, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 mayıs 1896 (15 Zilhicce 1313) tarihli yazı.

⁵⁰⁵ BOA, MF.MKT, 349/21

uygulanmasında sıkıntılara neden olmuştur. Bu nedenlerle Muş Mutasarıflığı Maarif Nezareti'nden bir muallim-i saninin tayin edilmesini istenmiştir.⁵⁰⁶ Rüşdiye İdaresi, rüşdiye mektebine bir muallim-i saninin tayin edilmesini onaylamıştır. Ayrıca 200 kuruş tahsis edilen bu muallimliğe talip olanların imtihan ve tercüme-i hal varakalarının da gönderilmesini istemiştir.⁵⁰⁷ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵⁰⁸

Muş Mutasarıflığı tarafından 1896 yılında Maarif Nezaretine gönderilen yazıda; her yerde olduğu gibi Fars dilinin öğretilmesi için münasip bir miktar maaşla, bu hizmeti yerine getirecek ehliyeteye sahip, meclis idare başkanı Mehmed Efendi'nin tayin ve istihdam edilmesini istemiştir.⁵⁰⁹ Fakat Rüşdiye İdaresi, bu öğretmenlik için bir maaş karşılığı bulunmadığı gerekçesiyle talebi onaylamamıştır.⁵¹⁰ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵¹¹

Muş Rüşdiye Mektebi, yıllar geçtikçe gelişmeye ve büyümeye devam etmiştir. Bu da beraberinde yeni bir muallim atanması ihtiyacını doğurmuş ve büyük merkezi rüşdiyelerde olduğu gibi, buraya da birinci ve ikinci muallimin yanı sıra, üçüncü muallimin de atanmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, Muş İdare Meclisi'nin Ekim/Kasım 1899 tarihli mazbatasında şöyle ifade edilmiştir:

“Muş Rüşdiye Mektebi, hazret-i padişahî sayesinde dört sınıftan ibaret olup, mevcud talebesi 90'ı aşmıştır ve her sınıfın günlük üç dersi bulunmaktadır. Muallim-i evvel ve sani talim ve tedrise her ne kadar cidden gayret etmekte iseler de, talebelerin çokluğu ve derslerin fazlalığı, istenilen şekilde eğitim-öğretim yapılmasına meydan

⁵⁰⁶ BOA, MF. MKT, 308/34, Muş Mutasarıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne gönderdiği 27 Ocak 1896 (12 Şaban 1313) tarihli yazı

⁵⁰⁷ BOA, MF. MKT, 308/34, Rüşdiye İdaresi'nin 24 Mart 1896 (12 Mart 1312) tarihli değerlendirmesi

⁵⁰⁸ BOA, MF. MKT, 308/34, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Nisan 1896 (30 Mart 1312) tarihli yazı.

⁵⁰⁹ BOA, MF. MKT, 308/34, Muş Mutasarıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne gönderdiği 27 Ocak 1896 (12 Şaban 1313) tarihli yazı

⁵¹⁰ BOA, MF. MKT, 308/34, Rüşdiye İdaresi'nin 24 Mart 1896 (12 Mart 1312) tarihli değerlendirmesi

⁵¹¹ BOA, MF. MKT, 308/34, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Nisan 1896 (30 Mart 1312) tarihli yazı.

vermemektedir. Ayrıca şimdi de ibtidai mektepleri muallimleri için rüşdiye mektebinde padişahın iradesiyle hususi bir sınıf açılacaktır. Buna binaen, maarifin bir kat daha terakkisine medar olmak ve hakkıyla eğitim-öğretim yapmaya çalışmak ve gayret edilmek üzere bir de üçüncü bir muallimin daha ilaveten tayini vesilelerinin ikmali, Maarif Komisyonu'ndan ifade edilmiştir. Bunun üzerine, yapılan araştırma neticesinde, meclis-i acizanemizce de rüşdiye mektebinde bir muallim-i salisin vücuduna lüzum-i hakiki olduğu anlaşıldığından, gereğinin yapılmasına müsaade edilmesi istirham olunur.⁵¹²

Mali sıkıntılardan dolayı konuyla ilgili pratik bir çözüm ortaya koyan Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi talebe sayısının 89'a ulaştığını ve vilayet merkezindeki Bitlis Rüşdiye Mektebi'nin ise talebesinin 35 kişiden ibaret bulunduğunu, belirterek, merkez vilayet rüşdiyesinin muallim-i salisliğinin lağvıyla tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebi'ne naklini münasip görmüştür. (3 Mayıs 1900)⁵¹³ Bu öneri, Meclis-i Kebir-i Maarif'çe de uygun görülerek, Bitlis Rüşdiye Mektebi muallim-i salisliğinin lağvıyla aylık 150 kuruş olan tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebi'ne nakli kararlaştırılmıştır.⁵¹⁴

Muş Rüşdiye Mektebi ilk açıldığı yıllarda muallim-i saniler ile idare olunmuştur. Muş Rüşdiye Mektebi'nin ilk muallim-i sanisi ise Hacı Tayyib Efendi'dir.⁵¹⁵ 8 Ağustos 1872 tarihli bir belgede; Hacı Tayyib Efendi'nin istifa ettiği belirtilmiş olup, yerine mahallince seçilen Abdurrahman Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir. Bu durum, Meclis-i Kebir-i Maarif'çe de uygun görülerek, mahallince gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir. Ayrıca bu durum Maliye Nezareti'ne de bildirilmiştir.⁵¹⁶

⁵¹² BOA, MF.MKT, 491/47, Muş İdare Meclisi'nin ekim/Kasım 1899 (Teşrinievvel 1315) tarihli ve 398 numaralı mazbatası

⁵¹³ BOA, MF.MKT, 491/47, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 3 Mayıs 1900 (20 Nisan 1316) tarihli yazısı.

⁵¹⁴ BOA, MF.MKT, 491/47, Bitlis Vilayeti'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 22 Ağustos 1900 (25 Rebbiülahir 1318) tarihli yazı.

⁵¹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s.134

⁵¹⁶ BOA, MF. MKT, 3/77

1888 yılında mektebin muallim-i sanisi Mehmed Efendi'dir.⁵¹⁷ Muş mutasarıfı Ömer Şevki Efendi'nin Maarif Nezareti'ne çektiği telgrafnamede; muallim-i sani Mehmed Efendi'nin bir buçuk seneden beri maaş alamadığını, bu nedenle sıkıntı içinde olduğunu ve şu ana kadar maaşını almak için yaptığı bütün girişimlere bir cevap alamadığını belirtmiştir.⁵¹⁸ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından Muhasebe Şubesi'ne havale edilen yazıda; Muş Rüşdiye Mektebi muallimlerine ödenen maaş miktarının ne kadar olduğu sorulmuştur. Muhasebe Şubesi, muallim-i sani Mehmed Efendi'nin 228 kuruş, sülüs muallimi Süleyman Efendi'nin 64 kuruş, rika muallimi Yahya Efendi'nin 64 kuruş ve bevvab Abdurrahman Efendi'nin 64 kuruş olmak üzere toplamda 420 kuruş ödendiği belirtilmiştir. Rüşdiye İdaresi, Mehmed Efendi'nin maaşının neden ödenmediğine dair Muş Mutasarıflığı'ndan sorulması istemiştir.⁵¹⁹ Bu durum, Maarif Nezareti'nce Muş Mutasarıflığı'na bildirilmiştir.⁵²⁰

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre, bu tarihte mekteb muallimi Mehmed Zeki Efendi'dir.⁵²¹ Fakat 1893 yılında Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliği lağv edilince⁵²² muallimin görevine son verilmiştir.⁵²³

1898 yılında mektebin muallim-i sanisi Hasan Kamil Efendi olup,⁵²⁴ ilim ve fazilet sahibi olduğu; kendisine tevdi edilen eğitim-öğretim işinde de fevkalade gayreti müşahade olunduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle Bitlis Vilayet İdaresi, adı geçen şahsa, eğitim-öğretim hizmetinde daha çok gayret göstermesi ve şevkli olması için üçüncü

⁵¹⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 249

⁵¹⁸ BOA, MF.MKT, 101/46, Muş Mutasarıfı Ömer Şevki Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Ağustos 1888 (16 Ağustos 1304) tarihli telgrafname.

⁵¹⁹ BOA, MF.MKT, 101/46, Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi'nin 10 Eylül 1888 (29 Ağustos 1304) tarihli değerlendirme.

⁵²⁰ BOA, MF.MKT, 101/46, Maarif Nezareti tarafından Muş Mutasarıflığı'na gönderilen 13 Eylül 1888 (1 Eylül 1304) tarihli telgraf.

⁵²¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda teblolar halinde verilmiş olan ek.

⁵²² BOA, MF.MKT, 168/77

⁵²³ BOA, MF.MKT, 173/1

⁵²⁴ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 948; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187

rütbeden bir kıta mecdidi nişanı verilmesini istemiştir.⁵²⁵ Fakat 1901 tarihli bir belgede; muallim-i sani Hasan Efendi'nin istifa ettiği belirtilmiştir.⁵²⁶

Muş Sancağı merkez kazası dâhilinde Süfla İbtidai Mektebi muallimliği yapan Yakub Efendi, 25 Nisan 1900 tarihinde Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine tayin olup, aynı gün işe başlamıştır.⁵²⁷ Yakub Efendi, muallim-i sanilik sınavına hazırlanmak için 26 Nisan 1900 tarihinde mektebi ibtidai muallimliğinden istifa etmiştir.⁵²⁸ 19 Aralık 1900 tarihinde İcra-ı İmtihan Komisyonu tarafından yapılan muallim-i sanilik sınavına giren Yakub Efendi, icra olunan sınavda 184 puan alarak sınavı geçmiştir.⁵²⁹ Yakub Efendi'nin imtihan ve tercüme-i hal evrakları onaylanmak üzere Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁵³⁰ Meclis-i Kebir-i Maarif, 20 Ağustos 1902 tarihli kararıyla Yakub Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Muhasebe ve Sicil şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.⁵³¹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵³²

1904 yılında Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mustafa Sırrı Efendi, Bitlis Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmuştur. Boşalan muallim-i evvellik kadrosu için Yakub Efendi'nin Maarif Nezareti'ne çektiği telgrafnamede: 5 seneden beri muallim-i sanilik görevinde bulunduğunu ve eğitim-öğretimde kendisinden beklenen

⁵²⁵ BOA, MF. MKT, 413/ 61, Bitlis Vilayeti'nden Maarif nezareti'ne gönderilen 4 Eylül 1898 (04 Rebbiülahir 1316) tarihli yazı.

⁵²⁶ BOA, MF.MKT, 584/33

⁵²⁷ BOA, MF.MKT, 584/33, Muş Mutasarırı Hakkı Efendi'nin 25 Nisan 1900 (12 Nisan 1316) tarihli kararı.

⁵²⁸ BOA, MF.MKT, 584/33, Yakub Efendi'nin Muş Mutasarırılığı'na yazdığı 26 Nisan 1900 (13 Nisan 1316) tarihli istifa dilekçesi.

⁵²⁹ BOA, MF.MKT, 584/33, İcra-ı İmtihan Komisyonu tarafından yapılan 19 Aralık 1900 (6 Kanunievvel 1316) tarihli sınav evrakları.

⁵³⁰ BOA, MF.MKT, 584/33, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 9 Nisan 1901 (27 Mart 1317) tarihli yazı.

⁵³¹ BOA, MF.MKT, 584/33, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 20 Ağustos 1902 (7 Ağustos 1318) tarihli kararı.

⁵³² BOA, MF.MKT, 584/33, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 7 Ekim 1901 (24 Eylül 1317) tarihli yazı.

ilerlemeyi sağladığını belirterek muallim-i evvelliğe tayin olmayı istemiştir.⁵³³ Ayrıca Muş Mutasarıflığı da boşalan muallim-i evvelik kadrosuna mektebin muallim-i sanisi Yakub Efendi'nin getirilmesini istemiştir.⁵³⁴ Fakat Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, mektebi rüşdiye muallim-i evvelik kadrolarının sadece Darümuallimin mezunlarına has olduğu, bu nedenle haricen muallim-i evvelik kadrosuna tayinin mümkün olmadığını belirtilmiştir.⁵³⁵ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵³⁶

Osmanlı Devleti'nde muallim-i evveller vasıtasıyla tevzi ve tesviye olan maaşlar, Bitlis Maarif İdaresi tarafından muallim-i sani Yakub Efendi'ye tevdi edilmiştir (8 Ekim 1906).⁵³⁷ Maarif Nezareti, Bitlis Maarif İdaresi'nce yapılan bu değişikliği yerinde bularak onaylamıştır.⁵³⁸

1906 yılında Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi, rüşdiye mektebi muallim-i sanisi Yakub Efendi'nin asaleten kasaba dâhilinde ki imamlık görevini kabul ettiğini ve bir süredir bu durumu devam ettirdiğini ayrıca muallim-i saninin hiçbir dakika asıl görevi olan muallimlik görevinden ayrılmaması gerektiğini ve muallimlik görevi dışında kabul ettiği diğer işe devam etmesinin kabul edilemez olduğunu da belirtmiştir (4 Ekim 1906).⁵³⁹ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi muallimi sanisinin mugayir maraz-ı halde bulunduğunu bildirilmesi üzerine; uygun olmayan hallerin tahkik edilerek, tahkik neticesinin mütalaa ile birlikte

⁵³³ BOA, MF.MKT, 762/72, Yakub Efendi'nin Maarif Nezareti'ne çektiği telgrafname.

⁵³⁴ BOA, MF.MKT, 762/72, Muş Mutasarıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 14 Ocak 1904 (1 Kanunisanı 1319) tarihli telgrafname.

⁵³⁵ BOA, MF.MKT, 762/72, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 31 Ocak 1904 (18 Kanunisanı 1319) tarihli kararı.

⁵³⁶ BOA, MF.MKT, 762/72, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 13 Şubat 1904 (31 Kanunisanı 1319) tarihli yazı.

⁵³⁷ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Muhasebe Memurluğu'nun 8 Ekim 1906 (19 Şaban 1326) tarihli yazısı

⁵³⁸ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Nezareti'nin Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı 14 Mart 1907 (29 Muharrem 1325) tarihli yazı

⁵³⁹ BOA, MF.MKT, 964/73, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı 4 Ekim 1906 (15 Şaban 1324) tarihli yazı.

gönderilmesini istemiştir (27 Ekim 1906).⁵⁴⁰ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁵⁴¹

Yakub (Sabri) Efendi'nin muallimlik görevinde çok gayret gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu nedenle, Bitlis Maarif Müdürlüğü bu gayrete mukafat olarak, adı geçen muallime, 100 kuruşluk zam yapılmasını istemiştir.⁵⁴² Fakat Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, adı geçen muallime daha önce 50 kuruş zam yapıldığını belirterek talebi kabul etmemiştir.⁵⁴³ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵⁴⁴

İlk zamanlarda muallim-i sani ile eğitime başlayan Muş Rüşdiye Mektebi, talebe artışına bağlı olarak 1893 yılında muallim-i evvelikle idare olunmaya başlamıştır. Böylece mektebin ilk muallim-i evveli olan Mustafa Sırrı Efendi bu tarihte Muş Rüşdiye Mektebi'ne tayin olmuştur. Mustafa Sırrı Efendi, 10 yıldan fazla bu görevde kalmıştır. Bu süre içerisinde mektebin ilerlemesinde büyük katkıları olan Mustafa Sırrı Efendi, 1862/1863 yılında Zile'de doğmuştur. Zile de bulunan sıbyan ve rüşdiye mekteblerinde okulunu tamamlayıp şهادetname aldıktan sonra Dersaadet'e geçmiştir. Burada Acımusluk yanındaki İbrahim Paşa Medresesi'ne kaydolmuştur. Bu medresede Arapça ilimlerle meşgul olmuştur. Medresede okuduğu sıralarda Darülmualimin-i Rüşdiye'ye de devam ederek Şubat/Mart 1893 yılında şهادetname almıştır. Daha sonra da ilim aldığı medreseden mezun olup icazetname almıştır.⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ BOA, MF.MKT, 964/73, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 27 Ekim 1906 (14 Teşrinievvel 1322) tarihli kararı.

⁵⁴¹ BOA, MF.MKT, 964/73, Maarif Nezareti'nin Bitlis Vilayeti Maarif Müdüriyeti Muhasebe Memurluğuna gönderdiği 24 Kasım 1906 (7 Şevval 1324) tarihli yazı.

⁵⁴² BOA, MF.MKT, 1066/56, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 6 Haziran 1908 (24 Mayıs 1324) tarihli yazı.

⁵⁴³ BOA, MF.MKT, 1066/56, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 30 Haziran 1908 (17 Haziran 1324) tarihli kararı.

⁵⁴⁴ BOA, MF.MKT, 1066/56, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 19 Temmuz 1908 (6 Temmuz 1324) tarihli yazı.

⁵⁴⁵ BOA, MF. MKT, 329/11, Maarif-i Umumiye Nezareti Sicil-i Ahval Şubesi'nin 11 Temmuz 1896 (29 Haziran 1312) ve Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Mayıs 1896 (23 Nisan 1312) tarihli yazıları.

Mustafa Sırrı Efendi mezun olduğu yıl olan 15 Mayıs 1893 yılında 500 kuruş maaşla Muş Rüşdiye Mektebi'ne atanmıştır.⁵⁴⁶ Ancak muallim-i evvel göreve başlayıncaya kadar, yerine vekâleten, muallim-i sani Aziz Efendi görev yapmıştır.⁵⁴⁷

Mustafa Sırrı Efendi göreve başladıktan sonra mektebin eğitim kalitesini artırarak ve ilerlemesini sağlayarak yaptığı güzel hizmetlerden dolayı 3 yıl sonra Muş Mutasarıflığı tarafından “Müderreslik (Rüüs-ı Hümayun)” payesiyle taltif edilmek istenmiştir (5 Şubat 1896).⁵⁴⁸ Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğu bu teklifi yerinde bulmuş ve Maarif Nezareti'ne bildirerek; mektebin şan-ı âliye muvafık bir surette tanzim ve ıslahıyla 80'i aşan talebelerin terbiye ve tahsillerinde malum olan himmet ve gayretinden dolayı Mustafa Sırrı Efendi'nin taltif ve sevindirilmeye layık olduğunu belirtmiştir (25 Mart 1896).⁵⁴⁹ Fakat Maarif Nezareti tarafından yapılan değerlendirme sonucunda; Mustafa Sırrı Efendi'nin Maarif bünyesinde çalışma süresini dikkate alarak henüz yeni olduğu anlaşılmış olmasından taltife hak kazanmadığını belirtmiştir.⁵⁵⁰

Mustafa Sırrı Efendi'nin taltifi için ilk girişiminde umduğunu bulamayan Muş Mutasarıflığı, Mustafa Sırrı Efendinin taltifi için tekrardan 1896 yılı sonlarında girişimde bulunmuştur. Muş Sancağı İdare Meclisi'nce onaylanan 12 Aralık 1896 tarihli mazbatada şu ifadelerle taltifi istenmiştir;

“ ... Muş Mektebi Rüşdiye muallim-i evvel'i Mustafa Sırrı Efendi ailesini idare edecek maaşatının kâfi olamayacak bir raddede bulunduğu, kendisinin pek perişan bir halde bulunduğu, ayrıca buraya vardığı günden beri talebelerin derslerini program dâhilinde vererek mektebin düzenini mükemmel bir hale getirmiştir. Bu nedenlerle,

⁵⁴⁶ BOA, MF.MKT, 329/11, Maarif-i Umumiye Nezareti Sicil-i Ahval Şubesi'nin 11 Temmuz 1896 (29 Haziran 1312) tarihli yazısı

⁵⁴⁷ BOA, MF.MKT, 173/1, Genc Sancağı Mutasarıflığı'na yazılan 3 Temmuz 1893 (21 Haziran 1309) tarihli yazı.

⁵⁴⁸ BOA, MF.MKT, 329/11

⁵⁴⁹ BOA, MF.MKT, 329/11, Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğu'nun Maarif Nezareti'ne gönderdiği 25 Mart 1896 (10 Şevval 1313) tarihli yazı

⁵⁵⁰ BOA, MF.MKT, 329/11

ailesinin çokluğundan dolayı ve yaptığı hizmetlerden ötürü, mükâfat olarak mektebin mevkisinin önemine binaen, birinci sınıfa terfi ettirilerek bahsi geçen muallimin maaşının 700 kuruşa çıkarılmasına ya da dolgun bir maaşla başka bir yere nakledilmesine, böylece ihtiyacının hafifletilmesine izin verilmesi istirham olunur.”

Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından gönderilen mazbata değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede; Muş Rüşdiye Mektebi’nin ikinci sınıf rüşdiyeler içerisinde yer aldığını belirtmiş olup, bu nedenle mekteb muallim-i evveline 550 kuruş tahsis kılınmıştır. Şimdilik rüşdiye mekteblerinden tasaruf edilen meblağlardan maaşına 50 kuruş zam düzenlenmiş, ileride birinci dereceden münasip bir yer bulunduğu oraya naklinin yapılacağı belirtilmiştir.⁵⁵¹ Maarif Nezareti tarafından yazılan ve Muş Mutasarrıflığına gönderilen yazıda; şuan artış zamanı olmadığından muallim-i evvel Mustafa Sırrı Efendi’nin maaşının artırılamayacağı, ancak ileride karşılığı bulunduğu veyahut şartlar olgunlaştığında yeni düzenlemeye uygun olarak maaşın 550 kuruşa çıkarılabileceği belirtilmiştir.⁵⁵²

1904 yılında Mustafa Sırrı Efendi, Bitlis Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmuştur. Muş Mutasarrıflığı, boşalan muallim-i evvellik kadrosuna mektebin muallim-i sanisi Yakub Efendi’nin getirilmesini istemiştir.⁵⁵³ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, mektebi rüşdiye muallim-i evvellik kadrolarının sadece Darülmuallimin mezunlarına has olduğu, bu nedenle haricen muallim-i evvellik kadrosuna tayinin mümkün olmadığını belirtilmiştir. Ayrıca Dersaadet’ten birinin muallim-i evvellik kadrosuna tayin olacağı zamana kadar vekâleten idare ettirilmesi emirini vermiştir.⁵⁵⁴ Bitlis Vilayeti, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine vekâleten Bitlis ulemasından Mustafa Asım

⁵⁵¹ BOA, MF. MKT, 349/21, Mekatib-i Rüşdiye İdaresinin 17 Ocak 1897 (5 Kanun-i sani 1312) tarihli yazısı.

⁵⁵² BOA, MF. MKT, 349/21, Maarif Nezareti’nden Muş Sancağı Mutasarrıflığı’na gönderilen 4 Şubat 1897 (2 Ramazan 1314) tarihli cevap yazısı.

⁵⁵³ BOA, MF.MKT, 762/72, Muş Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezareti’ne gönderilen 14 Ocak 1904 (1 Kanunisani 1319) tarihli telgrafname.

⁵⁵⁴ BOA, MF.MKT, 762/72, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi’nin 31 Ocak 1904 (18 Kanunisani 1319) tarihli kararı.

Efendi'nin tayin edildiğini bildirmiştir.⁵⁵⁵ Rüşdiye İdaresi, Mustafa Asım Efendi'nin vekâleten tayin olmasını onaylanmıştır.⁵⁵⁶

Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine vekâleten tayin olan Mustafa Asım Efendi'den sonra muallim-i evvel Mehmed Hilmi Efendi tayin olmuştur. Fakat ne zaman tayin olduğu bilinmemektedir. Mehmed Hilmi Efendi, Sivas Vilayeti dâhilinde Niksar kazasında rüşdiye mektebinin muallim-i evvellik kadrosuna tayin olmak için girişimlerde bulunmuştur. Maarif Nezareti'ne yazdığı arzuhalde; kendisinin 12 yıldan beri ülkenin çeşitli yerlerinde muallim-i evvellik görevinde bulunduğunu fakat bu kere bulunduğu mahallin su ve havasına alışmadığını, sağlık sorunlarının peyda olduğunu ve mahal doktorlar tarafından raporlaştırdığını, kendisi ile birlikte ailesinin de perişan olduğunu belirterek tayin olmayı istemiştir.⁵⁵⁷ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Mehmed Hilmi Efendi'nin mezkûr muallim-i evvelliğe 400 kuruş maaşla tayin edilmeyi kabul edip etmediğinin kendisine sorulmasını istemiştir. Ayrıca alınacak cevabın Maarif Nezareti'ne gönderilmesini istemiştir.⁵⁵⁸ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilerek muallim-i evvel Mehmed Hilmi Efendi'den sorulması istenmiştir.⁵⁵⁹ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin kararı 10 Nisan 1905 tarihinde Mehmed Hilmi Efendi'ye tebliğ edilmiştir. Tebliğden sonra; kendisinin şuan 550 kuruş maaşla çalıştığını, 400 kuruş maaşın kendisine ve ailesinde mağduriyetler yaratacağını, 550 kuruş maaşla Niksar muallim-i evvelliğine veyahut da Trabzon, Kastamonu veya Sivas Vilayetleri dâhilinde münasip bir muallim-i evvelliğe tayin olmayı istediğini belirten bir arzuhal daha kaleme almıştır.⁵⁶⁰ Bitlis Maarif Müdürlüğü,

⁵⁵⁵ BOA, MF.MKT, 762/72, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 12 Mart 1904 (28 Şubat 1319) tarihli yazı

⁵⁵⁶ BOA, MF.MKT, 762/72, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 4 Nisan 1904 (22 Mart 1320) tarihli kararı.

⁵⁵⁷ BOA, MF.MKT, 832/42, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Hilmi Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 28 Ocak 1905 (15 Kanunisanı 1320) tarihli arzuhal

⁵⁵⁸ BOA, MF.MKT, 832/42, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 31 Ocak 1905 (18 Kanunisanı 1320) tarihli kararı.

⁵⁵⁹ BOA, MF.MKT, 832/42, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 21 Şubat 1905 (8 Şubat 1320) tarihli yazı.

⁵⁶⁰ BOA, MF.MKT, 832/42, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Hilmi Efendi'nin Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne gönderdiği 24 Nisan 1905 (11 Nisan 1321) tarihli arzuhal

Mehmed Hilmi Efendi'nin arzuhalini Maarif Nezareti'ne göndermiştir.⁵⁶¹ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Mehmed Hilmi Efendi'nin mezkûr maaşında yapılacak düşüşü kabul etmediğinden talebin yerine getirilemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁶²

Niksar, Trabzon, Kastamonu veya Sivas Vilayetleri dâhilinde bir muallim-i evvelliğe tayin talebinden umduğunu bulamayan Mehmed Hilmi Efendi, tekrar harekete geçmiştir. Aynı gerekçelerle bu sefer Erzurum Vilayeti dâhilinde Pülümür Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmayı istemiştir.⁵⁶³ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, mezkûr muallim-i evvellik kadrosunun münhal olmadığını fakat Erzurum Vilayeti dâhilinde Pasinler Rüşdiye Mektebi muallim-i evvellik kadrosunun boş olduğunu ve kendisinin buraya tayin edilmesinin uygun olacağını belirtilerek, bu durumu Meclis-i Maarife havale etmiştir.⁵⁶⁴

Aynı tarihlerde, Sürmene Mutasarıflığı, muallim-i evveli Mahmud Kamil Efendi'nin Trabzon Vilayeti dâhilinde birçok kazada istihdam edildiğini fakat maraz-i hali yüzünden hakkında birçok şikâyet olduğundan her seferinde yerinin değiştirildiğini, en son Sürmene Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sürmene Rüşdiye Mektebi'nde de eğitim-öğretimin aksamasına neden olduğu, diğer muallimlerle anlaşamadığı ve öğrencilerin bu durumdan kötü bir şekilde etkilendikleri belirterek muallim-i evvel Kamil Efendi'nin diğer bir mahalle naklini talep etmiştir.⁵⁶⁵ Trabzon Maarif Müdürlüğü, Mahmud Kamil Efendi'nin 7-8 sene zarfında Trabzon Vilayeti dâhilinde 6-7 farklı yerde istihdam edildiğini ve hakkındaki şikâyetlerin ise durmadan devam ettiğini belirtmiştir. Bu nedenle, ne bulunduğu mahalde ve nede vilayet dâhilinde istihdamın artık uygun olmayacağından diğer bir mahalle tayin

⁵⁶¹ BOA, MF.MKT, 832/42, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Nisan 1905 (17 Nisan 1321) tarihli yazı

⁵⁶² BOA, MF.MKT, 832/42, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 20 Mayıs 1905 (7 Mayıs 1321) tarihli kararı.

⁵⁶³ BOA, MF.MKT, 887/32, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Hilmi Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 7 Nisan 1905 (25 Mart 1321) tarihli arzuhal.

⁵⁶⁴ BOA, MF.MKT, 887/32, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 9 Mayıs 1905 (26 Nisan 1321) tarihli kararı.

⁵⁶⁵ BOA, MF.MKT, 887/32, Sürmene Mutasarıflığı'ndan Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 24 Temmuz 1905 (11 Temmuz 1321) tarihli yazı

edilmesi için Maarif Nezareti'ne talebte bulunmuştur.⁵⁶⁶ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi de bu durumu Meclis-i Maarif İdaresi'ne havale etmiştir.⁵⁶⁷ Meclis-i Maarif İdaresi, adı geçen muallimin, Darülmualim-i Rüşdiye'den mezun olup, uzun süre hizmet etmiş olması nedeniyle azledilmesinin caiz olmayacağını belirtmiştir. Bu nedenle, başka bir vilayete tayin edilmesini uygun bulmuştur.⁵⁶⁸ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi Mehmed (Ahmed) Hilmi Efendi'nin tayin istediğini belirterek, Mahmud Kamil Efendi ile Mehmed Hilmi Efendi'nin becayış durumunun meclisce değerlendirilmesi için Meclis-i Kebir-i Maarif'e havale etmiştir.⁵⁶⁹ Meclis-i Kebir-i Maarif, adı geçen muallimlerin, becayış edilmesini uygun bularak onaylamıştır. Ayrıca Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Muhasebe ve Sicil şubesinde gerekli işlemlerin yapılmasını kararlaştırılmıştır.⁵⁷⁰ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğü ve Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁵⁷¹ Hilmi Efendi, Sürmene Rüşdiye Mektebi'nde 10 Aralık 1905 tarihinde işe başlamıştır.⁵⁷²

Sürmene Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli görevindeyken Muş Rüşdiye Mektebi'ne bacayış edildiğini öğrenen Mahmud Kamil Efendi, hastalığından dolayı yatağa düştüğünü ve doktor raporlarının da göz önünde bulundurularak son bahara kadar Sürmene Rüşdiye Mektebi'nde bulunan görevine devam etmeyi istemiştir.⁵⁷³ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, talebin yerine getirilemeyeceğini belirtilmiştir.⁵⁷⁴ Bu durum, Maarif

⁵⁶⁶ BOA, MF.MKT, 887/32, Trabzon Maarif Müdürlüğü'nün Maarif Nezareti'ne gönderilen 5 Ağustos 1905 (23 Temmuz 1321) tarihli yazı.

⁵⁶⁷ BOA, MF.MKT, 887/32, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 15 Ağustos 1905 (2 Ağustos 1321) tarihli kararı.

⁵⁶⁸ BOA, MF.MKT, 887/32, Meclis-i Maarif İdaresi 14 Ağustos 1905 (1 Ağustos 1321) tarihli kararı.

⁵⁶⁹ BOA, MF.MKT, 887/32, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 21 Ağustos 1905 (8 Ağustos 1321) tarihli değerlendirmesi.

⁵⁷⁰ BOA, MF.MKT, 887/32, Meclis-i Maarif İdaresi 12 Eylül 1905 (30 Ağustos 1321) tarihli kararı.

⁵⁷¹ BOA, MF.MKT, 887/32, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü ve Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 10 Ekim 1905 (27 Eylül 1321) tarihli yazı

⁵⁷² BOA, MF.MKT, 887/32, Trabzon Maarif Müdürlüğü'nün Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Aralık 1905 (17 Kanunievvel 1321) tarihli yazı.

⁵⁷³ BOA, MF.MKT, 896/51, Muallim-i Evvel Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 23 Ekim 1905 (23 Şaban 1323) tarihli telgraf

⁵⁷⁴ BOA, MF.MKT, 896/51, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 4 Kasım 1905 (22 Teşrinievvel 1321) tarihli kararı.

Nezaretî Mektubî Kalemî'nce Trabzon Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵⁷⁵ Mahmud Kamil Efendi 8 Kasım 1905 tarihinde Muş'a varmıştır.⁵⁷⁶ Mahmud Kamil Efendi, 2 Ocak 1906 tarihinde işe başlamıştır.

Mahmud Kamil Efendi, Muş Mutasarflığ'na gnderdiğ arzuhalde; maaş senetlerinin tasdik edilmesi işinin şimdiye kadar muallim-i evveller'e ait bir görev olduğu fakat Bitlis Maarif Müdüriyeti tarafından doğrudan muhasebe banka ktibine verilen emirle, vazifenin muallim-i evvellerden alınıp muallim-i saniye tevdi edildiğini ve bu resmi emrin kendisine tebliğ edilmediğini belirterek yapılan değişikliğin kendisine tebliğ edilmesini istemiştir.⁵⁷⁷ Muş Mutasarflığ, Mahmud Kamil Efendi'nin arzuhalini Ziraat Bankası'na aynı günde göndererek bilgi istemiştir. Ziraat Bankası, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından kendilerine gönderilen 18 Ağustos 1906 tarihli telgrafnamede; mutemetlik görevine muallim-i sani Yakub Efendi'nin tayin edildiğini, bundan sonra maaşların adı geçen muallim vasıtasıyla tevzi' ve tesviye edilmesi gerektiği şeklinde kendilerine emir verildiğini bildirilmiştir.⁵⁷⁸

Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmud Kamil Efendi'nin maaşların tevzi işinin muallim-i evvellerde olduğunda ısrarcı olmuştur. Nitekim Maarif-i Umumiye Nezaretî'ne yazı yazarak, tevzi işinin kendisinden alınarak muallim-i saniye verildiğini, bu durumun aksiliklere yol atığını ve durumun düzeltilmesini istemiştir.⁵⁷⁹ Maarif Muhasebe şubesi, muallim-i evveller vasıtasıyla tavzi ve tesviye olan maaşların neden muallim-i sani Yakub Efendi'ye tevdi edildiği hakkında Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden bilgi istemiştir.⁵⁸⁰ Bu durum, Maarif Nezaretî Mektubî Kalemî'nce

⁵⁷⁵ BOA, MF.MKT, 896/51, Maarif Nezaretî Mektubî Kalemî tarafından Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 4 Aralık 1905 (21 Teşrinisani 1321) tarihli yazı.

⁵⁷⁶ BOA, MF.MKT, 887/32, Trabzon Maarif Müdürlüğü'nün Maarif Nezaretî'ne gönderilen 30 Aralık 1905 (17 Kanunievvel 1321) tarihli yazı.

⁵⁷⁷ BOA, MF.MKT, 961/62, Muş Rüşdiye Mektebi muallimi evveli Mahmud Kamil Efendi'nin Maarif Nezaretî'ne yazdığı 27 Ağustos 1906 (14 Ağustos 1322) tarihli arzuhal.

⁵⁷⁸ BOA, MF.MKT, 961/62, Ziraat Bankası'nın 27 Ağustos 1906 (14 Ağustos 1322) tarihli yazısı.

⁵⁷⁹ BOA, MF.MKT, 961/62, Muş Rüşdiye Mektebi muallimi evveli Mahmud Kamil Efendi'nin Maarif Nezaretî'ne yazdığı 30 Ağustos 1906 (17 Ağustos 1322) tarihli yazı.

⁵⁸⁰ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Muhasebe şubesi'nin 8 Ekim 1906 (19 Eylül 1324) tarihli değerlendirmesi

Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden sorulmuştur.⁵⁸¹ Bitlis Maarif Müdürlüğü, adı geçen muallimin, Muş'ta işe başladığı zamandan beri muallimler arasında daimi kavga ve çekişme içinde olduğu, ibtidai muallimlerinin geçen sene şubat maaşını haziran ve temmuza kadar geciktirdiğini, muallim-i salis Hamdi Efendi'nin mükerrer yazılar yazmasına rağmen maaş ödemesini 6-7 ay beklettiğini belirtmiştir. Bunun gibi emareler ve vuku bulan şikâyet ve ihbarlar üzerine mutemetliğin muallim-i sani Yakub Efendi'ye tevdi kılındığı ifade etmiştir.⁵⁸² Maarif Muhasebe Şubesi, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün yapmış olduğu değişikliği yerinde bularak onaylamıştır.⁵⁸³ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵⁸⁴

Mahmud Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği dilekçede: Sürmene'den Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine naklinden dolayı 460 kuruş harcırahın Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden birçok defa talep ettiğini fakat şimdiye kadar ödenmediği ve mağdur olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle harcırahın ödenmesi için gereğinin yapılmasını istemiştir.⁵⁸⁵ Muhasebe Şubesi, adı geçen muallimin, bir buçuk yıldır çalıştığı halde harcırahın ödenmediğini, adı geçen muallimin tekrar müracatına meydan verilmeden harcırahın hemen ve biriken maaşlarının da ödenmesini istemiştir.⁵⁸⁶ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵⁸⁷ Fakat muallim-i evvel Mahmud Kamil Efendi 27 Nisan 1907 tarihli dilekçesinde; 6 aylık maaşını alamadığını tekrardan dile getirmiştir.⁵⁸⁸

⁵⁸¹ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Nezareti'nin Bitlis Vilayeti Maarif Müdüriyeti Muhasebe Memurluğuna gönderdiği 29 Ekim 1906 (16 Teşrinievvel 1322) tarihli yazı.

⁵⁸² BOA, MF.MKT, 961/62, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 10 Şubat 1907 (27 Kanunisani 1322) tarihli cevabı yazı.

⁵⁸³ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Muhasebe Şubesi'nin 8 Ekim 1906 (19 Eylül 1324) tarihli değerlendirmesi.

⁵⁸⁴ BOA, MF.MKT, 961/62, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Nisan 1907 (29 Mart 1323) tarihli yazı.

⁵⁸⁵ BOA, MF.MKT, 977/16, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 2 Aralık 1906 (15 Şevval 1324) tarihli arzuhal; BOA, MF.MKT, 939/59

⁵⁸⁶ BOA, MF.MKT, 977/16, Maarif Muhasebe Şubesi'nin 16 Ocak 1907 (3 Kanunisani 1322) tarihli değerlendirmesi.

⁵⁸⁷ BOA, MF.MKT, 977/16, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Şubat 1907 (29 Kanunisani 1322) tarihli yazı.

⁵⁸⁸ BOA, MF.MKT, 977/16,

Mahmud Kamil Efendi 26 Kasım 1906 tarihinde tayin istemiştir. Maarif Nezareti'nce 28 Mart 1907 tarihinde Cizre Mektebi Rüşdiye muallim-i evvelliğine 500 kuruş maaşla tayin edilmiştir.⁵⁸⁹ Fakat 13 Haziran 1907 tarihine kadar Muş Rüşdiye Mektebi'ndeki görevine devam etmiştir.⁵⁹⁰ 2 Temmuz 1907 tarihinde Cizre Rüşdiye Mektebi'nde muallimlik görevine başlamıştır.⁵⁹¹

Cizre Rüşdiye Mektebi muallimliğinde göreve başlayan Mahmud Kamil Efendi, Muş'ta çalışırken mart, nisan ve mayıs aylarından kalan maaşların ödenmesini istemiştir. Ayrıca maaş ödemesini gerçekleştirmeyen kişiler hakkında kanunda belirtilen cezaların uygulanmasını istemiştir.⁵⁹² Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, adı geçen muallimin mart, nisan ve mayıs aylarından kalan maaşların, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından ödenmesini istemiştir.⁵⁹³ Fakat Mahmut Kamil Efendi, geçmiş maaşlarının ödenmesine yönelik yaptığı girişimlerden bir sonuç alamamıştır. Çünkü 9 Ağustos 1908 tarihli bir belgede; Cizre Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğinden Tokat Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olan Mahmud Kamil Efendi'nin iddia ettiği üç aylık ödenmeyen maaşının Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden temin edilerek kendisine verilmesini tekrardan istemiştir.⁵⁹⁴ Ancak Muş Rüşdiye Mektebi muallimliğinde iken alamadığı maaşlarının ödenemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁹⁵

Muallim-i evvel Mahmud Kamil Efendi Cizre Rüşdiye Mektebi'ne tayin olduktan sonra yerine Mehmed Feyzullah Efendi gelmiştir. Şöyle ki; Erzurum Vilayeti dâhilinde Bayezid Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Feyzullah Efendi, bulunduğu mahallin soğuk havasından dolayı hastalanmıştır. Sivas Vilayeti dâhilinde bir

⁵⁸⁹ BOA, MF.MKT, 939/59

⁵⁹⁰ BOA, MF.MKT, 1045/14, Cizre Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı 6 Nisan 1908 (4 Rebbiülevvel 1326) tarihli yazı

⁵⁹¹ BOA, MF.MKT, 1045/14

⁵⁹² BOA, MF.MKT, 1045/14, Cizre Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı 6 Nisan 1908 (4 Rebbiülevvel 1326) tarihli yazı

⁵⁹³ BOA, MF.MKT, 1045/14, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından yazılan tarihli 8 Haziran 1908 (8 Cemazeyilevvel 1326) değerlendirme

⁵⁹⁴ BOA, MF.MKT, 1045/14, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Erzurum Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne yazılan 9 Ağustos 1908 (11 Receb 1326) tarihli yazı

⁵⁹⁵ BOA, MF.MKT, 1103/15

rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine veya ılıman bir iklime sahip bir mahalle tayin olmayı istemiştir.⁵⁹⁶ Tayin dilekçesine ek yapılan doktor raporunda; “adı geçen muallimin havası müsait bir mahalle nakli münasip görülmüştür” şeklinde doktor tarafından şerh düşülmüştür.⁵⁹⁷ Mehmed Feyzullah Efendi’nin dilekçe ve ekleri Bayezid Mutasarıflığı tarafından Maarif Nezareti’ne gönderilmiştir.⁵⁹⁸ Meclis-i Kebir-i Maarif, Sivas Vilayeti dâhilinde açık bir muallim-i evvelik bulunmadığından, Bitlis Vilayeti dâhilinde 500 kuruş maaşla açık olan Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelik görevine tayin edilmiştir. Ayrıca Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muhasebe ve Sicil şubelerince gerekli işlemlerin yerine getirilmesi istenmiştir.⁵⁹⁹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi’nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶⁰⁰

Mehmed Feyzullah Efendi Muş Rüşdiye Mektebi’nden ne zaman ayrıldığı bilinmemekle birlikte, yerine muallim-i evvel İsmail hakkı Efendi tayin edilmiştir. Fakat Muallim-i evvel İsmail Hakkı Efendi, Muş Rüşdiye Mektebi’nde göreve başlamadan Malkara Rüşdiye Mektebi’ne tayin olmuştur. Şöyle ki; İsmail Hakkı Efendi, 1899/1900 tarihinde Darümuallim-i Rüşdiye’den mezun olmuştur. Öğretmenlik mesleğini icra etmek için yemin etmiştir. Dersaadet’te 2 yıl hizmet ettikten sonra 750 kuruş maaşla taltif edilmek istemiş fakat bu isteği kabul edilmemiştir. Bingazi ve Bingarsan rüşdiye mekteblerinde muallim-i evvelik yapmıştır. Daha sonra Karlıova Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmuştur.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ BOA, MF.MKT, 1020/29, Mehmed Feyzullah Efendi’nin Bayezid Mutasarıflığı’na yazdığı 27 Nisan 1907 (11 Nisan 1323) tarihli dilekçe

⁵⁹⁷ BOA, MF.MKT, 1020/29, Mehmed Feyzullah Efendi’nin tayin dilekçesine ek yaptığı 7 Mayıs 1907 (24 Nisan 1323) tarihli rapor.

⁵⁹⁸ BOA, MF.MKT, 1020/29, Bayezid Mutasarıflığı’nın Maarif Nezareti’ne gönderdiği 8 Mayıs 1907 (25 Nisan 1323) tarihli yazı.

⁵⁹⁹ BOA, MF.MKT, 1020/29, Meclis-i Kebir-i Maarif’in 13 Temmuz 1907 (30 Haziran 1323) tarihli kararı.

⁶⁰⁰ BOA, MF.MKT, 1020/29, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü’ne gönderilen 11 Mart 1908 (27 Şubat 1323) tarihli yazı.

⁶⁰¹ BOA, MF.MKT, 1083/24, Karlıova Rüşdiye Mekteb-i Muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi’nin Maarif Nezareti’ne yazmış olduğu 6 Ağustos 1908 (24 Temmuz 1324) tarihli dilekçe; BOA, MF.MKT, 1083/24, Karlıova Rüşdiye Mekteb-i Muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi’nin Maarif Nezareti’ne yazmış olduğu 30 Ekim 1908 (17 Teşrinievvel 1324) tarihli dilekçe

Karlıova Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i evvelik görevini ifa ederken, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine gıyaben tayin olduğunu öğrenen İsmail Hakkı Efendi, Karlıova-Muş arasındaki yolun uzunluğu ve ailesiyle çıkacağı bu yolda perişan olacağı gerekçesiyle, 750 kuruş maaşla Dersaadet'te münasip bir hizmete veya muallimliğe, bu mümkün değilse; İzmir, Bursa ve Edirne vilayetleri dâhilinde bir muallimliğe veya Kızanlık Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmayı talep etmiştir.⁶⁰² Ancak Maarif Nezareti'ne gönderdiği dilekçeden bir netice alamayan İsmail Hakkı Efendi, ikinci tayin dilekçesini Maarif Nezareti'ne yollamıştır.⁶⁰³

Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu iki dilekçeden de bir netice alamayan İsmail Hakkı Efendi, pes etmemiş ve üçüncü dilekçesinde, Edirne Vilayeti dâhilinde açık olan Malkara Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmayı istemiştir.⁶⁰⁴ Üçüncü dilekçeden sonra Meclis-i Kebir-i Maarif, adı geçen muallimin, tayin talebini kabul etmiş ve Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muhasebe ve Sicil şubesinde gerekli işlemlerin yapılmasını istemiştir.⁶⁰⁵

İsmail Hakkı Efendi, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelik görevine başlamadan Malkara Rüşdiye Mektebi'ne tayin olmuştur.⁶⁰⁶ İsmail Hakkı Efendi, 31 Aralık 1908 tarihinde Malkara Rüşdiye Mektebi'nde işe başlamıştır.⁶⁰⁷

Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olan Mehmed Efendi, Taif'te yakalandığı hastalıktan dolayı mahal memuriyete gidemeyeceğini ve bu nedenle istifasının kabul edilmesini istemiştir.⁶⁰⁸ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından Mehmed

⁶⁰² BOA, MF.MKT, 1083/24, Karlıova Rüşdiye Mekteb-i Muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazmış olduğu 6 Ağustos 1908 (24 Temmuz 1324) tarihli dilekçe

⁶⁰³ BOA, MF.MKT, 1083/24, Karlıova Rüşdiye Mekteb-i Muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazmış olduğu 10 Eylül 1908 (28 Ağustos 1324) tarihli dilekçe

⁶⁰⁴ BOA, MF.MKT, 1083/24, Karlıova Rüşdiye Mekteb-i Muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazmış olduğu 30 Ekim 1908 (17 Teşrinievvel 1324) tarihli dilekçe

⁶⁰⁵ BOA, MF.MKT, 1083/24, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 15 Ocak 1909 (2 Kanunisani 1324) tarihli kararı

⁶⁰⁶ BOA, MF.MKT, 1083/24, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 6 Ocak 1909 (24 Kanunievvel 1324) tarihli yazısı

⁶⁰⁷ BOA, MF.MKT, 1083/24, Edirne Maarif Müdürlüğü'nün Maarif Nezareti'ne gönderilen 18 Ocak 1909 (5 Kanunisani 1324) tarihli yazı

⁶⁰⁸ BOA, MF.MKT, 1034/49, muallim-i evvel Mehmed Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 28 Kasım 1907 (15 Teşrinisani 1323) tarihli telgrafname

Efendi'nin istifası kabul edilmiş ve yerine yeni bir muallim-i evvellin tayinine izin vermiştir.⁶⁰⁹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Hicaz Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁶¹⁰ Ayrıca Mehmed Efendi Erzurum ilinde ikamet ettiğinden, istifasının kabul edildiğine dair bilgi kendisine tebliğ edilmiştir.⁶¹¹

Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvellik görevine tayin edilen İsmail Hakkı Efendi ve Mehmed Efendi göreve başlanamışlardır. Dolayısıyla münhal olan kadroya, Selanik Vilayeti dâhilinde Temurhisar Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ali Efendi, Dersaadet'e gelerek Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmayı istemiştir.⁶¹² Tayin talebi Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından onaylanarak, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muhasebe ve Sicil şubelerince gerekli işlemlerin yapıldığı belirtilmiştir.⁶¹³ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶¹⁴

1899 yılına gelindiğinde, Muş Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısı 90'ı aşmıştır. Muallim-i evvel ve sani eğitim ve öğretime ne kadar gayret gösterecek de talebelerin çokluğu ve derslerin fazlalığı istenilen sonucu almayı zorlaştırmıştır. Bu nedenle mektebe bir muallim-i salisin atanması istenmiştir.⁶¹⁵ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'de, Bitlis Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısının az olduğunu belirtilerek, merkez vilayet rüşdiyesinin muallim-i salisliğinin lağvıyla tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebine nakil edilmesine karar vermiştir.⁶¹⁶ Bu durum, Meclis-i Kebir-i Maarif'çe de uygun görülerek,

⁶⁰⁹ BOA, MF.MKT, 1034/49, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 7 Aralık 1907 (24 Teşrinisani 1323) tarihli kararı.

⁶¹⁰ BOA, MF.MKT, 1034/49, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Hicaz Vilayeti'ne gönderilen 9 Ocak 1908 (27 Kanunievvel 1323) tarihli yazı.

⁶¹¹ BOA, MF.MKT, 1036/55, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Erzurum Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 23 Ocak 1908 (10 Kanunisani 1323) tarihli yazı.

⁶¹² BOA, MF.MKT, 1137/28, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Selanik Maarif Müdürlüğü'ne gönderdiği 16 Temmuz 1909 (3 Temmuz 1325) tarihli yazı.

⁶¹³ BOA, MF.MKT, 1137/28, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 10 Temmuz 1909 (27 Haziran 1325) tarihli kararı.

⁶¹⁴ BOA, MF.MKT, 1137/28, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Selanik Maarif Müdürlüğü'ne gönderdiği 16 Temmuz 1909 (3 Temmuz 1325) tarihli yazı.

⁶¹⁵ BOA, MF.MKT, 491/47, Muş İdare Meclisi'nin Ekim/Kasım 1899 (Teşrinievvel 1315) tarihli mazbatası.

⁶¹⁶ BOA, MF.MKT, 491/47, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 3 Mayıs 1900 (20 Nisan 1316) tarihli yazısı.

Bitlis Rüşdiye Mektebi muallim-i salisliğinin lağvıyla aylık 150 kuruş olan tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebi'ne nakli kararlaştırılmıştır. Ayrıca mahallince de uygun görülmesi halinde, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Maarif Muhasebe-i Umumiye'ce gerekli işlemlerin yapılmasından sonra durumun ve seçilecek muallim-i salisin usulüne göre tasdikli imtihan ve tercüme-i hal evrakının süratle gönderilmesi istenmiştir (3 Haziran 1900).⁶¹⁷ Söz konusu teklifi yerinde bulan Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü, bahsi geçen muallimliğe Vanlı Mehmed Hamdi Efendi'nin seçildiğini ve imtihanının icra edildiğini beyan ederek, imtihan varakasının (tek yaprak halindeki kâğıt) Maarif Nezareti'ne takdim kılındığını ve yemin işinin ifası ile işe başlama tarihinin bildirilmesi ve alınacak tercüme-i hal varakasının gönderilmesi lüzumunun da mahalline tebliğ olduğunu ifade etmiştir (22 Ağustos 1900).⁶¹⁸

Hasan Paşa Medresesi'nde Arapça'da Tasavvurat'a kadar ders gördükten sonra 28 Temmuz 1900 tarihinde Bitlis Şerefiye Medresesi'ne kayıt yapıp ilimle meşgul olan Mehmed Hamdi Efendi'nin⁶¹⁹ Tercüme-i hal varakaları Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁶²⁰ Bunun üzerine Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i salisliğine mahallince seçilip, yeterliliği imtihan komisyonunca tasdik olunan Mehmed Hamdi Efendi'nin tahsis olunan maaşla tayini Meclis-i Kebir-i Maarif'çe de onaylanmıştır. Ayrıca Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Muhasebe ve Sicil şubesince gerekli işlemlerin ifasından ve memuriyetinin gazetelerle ilanından sonra, usulü gereği mahallince yemin ettirilmesi hususunun cevaben bildirilmesi kararlaştırılmıştır (26 Nisan 1901).⁶²¹

1904 yılında Muş Rüşdiye Mektebi'nde boşalmış olan muallim-i evvelik kadrosu için muallim-i sani Yakub Efendi ve Yakub Efendi'nin yerine de Hamdi Efendi

⁶¹⁷ BOA, MF.MKT, 491/47, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 3 Haziran 1900 (4 Safer 1318) tarihli kararı.

⁶¹⁸ BOA, MF.MKT, 491/47, Bitlis Vilayeti'nin Maarif nezareti'ne gönderdiği 22 Ağustos 1900 (25 Rebbiülahir 1318) tarihli yazı

⁶¹⁹ BOA, MF.MKT, 557/47, Maarif Sicil Şubesi'nin 1 Mayıs 1901 (18 Nisan 1317) tarihli yazısı.

⁶²⁰ BOA, MF.MKT, 557/47, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 27 Ocak 1901 (14 Kanunisani 1316) tarihli yazı

⁶²¹ BOA, MF.MKT, 491/47, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 26 Nisan 1901 (7 Muharrem 1319) tarihli kararı

tayin olmak istemiştir.⁶²² Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, mektebi rüşdiye muallim-i evvelik kadrolarının sadece Darülmualimin mezunlarına has olduğunu ve haricen muallim-i evvelik kadrosuna tayinin mümkün olmadığını belirterek talebi reddetmiştir.⁶²³ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶²⁴

1906 yılında Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi, rüşdiye mektebi muallim-i salisi Hamdi Efendi'nin; asli görevi dışında başka işlerle uğraştığını ve muallimlik görevinin başından ayrıldığını belirtmiştir. Ayrıca muallim-i salisin hiçbir dakika asıl görevi olan muallimlik görevinden ayrılmaması gerektiğini, muallimlik görevi dışında kabul ettiği diğer işlere devam etmesinin kabul edilemez olduğunu da belirtmiştir.⁶²⁵ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i salisinin mugayir maraz-ı halde bulunduğunu bildirilmesi üzerine; uygun olmayan hallerin tahkik edilerek, tahkik neticesinin mütalaa ile birlikte gönderilmesini istemiştir (27 Ekim 1906).⁶²⁶ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁶²⁷

6 seneden beri muallim-i salislik görevinde bulunan Hamdi Efendi, muallim-i evvelik sınavına dâhil olmak üzere tercüme-i hal varakasını Maarif Nezareti'ne göndermiştir.⁶²⁸ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, adı geçen muallimin, 1901 yılından beri hizmette olduğunu, henüz 6 yıllık hizmet süresi dolmadığından terfisinin mümkün

⁶²² BOA, MF.MKT, 762/72, Yakub Efendi'nin Maarif Nezareti'ne çektiği telgrafname; BOA, MF.MKT, 762/72, Muş Mutasarıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 14 Ocak 1904 (1 Kanunisani 1319) tarihli telgrafname.

⁶²³ BOA, MF.MKT, 762/72, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 31 Ocak 1904 (18 Kanunisani 1319) tarihli kararı.

⁶²⁴ BOA, MF.MKT, 762/72, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 13 Şubat 1904 (31 Kanunisani 1319) tarihli yazı.

⁶²⁵ BOA, MF.MKT, 964/73, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı 4 Ekim 1906 (15 Şaban 1324) tarihli yazı.

⁶²⁶ BOA, MF.MKT, 964/73, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 27 Ekim 1906 (14 Teşrinievvel 1322) tarihli kararı.

⁶²⁷ BOA, MF.MKT, 964/73, Maarif Nezareti'nin Bitlis Vilayeti Maarif Müdüriyeti Muhasebe Memurluğuna gönderdiği 24 Kasım 1906 (7 Şevval 1324) tarihli yazı.

⁶²⁸ BOA, MF.MKT, 977/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 8 Aralık 1906 (25 Teşrinisani 1322) tarihli yazı.

olmadığını, ayrıca tercüme-i hal varakasında noksanlıkların olduğunu belirterek evrakları iade etmiştir.⁶²⁹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶³⁰

Muallim-i salislik görevine 21 Ağustos 1901 tarihinde başladığını ve işe başlama tarihinden şimdiye kadar 6 yıl ve 7 aylık bir sürenin geçtiğini belirten Hamdi Efendi, muallim-i evvelik sınavına girmeyi tekrardan talep etmiştir.⁶³¹ Ayrıca tercüme-i hal evraklarındaki pul eksikliği giderilerek tekrardan gönderilmiştir.⁶³² Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, adı geçen muallimin, 6 yıllık hizmet sürenin dolduğunu fakat tercüme-i hal evraklarındaki eksikliklerin devam ettiği ve bu nedenle tekrardan evrakların tamamlanmak üzere iadesi emredilmiştir.⁶³³ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶³⁴ Muallim-i salis Hamdi Efendi'nin tercüme-i hal evraklarındaki bütün noksanlıklar giderilerek Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir.⁶³⁵ Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü, adı geçen muallimin, Dersaadet'te yapılacak muallim-i evvelik imtihanına katılmak için izin istemiştir.⁶³⁶ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Hamdi Efendi'nin Dersaadet'e gelmesine müsaade etmiştir.⁶³⁷

⁶²⁹ BOA, MF.MKT, 977/33, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 2 Ocak 1907 (20 Kanunievvel 1322) tarihli kararı.

⁶³⁰ BOA, MF.MKT, 977/33, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Şubat 1907 (29 Kanunisani 1322) tarihli yazı.

⁶³¹ BOA, MF.MKT, 977/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne yazdığı 24 Mart 1907 (11 Mart 1323) tarihli yazı.

⁶³² BOA, MF.MKT, 977/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1907 (14 Nisan 1323) tarihli yazı.

⁶³³ BOA, MF.MKT, 977/33, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 18 Mayıs 1907 (5 Rebbiülahir 1325) tarihli kararı.

⁶³⁴ BOA, MF.MKT, 977/33, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 2 Temmuz 1907 (19 Haziran 1323) tarihli yazı.

⁶³⁵ BOA, MF.MKT, 977/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 4 Ocak 1908 (22 Kanunievvel 1323) tarihli yazı.

⁶³⁶ BOA, MF.MKT, 977/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 19 Aralık 1907 (6 Kanunievvel 1323) tarihli yazı.

⁶³⁷ BOA, MF.MKT, 977/33, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 23 Ocak 1908 (10 Kanunisani 1323) tarihli kararı.

1908 yılında, Erzurum Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede; Dersadet'te yapılacak muallim-i evvelik imtihanı için yola çıkan muallim-i salis Hamdi Efendi'nin Erzurum'a geldiğini ve muallim-i evvelik imtihanının Erzurum'da yapılmasını talep ettiğini belirtmiştir.⁶³⁸ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Hamdi Efendi'nin Dersaadet'e gelmesi gerekirken Erzurum'da olduğunu, bu nedenle imtihanının zaruri bir şekilde, Erzurum Mekteb-i İdadi Heyeti Talimi tarafından icra edilmesini ve akabinde imtihan evraklarının gönderilmesini istemiştir.⁶³⁹ Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Erzurum Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶⁴⁰

Hamdi Efendi, muallim-i evvelik sınavına Dersaadet'te girmesi gerekirken Erzurum'da sınava girmiştir. Bunun üzerine Hamdi Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı dilekçede: Van Vilayeti ehinden olup 9 yıldır Muş Sancağı Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i salislik hizmetinde bulunduğunu, maaşının 150 kuruş olmasından dolayı ailesinin geçimini sağlamakta zorlandığını, muallim-i evvelik imtihanı için tekrardan Dersaadet'e gelmesine müsaade edilmeyeceğini, Erzurum'da yapılmış olan imtihanın kabul edilerek, 3. derecede muallim-i evvelik veya Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin 19 Kasım 1908 tarihli nüshasında ilan edilmiş olan muallim-i evvel muavinliğine tayin ve terfi edilmeyi talep etmiştir.⁶⁴¹ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, muallim-i evvelik görevi Darülmuallimin-i Rüşdiye mezunlarına veyahut 6 yıl muallim-i sani ve salislikte hizmet ettikten sonra Dersaadet'te yapılan imtihan sınavından geçenlere has olduğunu belirtmiştir.⁶⁴² Bu durum, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁶⁴³

⁶³⁸ BOA, MF.MKT, 977/33, Erzurum Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 2 Temmuz 1908 (8 Temmuz 1323) tarihli telgrafname.

⁶³⁹ BOA, MF.MKT, 977/33, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 8 Ağustos 1908 (26 Temmuz 1324) tarihli kararı.

⁶⁴⁰ BOA, MF.MKT, 977/33, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Erzurum Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Ağustos 1908 (29 Temmuz 1324) tarihli yazı.

⁶⁴¹ BOA, MF. MKT, 1112/25, Muallim-i Salis Hamdi Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 4 Aralık 1908 (21 Teşrinisani 1324) tarihli dilekçe.

⁶⁴² BOA, MF. MKT, 1112/25, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 21 Mart 1909 (8 Mart 1325) tarihli kararı.

⁶⁴³ BOA, MF. MKT, 1112/25, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 30 Mart 1909 (17 Mart 1325) tarihli yazı.

Rüşdiye mekteblerinde muallim-i evvel, muallim-i sani ve muallim-i salisin yanı sıra mektebteki öğrencilerin güzel yazı derslerinin tedrisi için rika ve sülüs muallimleri tayin edilmiştir. Muş Rüşdiye Mektebi'nin ilk bilinen rika muallim ise İzzet Efendi'dir. Fakat İzzet Efendi, 12 Haziran 1875 tarihinde görevinden istifa etmiştir. İzzet Efendi'nin yerine, Erzurum Vilayeti tarafından 13 Haziran 1875 tarihinde Rüşdi Efendi'nin tayin edilmesi istenmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif bu talebi kabul etmiş ve gereğinin yapılması için Maliye Nezareti'ne bildirilmesini kararlaştırılmıştır.⁶⁴⁴

1888 yılına ait bir belgede; bu tarihte, Muş Rüşdiye Mektebi rika muallimliği görevini ifa edenin Yahya Efendi olduğu ve bu görev için kendisine 64 kuruş ödendiği belirtilmiştir.⁶⁴⁵ Ayrıca 1892 (H. 1310) Bitlis Vilayet Salnamesi ekinde; bu tarihte, Rika muallimliği görevini ifa edenin yine Yahya (Naci) Efendi olduğu açıklanmıştır.⁶⁴⁶

1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis Vilayet ve Maarif Salnamesi kayıtlarında;⁶⁴⁷ ayrıca 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarında Muş Rüşdiye Mektebi rika muallimliği görevinde Şemseddin Efendi'nin olduğu açıklanmıştır.⁶⁴⁸ Fakat Maarif Nezareti, 1902 yılında Muş Rüşdiye Mektebi Rika muallimliğine tayin edilen Muş Tahrirat Kalemi Mübseyyiz-i evveli Mehmed Şükrü Efendi'ye yemin ettirilip işe başlama tarihinin bildirilmesini istemiştir.⁶⁴⁹

1906 yılında Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i salisi Hamdi Efendi, aynı zamanda hat muallimliği görevinide ifa etmiştir.⁶⁵⁰

⁶⁴⁴ BOA, MF. MKT, 31/62, Maarif Nezareti'nden Maliye Nezareti ve Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 10 Eylül 1875 (9 Şaban 1292) tarihli yazı

⁶⁴⁵ BOA, MF.MKT, 101/46, Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi'nin 10 Eylül 1888 (29 Ağustos 1304) tarihli değerlendirme.

⁶⁴⁶ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda teblolar halinde verilmiş olan ek.

⁶⁴⁷ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 948; H. 1317, s. 1048; H. 1318, s. 1162; Bitlis Vilayet Salnamesi H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163

⁶⁴⁸ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 452; H. 1321, s. 394

⁶⁴⁹ BOA, MF. MKT, 610/67, Maarif Nezareti'nden Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 1 Mart 1902 (21 Zilkade 1319) tarihli yazı.

⁶⁵⁰ BOA, MF.MKT, 953/11, Maarif Muhasebe Şubesi'nin 17 Ağustos 1906 (4 Ağustos 1322) tarihli yazısı.

1888 yılına ait bir belgede; bu tarihte, Muş Rüşdiye Mektebi sülüs muallimliği görevini ifa edenin Süleyman Efendi olduğunu ve bu görev için kendisine 64 kuruş ödendiği belirtmiştir.⁶⁵¹

1892 Bitlis Vilayet Salnamesi'nde mektebin Sülüs muallimliği görevinde Şemseddin Efendi'nin olduğu belirtilmiştir.⁶⁵²

Maarif Nezareti, 1902 yılında Muş Rüşdiye Mektebi Sülüs muallimliğine tayin edilen muallim-i salis Ahmed Hamdi Efendi'ye yemin ettirilip işe başlama tarihinin bildirilmesi istenmiştir.⁶⁵³

Yukarıda belirtilen muallimlerin yanı sıra, 1989 (H. 1316) yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında; Mektebin Fransızca mualliminin de Mülazım-ı evvel Rıza Efendi olduğu ifade edilmiştir.⁶⁵⁴ Fakat incelenen diğer mekteb kayıtlarında ve arşiv belgelerinde bu muallimlikten söz edilememektedir.

Rüşdiye Mekteplerinde muallim-i evvel, muallim-i sani ve diğer derslerin muallimlerinin yanı sıra okulun asayiş, düzen ve temizlik gibi işlerinden sorumlu bevvab ve mübassırlarda görevlendirilmiştir. 1873 yılında Muş Rüşdiye Mektebi'nin ilk bilinen bevvabı Hüseyin Efendi'nin istifa etmesi üzerine, yerine 13 Mayıs 1873 tarihinden itibaren İsmail Efendi'nin mahallinden seçilip tayin olduğu ve Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından da memuriyeti tasdik edilerek, diğer kurumlarca gereği yapılmıştır.⁶⁵⁵ İsmail Efendi 1876 yılına kadar bu görevde kalmıştır.⁶⁵⁶

⁶⁵¹ BOA, MF.MKT, 101/46, Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi'nin 10 Eylül 1888 (29 Ağustos 1304) tarihli değerlendirme.

⁶⁵² Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda teblolar halinde verilmiş olan ek

⁶⁵³ BOA, MF. MKT, 610/67, Maarif Nezareti'nden Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 1 Mart 1902 (21 Zilkade 1319) tarihli yazı.

⁶⁵⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187

⁶⁵⁵ BOA, MF. MKT, 11/138

⁶⁵⁶ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128; H. 1292, s. 132; H. 1293, s. 134

1888 yılına ait bir belgede; bu tarihte, Muş Rüşdiye Mektebi bevvabı Abdurrahman Efendi olup, kendisine bu görev için 64 kuruş ödendiği belirtmiştir.⁶⁵⁷

1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesi ve Maarif Salnamesi kayıtlarında Halil Efendi'nin bevvab olduğu açıklanmıştır.⁶⁵⁸

Muş Rüşdiye Mektebi muallimleri, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı bazen maaşlarını vaktinde alamamışlardır. Mesela, mekteb muallimi tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir dilekçede; kaç aydan beri maaşlarını alamayarak sıkıntıya düştüklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine, konu Maarif Muhasebe-i Umumiye Dairesi'ne havale edilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda; adı geçen muallimin birikmiş maaşına ait senetlerin merkeze celbiyle hak ettiği paranın gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca şikâyetle de mahal bırakılmaması hususunda mahallince gayret sarf edilmesi istenmiştir.⁶⁵⁹ Yine 1892 yılında, Muş Rüşdiye Mektebi muallimleri, kaç aydan beri maaşlarının ödenmediğini ve maaşlarını alamadıklarından dolayı düçar olduklarını Maarif Nezareti'ne bildirmeleri üzerine, Maarif Nezareti Muhasebe Memurluğu tarafından yapılan değerlendirme sonucunda muallimlerin maaşlarının ödenmesine karar verilmiştir. Bu durum Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nce Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne 31 Mayıs 1892 tarihinde bildirilmiştir.⁶⁶⁰

2.2.3.1.3. Mektepte Okutulan Dersler ve Talebe Durumu

Bütün mali sıkıntılara ve diğer zorluklara rağmen bilhassa 1890'lardan itibaren mektebin eğitim kalitesi gün geçtikçe daha fazla gelişmiş ve talebe sayısında büyük bir artış olmuştur. Nitekim 1895-1896 öğretim yılı imtihan çizelgesinden mektebin dört

⁶⁵⁷ BOA, MF.MKT, 101/46, Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi'nin 10 Eylül 1888 (29 Ağustos 1304) tarihli değerlendirme.

⁶⁵⁸ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 948; H. 1317, s. 1048; H. 1318, s. 1162; Bitlis Vilayet Salnamesi H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163

⁶⁵⁹ BOA, MF.MKT, 142/32, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 1 Haziran 1892 (5 Zilkade 1309) tarihli yazı.

⁶⁶⁰ BOA, MF.MKT, 142/32

sınıf üzere eğitim yaptığı ve talebe mevcudunun 71 olduğu anlaşılmıştır.⁶⁶¹ Ayrıca 1895 yılında Muş Rüşdiye Mektebi'nin umumi imtihanlarının yapıldığı Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁶⁶² Matbuat Dâhiliye Dairesi, Muş Rüşdiye Mektebi'nde umumi imtihanların yapıldığını gazetelerde ilan etmiştir.⁶⁶³

1899-1900 öğretim yılı başında mektebin dört sınıftan ibaret olduğu, her sınıfın günde üç dersi bulunduğu ve mevcudunun 90'ı geçtiği kayıtlarda ifade edilmiştir.⁶⁶⁴ 1900 yılında Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi'nin 89'a ulaştığını belirtmiştir.⁶⁶⁵

1898 yılında, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen yazı ile Muş Rüşdiye Mektebi'nden mezun olan 2 fakir talebenin Erzurum veya Mamuratülaziz vilayetlerinin idadi mekteplerinden birine parasız olarak kayıt edilmesi istenmiştir.⁶⁶⁶ Maarif Nezareti, Erzurum İdadi Mektebi'nin talebe sayısının had safhada olduğunu ve Mamuratülaziz İdadi Mektebi'nin ise sene sonunda nehariye dönüştürüleceğini belirterek isteğin mümkün olmayacağı ifade etmiştir.⁶⁶⁷

Rüşdiye mekteplerinde eğitim-öğretimin gelişiminde muallim ve talebenin gayretinin yanı sıra, derslerde kullanılan araç-gereçler ile ders kitaplarının da önemi büyüktür. Bilindiği gibi, Osmanlı vilayet ve kazalarında bulunan rüşdiye mekteplerinin istediği araç-gereçler ile matbu evraklar, ders kitapları ve yardımcı kaynaklar genellikle Maarif Nezareti tarafından posta yoluyla merkezden gönderilmiştir.⁶⁶⁸ Bu çerçevede, 1872 ve 1873 yıllarında Muş Rüşdiye Mektebi tarafından istenen kitap ve risalelerin

⁶⁶¹ BOA, MF.MKT, 329/11, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Mayıs 1896 (23 nisan 1312) tarihli yazısı.

⁶⁶² BOA, MF.MKT, 276/47, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1895 (3 Temmuz 1311) tarihli yazı.

⁶⁶³ BOA, MF.MKT, 276/47, Matbuat Dâhiliye Dairesi'nin 5 Ağustos 1895 (24 Temmuz 1311) tarihli yazısı

⁶⁶⁴ BOA, MF.MKT, 491/47, Muş Meclis İdaresi'nin Ekim/Kasım 1899 (Teşrinievvel 1315) tarihli mazbatası

⁶⁶⁵ BOA, MF.MKT, 497/47, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 3 Mayıs 1900 (20 Nisan 1316) tarihli yazısı.

⁶⁶⁶ BOA, MF.MKT, 419/20, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1898 (5 Ağustos 1314) tarihli yazı.

⁶⁶⁷ BOA, MF.MKT, 419/20, Maarif Nezareti'nin 28 Eylül 1898 (15 Eylül 1314) tarihli yazı

⁶⁶⁸ Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde...", s. 29-31

sandık içinde vapura teslim edildiği bildirmiştir.⁶⁶⁹ Yine 1875 yılında Maarif Nezareti tarafından Trabzon Vilayeti'ne yazılan yazıda; Muş Rüşdiye Mektebi tarafından istenen kitap ve risalelerin sandık içinde vapura teslim edildiğini bildirmiştir.⁶⁷⁰ Fakat gönderilen kitaplar, Muş Rüşdiye Mektebine ulaşmamıştır. Çünkü Maarif Nezareti, istenilen kitapların Molokof Vapuru ile gönderildiğini ve kitapların Trabzon'da aranması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷¹ Yine Maarif Nezareti tarafından Erzurum Vilayeti'ne yazılan yazıda; Muş Rüşdiye Mektebi tarafından istenen kitap ve risalelerin bu kez posta yoluyla gönderildiğini ifade edilmiştir (26 Temmuz 1875).⁶⁷²

1888 yılında Maarif Nezareti tarafından Muş Rüşdiye Mektebi'ne gönderilen kitapların isimleri ve miktarı belirtilmiştir. Şöyle ki: 40 adet Dürr-i Yekta, 30 adet Medhal-i Kavaid, 4 adet Vezaif-i Etfal, 60 adet Emsile-i Cedide, 60 adet Talim-i Farisi, 60 adet Bina, 60 adet Maksud, 60 adet Avamil, 40 adet Kavaid-i Samiye, 20 adet Nasihat'ül Hâkimi, 40 adet Haritalı Muhtasar Coğrafya, 60 adet Hakayık'ul Beyan, 30 adet Gülistan, 40 adet İzhar, 30 adet Miyar'ül Kelam, 60 adet Risale-i Ahlak ve 100 adet Şehmadatname gönderildiği belirtilmiştir.⁶⁷³

1871 ile 1909 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı perssonel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB HADEME	TALEBE ADEDİ
1871 ⁶⁷⁴	-	Hacı Tayyib	-	-	-	60

⁶⁶⁹ BOA, MF.MKT, 9/4 Maarif Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 1 Mart 1873 (1 Muharrem 1290) tarihli yazı; BOA, MF.MKT, 9/29 Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 2 Mart 1873 (2 Muharrem 1290) tarihli yazı

⁶⁷⁰ BOA, MF.MKT, 16/117, Maarif Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 8 Ocak 1875 (30 Zilkade 1291) tarihli yazı

⁶⁷¹ BOA, MF.MKT, 29/136, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 6 Temmuz 1875 (23 Haziran 1291) tarihli yazı

⁶⁷² BOA, MF.MKT, 30/117, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 26 Temmuz 1875 (22 Cemazeyilahir 1292) tarihli yazı

⁶⁷³ BOA, MF.MKT, 103/26

⁶⁷⁴ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1288, s.146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1288, s.134

		Efendi				
1872 ⁶⁷⁵	-	Hacı Tayyib Efendi	-	-	-	25/63
1873 ⁶⁷⁶	-	Abdurrahman Efendi	-	-	Hüseyin Efendi	25/40
1874 ⁶⁷⁷	-	Abdurrahman Efendi	-	-	Hüseyin Efendi	25/40
1875 ⁶⁷⁸	-	Abdurrahman Efendi	-	İzzet Efendi/ Rüşdi Efendi	İsmail Efendi	38/40
1876 ⁶⁷⁹	-	Abdurrahman Efendi	-	-	İsmail Efendi	38/51
1877 ⁶⁸⁰	-	Muallimi sani ile idare olunmakta	-	-	-	40
1878 ⁶⁸¹	-	-	-	-	-	-
1879 ⁶⁸²	-	-	-	-	-	-
1880 ⁶⁸³	-	-	-	-	-	-
1881 ⁶⁸⁴	-	Abdurrahman Efendi	-	-	-	30
1882 ⁶⁸⁵	-	Abdurrahman Efendi	-	-	-	45
1883 ⁶⁸⁶	-	-	-	-	-	24
1884 ⁶⁸⁷	-	-	-	-	-	24
1885 ⁶⁸⁸	-	-	-	-	-	25
1886 ⁶⁸⁹	-	-	-	-	-	29
1887 ⁶⁹⁰	-	-	-	-	-	35
1888 ⁶⁹¹	-	Mehmed Efendi	-	Yahya Efendi	Abdurrahman Efendi	41
1889	-	-	-	-	-	-
1890 ⁶⁹²	-	-	-	-	-	100
1891	-	-	-	-	-	-

⁶⁷⁵ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1289, s.239; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1289, s.134

⁶⁷⁶ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1290, s.212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1290, s.128

⁶⁷⁷ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1291, s.218; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1291, s.128

⁶⁷⁸ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1292, s.157; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1292, s.132; BOA, MF. MKT, 31/62

⁶⁷⁹ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1293, s.160; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1293, s.134

⁶⁸⁰ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1294, s.536

⁶⁸¹ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1295, s.433

⁶⁸² Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1296, s.175

⁶⁸³ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1297, s.238

⁶⁸⁴ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1298, s.283

⁶⁸⁵ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1299, s.276

⁶⁸⁶ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1300, s.212

⁶⁸⁷ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1301, s.397

⁶⁸⁸ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1302, s.419

⁶⁸⁹ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1303, s.337

⁶⁹⁰ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1304, s.323

⁶⁹¹ Osmanlı Delvet Salnamesi, H. 1305, s.249; BOA, MF.MKT, 101/46

⁶⁹² Cuient, **La Turquie d'Asie**, s. 574

1892 ⁶⁹³	-	Mehmed Zeki Efendi	-	Yahya Naci Efendi	-	40
1893 ⁶⁹⁴	Mustafa Sırrı Ef.	Aziz Efendi	-	-	-	-
1894 ⁶⁹⁵	Mustafa Sırrı Ef.	-	-	-	-	-
1895 ⁶⁹⁶	Mustafa Sırrı Ef.	-	-	-	-	80
1896 ⁶⁹⁷	Mustafa Sırrı Ef.	-	-	-	-	70/71/80
1897 ⁶⁹⁸	Mustafa Sırrı Ef.	-	-	-	-	-
1898 ⁶⁹⁹	Mustafa Sırrı Ef.	Hasan Kamil Efendi	-	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	93
1899 ⁷⁰⁰	Mustafa Sırrı Ef.	Hasan Kamil Efendi	-	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	89/93
1900 ⁷⁰¹	Mustafa Sırrı Ef.	Hasan Kamil Ef./ Yakub Ef.	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	89/90/93
1901 ⁷⁰²	Mustafa Sırrı Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	1	93
1902 ⁷⁰³	Mustafa Sırrı Ef.	-	Mehmed Hamdi Ef.	Mehmed Şükrü Ef.	-	-
1903 ⁷⁰⁴	Mustafa Sırrı Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	1	93
1904 ⁷⁰⁵	Mehmed Hilmi Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-
1905 ⁷⁰⁶	Mehmed Hilmi Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-
1906 ⁷⁰⁷	Mahmud Kamil Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	Hamdi Efendi	-	-
1907 ⁷⁰⁸	Mahmud	Yakub Efendi	Mehmed	-	-	-

⁶⁹³ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda teblolar halinde verilmiş olan ek.

⁶⁹⁴ BOA, MF.MKT, 329/11; BOA, MF.MKT, 173/1

⁶⁹⁵ BOA, MF.MKT, 329/11

⁶⁹⁶ BOA, MF.MKT, 264/9; Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)", Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Cilt No. 6, Ankara 2000 s. 237

⁶⁹⁷ BOA, MF.MKT, 308/34 ; BOA, MF.MKT, 329/11

⁶⁹⁸ BOA, MF. MKT, 349/21

⁶⁹⁹ BOA, MF. MKT, 413/ 61; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187; Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 948

⁷⁰⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161; Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1048; BOA, MF.MKT, 491/47

⁷⁰¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1162; BOA, MF.MKT, 491/47

⁷⁰² Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 452; BOA, MF.MKT, 977/33

⁷⁰³ BOA, MF.MKT, 977/33; BOA, MF.MKT, 645/35; BOA, MF.MKT, 610/67

⁷⁰⁴ Maarif Salnamesi, H. 1321, s.394; BOA, MF.MKT, 977/33

⁷⁰⁵ BOA, MF.MKT, 977/33; BOA, MF.MKT, 783/66; BOA, MF.MKT, 762/72

⁷⁰⁶ BOA, MF.MKT, 896/51; BOA, MF.MKT, 977/33; BOA, MF.MKT, 832/42; BOA, MF.MKT, 964/73

⁷⁰⁷ BOA, MF.MKT, 961/62; BOA, MF.MKT, 964/73; BOA, MF.MKT, 939/59; BOA, MF.MKT, 977/16; BOA, MF.MKT, 101/46

	Kamil Ef.		Hamdi Ef.			
1908⁷⁰⁹	Mehmed Feyzullah Ef.	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-
1909⁷¹⁰	Ali Efendi	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-

Tablo 1’de görüldüğü gibi, faal olarak 1871 yılında eğitim-öğretime başlayan Muş Rüşdiye Mektebi ilk zamanlarda muallim-i sanilerle idare olmuştur. Mektebin ilk muallim-i sanisi Hacı Tayyib Efendi’dir. Mekteb 1871-1893 yılları arasında muallim-i sanilerle idare olunduktan sonra 1893 yılında muallim-i evvel olarak Mustafa Sırrı Efendi göreve başlamıştır. 1902 yılına kadar 11 yıl boyunca Muş Rüşdiye Mektebi’nde görev yapmıştır. Muallim-i evvel Mustafa Sırrı Efendi’den sonra 4 muallim-i evvel daha Muş Rüşdiye Mektebi’nde görev yapmıştır. 1900 yılında mektebe muallim-i evvel ve muallim-i saninin yanısıra muallim-i saliste tayin edilmiştir. İlk muallim-i salis Mehmet Hamdi Efendi’dir. Mehmet Hamdi Efendi, muallim-i salis olarak 1909 yılına kadar görevine devam etmiştir. 1900 yılında mektebin faal kaldığı 1909 yılına kadar mekteb aynı anda muallim-i evvel, sani ve salisle idare edilmiştir. Ayrıca mektebe Hat/Rikka muallimi ve bevvab/mübassırlarından tayin edildiğini görmekteyiz.

Yine Tablo 1’de görüldüğü üzere, Muş Rüşdiye Mektebi’in ilk 7 yılında ortalama talebe adedi 35-40 civarındadır. Rüştîyelerin halk tarafından değeri anlaşılınca mektebtteki talebe sayısında artış olmuştur. 1898 yılına geldiğimizde mektebin talebe adedi 93’e kadar çıkmıştır.

⁷⁰⁸ BOA, MF.MKT, 961/62; BOA, MF.MKT, 977/33; BOA, MF.MKT, 977/16

⁷⁰⁹ BOA, MF.MKT, 977/33; BOA, MF.MKT, 1066/56; BOA, MF.MKT, 1020/29

⁷¹⁰ BOA, MF.MKT, 1112/25; MF.MKT, 1137/28; BOA, MF.MKT, 1112/25

2.2.3.2. Muş Mülki İdadi Mektebi

II. Abdülhamid Dönemi'nde idadilerin önemi anlaşılmasına rağmen hemen açılması yoluna gidilememiştir. Bunun en büyük sebebi parasızlıktır. Yapılan çalışmalar sonucunda, idadi masraflarının karşılanması için gerekli olan mali kaynağın sağlanması üzerine vilayetlerde idadi açma seferberliği başlamıştır. Bu kapsamda 1885 yılında Muş'ta da bir idadi mektebi açılmasına karar verilmiştir.⁷¹¹ Ayrıca Enver Ziya Karal kendi eserinde, Muş ve Bitlis'in içinde bulunduğu merkezlere idadilerin açılmasına 1884 yılında karar verildiğini belirtmiştir.⁷¹² Ancak bu kararın ne zaman uygulandığı ve mektebin hangi tarihte açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Maarif Nezareti istatistiklerinde ve bazı arşiv belgelerinde çeşitli vesilelerle bu idadi mektebinden de söz edilmiştir. Mesela, 1907-1908 ders yılına ait Maarif Nezareti istatistiklerinde; Muş İdadi Mektebi beş yıllık idadiler arasında zikredilmiştir.⁷¹³

Maarif Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Temmuz 1912 tarihli tezkirede; Muş İdadi Mektebi müdüriyetinde bulunmakta iken vefat eden Vasfi Efendi'nin ailesinin İstanbul'a nakli için lüzum görülen 200 kuruşun, mesarif-i gayri melhuza (öngörülme-yen masraflar) tertibinden karşılanması istenmiştir. Ancak Sadaret'çe yapılan değerlendirme sonucunda; münasip miktar meblağın atıyye (Hediye) tertibinden verilmesi, Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (4 Ağustos 1912).⁷¹⁴ Yine, Sadaret'ten Kıbrıs Kadılığı'na gönderilen 19 Ağustos 1912 tarihli bir belgede; Kıbrıs İdadi Mektebi muavini İzzet Efendi'nin Muş İdadi Müdüriyeti'ne tayin edildiği belirtilmiştir.⁷¹⁵

Bunların yanı sıra, 27 Mart 1913 tarihli bir belgede; Mektebin Kur'an-ı Kerim, Ulum-ı Diniye ve Arabî mualliminin Muhyiddin Efendi olduğu ve Darülfünun Ulum-ı

⁷¹¹ Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s. 117

⁷¹² Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi", **Türk Tarih Kurumu**, Cilt No. 6, Ankara 1988, s. 392

⁷¹³ Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, **Matbaa-i Amire**, 1327, s. 22

⁷¹⁴ BOA, BEO, 4068/305072, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1912 (20 Şaban 1330) tarihli yazı.

⁷¹⁵ BOA, KB.MAA.FE, 2/14, Sadaret'ten Kıbrıs Kadılığı'na gönderilen 19 Ağustos 1912 (6 Ağustos 1328) tarihli yazı.

Diniye Şubesi şehadetnamesinin gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁷¹⁶ Ayrıca 27 Nisan 1913 tarihli bir belgede; mektebin aktif olduğu fakat riyaziye muallimliğinin münhal bulunduğu belirtilmiştir.⁷¹⁷ Maarif Nezareti'nin 1913-1914 ders yılına ait istatistiklerinde ise söz konusu idadının ismine yer verilmiş fakat muallim ve talebe durumuna değinilmemiştir.⁷¹⁸

Bütün bu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, Muş İdadi Mektebi'nin muhtemelen II. Abdülhamid Dönemi'nin son yıllarında açıldığı fakat daha sonraki zamanlarda pek fazla varlık gösteremediği anlaşılmaktadır.

2.2.4. Gayrimüslim ve Yabancı Devlet Kurumları

Osmanlı Devletinde istatistikî bilgiler veren Vital Cuinet 1890'larda Bitlis Eyaleti'ne bağlı Muş Sancağı'nda Müslüman nüfusu 66,752 olarak göstermiş ve müslaman nüfus dışındaki en kalabalık azınlık olan Ermeni milletini ise 55,365 olarak göstermiştir. Bu nedenle Ermeniler, Muş Sancağı'nda çok sayıda okul açmışlardır. Vital Cuinet'in verdiği istatistikî bilgilerde: Gregoryen Ermenileri tarafından açılan; erkek öğrencilere mahsus lise düzeyindeki bir okulda 4 öğretmen ve 200 öğrenci, kız öğrencilere mahsus lise düzeyindeki bir okulda 3 öğretmen ve 100 öğrenci, ayrıca ilkokul düzeyinde toplam 8 okulun mevcut olduğu, 8 öğretmenin görev yaptığı bu okullarda 370 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir. Yine aynı eserde; Katolik Ermenileri tarafından açılan ilkokul düzeyinde toplam 5 okulda 6 öğretmenin görev yaptığı ve 313 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir. Protestan Ermenileri tarafından açılan, lise düzeyinde bir okulda 2 öğretmenin görev yaptığı ve 100 öğrencinin eğitim aldığı belirtilmiştir.⁷¹⁹

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre ise; Muş Sancağı'nda Müslüman nüfus 63,819 iken, Ermeni nüfus 58,274 olarak açıklanmıştır. Muş Sancağı

⁷¹⁶ BOA, MF.MKT, 1184/67

⁷¹⁷ BOA, MF.MKT, 1185/113

⁷¹⁸ Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'ten Cumhuriyet'e Müderrneleşme...", s. 237

⁷¹⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 573-574

genelinde Ermenilerin açtıkları okul sayısı 24 olup, bu mekteplerde toplamda 125 inas ve 1045 zükur talebenin olduğu açıklanmıştır.⁷²⁰

Muş Sancağı'nda açılmış olan gayrimüslim ve yabancı okulların arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere, eğitim-öğretim ile ön plana çıkmamışlardır. Bu okullar daha çok devletin aleyhinde yürüttükleri faaliyetler ve misyonerlik faaliyetleri gibi farklı amaçlarla ön plana çıkmışlardır. Bu okullar genellikle ruhsatsız bir şekilde açılmış olup, yapılan teftişler sonucunda ruhsata bağlanarak denetim altına alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Modernleşme döneminde Muş Sancağı'nda açılmış olup, hakkında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca gayrimüslim ve yabancı okullar şunlardır.

2.2.4.1. Ermeni Katoliği İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Mektebin ruhsatnamesi olmasına rağmen ruhsatnamenin ne zaman alındığı tam olarak bilinmemektedir. Mekteb, Ermeni Katoliği Cemaatine mensuptur. Hem kız hemde erkek öğrencilerin bir arada okuduğu mektebin 12 kız ve 15 erkek öğrencisi olmak üzere toplam öğrenci sayısı 27'dir. 1900, 1901 ve 1903 tarihli Devlet Salnamesi kayıtlarına göre öğrenci mevcudu değişmemiştir.⁷²¹

2.2.4.2. Muş Katolik Ermeni Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasında açılmış olup, ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Galata Ermeni Mektebi İdaresi'nden Muş Ermeni Mektebi muallimine posta yoluyla gönderilen mektuptan şüphe edilmiş ve mektup incelenmek üzere ayrılmıştır. İncelenen mektupta; önceden gönderilen kitapların yakılması ve sonradan gönderilen kitapların ise muhafazasının sağlanması yönünde bilgiler içerdiği tespit edilmiştir. Bitlis Vilayeti, gönderilmiş olan muzır kitapların Muş'ta bulunan diğer mekteblerin sükûnetini bozacağını, bu nedenle muzır kitapların

⁷²⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, Bitlis Vilayet Salnamesi'nin en sonunda teblolar halinde verilmiş olan ek.

⁷²¹ Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1070-1071; H.1319, s.458-459; H.1321, s.399

diğer kitaplardan ayrılması gerektiğini, tercüman ve müfettiş olmadan muzır kitapların ayrılmasının mümkün olmadığı belirtilerek Dâhiliye Nezareti'nden bir müfettiş gönderilmesi istenmiştir.⁷²² Dâhiliye Nezareti, bu konu hakkında, Maarif Nezareti'nce gerekli teftişin yapılmasını istemiştir.⁷²³ Ayrıca, konu hakkında gerekli işlemlerin Bitlis Vilayeti tarafından da yürütülmesi istenmiştir.⁷²⁴

1894 yılında Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Mıgırdıçyan Estipan'ın, Ermeni komitesinden olan ve asker kaydolanlara ait defterle gizli talimatı Muş'taki İstanbullu muallim Muzyan Vahan'a verdiğini beyan etmiştir. 50 kadar kayıt olanların ismini zikrederek, şuana kadar 2000 kadar kişinin katıldığını belirtmiştir. Ayrıca komitelerin ihtilal gerekçe ve levazımlarını, asker kaydlarının suretlerinin ikmalinden sonra Rusya'da bulunan büyük komiteye gönderildiğini açıklamıştır. Bu nedenlerle Mıgırdıçyan Estipan'ın hakkındaki tahkikatın ilerletilmesini ve sorguya alınmasını istemiştir.⁷²⁵ Bitlis Vilayeti Dâhiliye Nezareti'ne aynı tarihte ikinci bir yazı yazmıştır. Şöyle ki; Kadıköy'deki Aramyan Mektebi muallimlerinden Ohannes Zarmair ve Beyoğlu'nda fotoğrafçılık yapan Gülmezler'le görüşmekte olan Muş Ermeni Mektebi muallimlerinden Muzyan Karabet Vahan'ın ahvaline dikkat edilmesi istenmiştir.⁷²⁶

Muş Ermeni Mektebi civarında saklanan evrak-ı muzırayı ihbarından dolayı Kürd kıyafeti giymiş 3 Ermeni tarafından Parsih isimli rahib öldürmek kastıyla yaralanmıştır. Rahibi yaralayan Ermeniler, polis idaresinde ifadeleri alındıktan sonra

⁷²² BOA, DH.ŞFR, 1809/123, Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Aralık 1890 (28 Kanunisanı 1306) tarihli yazı.

⁷²³ BOA, DH.MKT, 1809/123, Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 11 Şubat 1891 (4 Şubat 1306) tarihli yazı.

⁷²⁴ BOA, DH.MKT, 1823/109, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 31 Mart 1891 (19 Mart 1307) tarihli yazı.

⁷²⁵ BOA, DH.ŞFR, 152/97, Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Aralık 1894 (10 kanunievvel 1307) tarihli yazı.

⁷²⁶ BOA, DH.ŞFR, 152/95, Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Aralık 1894 (10 kanunievvel 1307) tarihli yazı.

tutuklanarak adliyeye teslim edilmişlerdir.⁷²⁷ Bu olay, Londra’da yayınlanan birçok gazetede,⁷²⁸ ayrıca Correspondance de l’est gazetesi ve Patrie gazetesi tarafından ilan edilmiştir.⁷²⁹ 5 Ocak 1895 tarihli Reuter Ajansı tarafından olay şu şekilde neşredilmiştir;

“İstanbul, Çarşamba, Muş yetkilileri resmen açıkladı. Ermeni bir rahip tarafından kendilerine verilen bilgiler üzerine harekete geçen yetkililer, Ermeni okulunun yakınında bulunan ev aranmış ve bir dizi belge bulunmuştur. Söz konusu rahip, daha sonra üç ermeni tarafından saldırıya uğramış ve ciddi şekilde yaralanmıştır.”⁷³⁰

Ermeniler, Londra’da yayınlanan birçok gazetede kendi papazlarını dahi haydutlukla itham ederek neşretmişlerdir. Dâhiliye Nezareti ise asıl durumun tekzip edilerek gazetelerde neşr ve ilan edilmesini emretmiştir.⁷³¹

Erzurum’da yakalanan, Muş Sancağı Kup kazası ahalisinden olan Moşih’in, Muş Ermeni Mektebi’ndeki Varcanya Kigork tarafından komiteye nefer kaydedilerek mektup taşıma hizmetinde istihdam edildiğini itiraf etmiştir. Şimdiye kadar komitenin Van’da mukim birinci binbaşı Erakilod Ohanis?, Ahlat’ın Tatvan karyesinde mukim ikinci binbaşı Bedrusi Kapaonis Markar?, Kop köyünde mukim üçüncü binbaşı Vacabat?, Muş’ta mukim dördüncü binbaşı Varcabat Ohanis?, Sason kazasının Kesevar karyesinde mukim altıncı binbaşı Kaçarak Onhas Sahan? Ve Erzurum’da mukim Mardiros’un talimatlarını yaptığını itiraf etmiştir. Moşih’in itirafları üzerine Bitlis Vilayeti tarafından tahkikat başlatılmıştır.⁷³²

1905 yılında Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda; Katolik cemaatine mensup Rahip Ananya Efendi’nin altı sene Muş Katolik Mektebi’nde

⁷²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 696/1, Bitlis Vilayeti’nden Sadaret’e gönderilen 30 Aralık 1894 (18 Kanunievvel 1310) tarihli yazı.

⁷²⁸ BOA, HR.SYS, 2854/58, Babiali Tercüme Odası tarafından gazetelerin tercümesi.

⁷²⁹ BOA, HR.SYS, 2810/2

⁷³⁰ BOA, HR.ŞFR.3, 439/4

⁷³¹ BOA, A.MKT.MHM, 696/1, Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 10 Ocak 1895 (29 Kanunievvel 1310) tarihli yazı.

⁷³² BOA, DH.TMIK.M, 153/7, Dâhiliye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 12 Eylül 1903 (30 Ağustos 1319) tarihli yazı.

bulunduğu ve bera-yı tebdil-i hava (hava değişikliği) nedeniyle Venedik'e giderek iki sene kaldıktan sonra Katolik cemaatine nasihat için Van'a geldiği fakat Dersaadet'teki murahhasahanenin kefaleti ile Muş'a gitmek istediğinin, Muş Mutasarıflığı tarafından bildirildiğini belirtmiştir.⁷³³

2.2.4.3. Ermeni İnas Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından 18 Ocak 1903 yılında yapılan tahkikat sonucunda mektebin ruhsatının olmadığı tespit edilmiştir.⁷³⁴ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 2 Şubat 1903 tarihinde mekteb ruhsatının alınması için Ermeni murahasalığına tebligat yapılması emredilmiştir.⁷³⁵

1903 yılında Mekteb talebeleri tarafından imal edilen eşyaların mekteb menfaati için piyango düzenlenmek istenmiştir. Bu durum Ermeni murahasalığınca Muş Mutasarıflığına bildirilmiş ve akabinde Bitlis Vilayeti tarafından da Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁷³⁶ Ayrıca Bitlis Vilayeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 20 Ocak 1903 tarihli telgrafnamede; piyango düzenleme taleblerinin yapılan tahkikat sonucunda uygun görülmediği belirtilmiştir.⁷³⁷ Dâhiliye Nezareti, mezkûr mekteb menfaatine çekileceği beyan olunan piyangonun ne miktar iane için tertip edildiği ve bu miktarın mektebin ihtiyacını karşılayıp karşılamayacağını bildirilmesini istemiştir.⁷³⁸

⁷³³ BOA, DH.ŞFR, 342/48, Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1905 (21 Mart 1321) tarihli tebligat.

⁷³⁴ BOA, TH.TMIK.M, 138/47, Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Ocak 1903 (5 kanunisani 1318) tarihli telgraf.

⁷³⁵ BOA, TH.TMIK.M, 138/47, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 2 Şubat 1903 (20 Kanunisani 1318) tarihli yazı.

⁷³⁶ BOA, TH.TMIK.M, 138/47, Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Ocak 1903 (5 kanunisani 1318) tarihli telgrafname.

⁷³⁷ BOA, DH.ŞFR, 301/64, Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Ocak 1903 (7 Kanunisani 1318) tarihli telgrafname.

⁷³⁸ BOA, TH.TMIK.M, 138/47, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 2 Şubat 1903 (20 Kanunisani 1318) tarihli yazı.

2.2.4.4. Muş Misyoner Leyli (yatılı) ve Nehari (gündüzlü) İnas Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkezinde 1856/1857 yılında açılmıştır. Mekteb açıldıktan 44 yıl sonra ruhsat alınmıştır. Resmi ruhsat tarihi 24 Ağustos 1316 (6 Eylül 1900)'dır. Mektebin ruhsatnamesi müdir-i müsil olan Mister Koll adına çıkarılmıştır. Mekteb Protestan Cemaati'ne mensuptur. 1901 Devlet Salnamesi kayıtlarında mektebin 90 adet kız öğrencisi mevcuttur.⁷³⁹ Muş Sancağı'nda İnas (kız) mektebinden dört yıl sonra Zükur (erkek) mektebi açılmıştır.

2.2.4.5. Muş Misyoner Leyli (yatılı) ve Nehari (gündüzlü) Zükur Sıbyan Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkezinde 1860/1861 yılında açılmıştır. Mekteb açıldıktan 30 yıl sonra ruhsat alınmıştır. Resmi ruhsat tarihi 24 Ağustos 1316 (6 Eylül 1900)'dır. Mektebin ruhsatnamesi müdir-i müsil olan Mistır Koll adına çıkarılmıştır. Mekteb Protestan Cemaati'ne mensuptur. 1901 Devlet Salnamesi kayıtlarında mektebin 80 adet erkek öğrencisi mevcuttur.⁷⁴⁰

2.2.4.6. Muş Protestan Mektebi

Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Almanya misyonerlerinden Dobler⁷⁴¹ ile Bitlis Protestan Mektebi muallimesi Mary 5 Şubat 1907 tarihinde Muş'a gelmişlerdir.⁷⁴² Muş'ta bir hafta kalan Dobler ve Mary beraberlerinde Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Havadurin (Havadorik) karyesinden getirdikleri 15 adet yetimi⁷⁴³ Muş Protestan Mektebi'ne yerleştirmişlerdir. Ayrıca mezkûr mekteb bitişiğinde, yeni bir mekteb açmak için keşif yapıldığını Muş Mutasarıflığı'na bildirmişlerdir. Yeni açılacak mektebin ruhsatsız bir

⁷³⁹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 458-459; Maarif Salnamesi, H. 1321, s.399

⁷⁴⁰ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 458-459; Maarif Salnamesi, H. 1321, s.399

⁷⁴¹ Bkz. BOA, MF.MKT, 980/10, 19 Şubat 1907 (6 Şubat 1322) tarihli belgede Muş'a gelen Alman misyonerin ismi Madam Antalşan şeklinde geçmektedir.

⁷⁴² BOA, DH.ŞFR, 376/23, Bitlis Vali'si tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Şubat 1907 (5 Şubat 1322) tarihli telgrafname.

⁷⁴³ Bkz. BOA, MF.MKT, 980/10, 19 Şubat 1907 (6 Şubat 1322) tarihli belgede 15 yetimin inas (kız) olduğu belirtilmiştir.

şekilde açılacağını Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne tebliğ etmişlerdir.⁷⁴⁴ Bitlis Maarif Müdürlüğü Maarif Nezareti'nden, Dobler'in Muş Sancağı köylerinde yeni mekteb açma müracaatında bulunursa, yapılan müracaatın kabul edilip edilmeyeceğine dair bilgi istemiştir.⁷⁴⁵ Maarif Nezareti, yeni açılacak okul hakkında usul ve nizam dairesinde hareket edileceğini, hem Mister Koll'ün ve hemde Mister Koll'ün halefi olarak gelen Dobler'e ruhsatname verilemeyeceği, sadece bir müdür adına ruhsatname verilebileceği, dolayısıyla yeni açılacak mekteb için bir müracaat olursa, resmi ruhsatın müdür adına olamayacağı belirtilmiştir.⁷⁴⁶ Fakat 2 Mart 1907 tarihinde Muamelat ve Islahat Komisyonu, yeni bir okul açılmasına müsaade edilmeyeceğini Sadaret'e bildirmiştir.⁷⁴⁷

Muş Protestan Mektebi muallimi Sosi Hamparsom'un ikametinde yapılan aramada, Van'da neşredilen Ermenice gazete parçaları ele geçirilmiştir.⁷⁴⁸ Bu gazetede; İzyukartal namıyla bazı aykırı makalelerin yayınlandığı, Ermenistan devletinin kurulması fikrini aşıladığını ve Osmanlı aleyhinde hareket ettiği gerekçesiyle devlet tarafından yasaklandığına dair haberlerin yayınlandığı ifade edilmiştir.⁷⁴⁹ Bu nedenle politika maddesinden yargılanan Sosi Hamparsom'a⁷⁵⁰ bir buçuk yıl hapis cezası verilmiştir. Muş Bedayet Mahkemesi tarafından verilen cezaya itiraz edilip temyiz edilmiştir. Bu arada, İngiltere Sefareti'nin Ankara konsolosu, Sosi Hamparsom'un tahliye edilmesi için başvuruda bulunmuştur. Bu başvuru sonucunda, Muş Mutasarırı tarafından kefalet nakdiyle tahliye edilmiştir.⁷⁵¹ Adliye ve Mezahib Nezareti, İngiltere konsolosunun iltimasıyla tahliye olunan Sosi Hamparsom'un salıverilmesinin kanun ve

⁷⁴⁴ BOA, DH.TMIK.M, 237/48, Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Şubat 1907 (5 Şubat 1322) tarihli telgrafname.

⁷⁴⁵ BOA, MF.MKT, 980/60, Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1907 (6 Şubat 1322) tarihli telgraf.

⁷⁴⁶ BOA, MF.MKT, 980/60, Maarif Nezareti Müfettişlik Dairesi'nin 28 Şubat 1907 (15 Şubat 1322) tarihli değerlendirme.

⁷⁴⁷ BOA, DH.TMIK.M, 237/48, Muamelat ve Islahat Komisyonu'nun Sadaret'e gönderdiği 2 Mart 1907 (17 Şubat 1322) tarihli yazı.

⁷⁴⁸ BOA, Y.A.HUS, 455/28, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 26 Ağustos 1903 (12 Ağustos 1319) tarihli yazı.

⁷⁴⁹ BOA, Y.A.HUS, 415/30

⁷⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM, 621/15, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 8 Kasım 1898 (27 Teşrinievvel 1314) tarihli yazı.

⁷⁵¹ BOA, A.MKT.MHM, 621/15, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 8 Kasım 1898 (27 Teşrinievvel 1314) tarihli yazı.

adaleti zedeleyip mahkemelerin istiklalini sekteye uğrattığını Bitlis Vilayeti'ne iletmiştir.⁷⁵²

Sosi Hamparsom 1901 yılında tekrar yargılanmış ve beraat etmiştir. Yapılan araştırma neticesinde, Muş Mutasarîf muavinin mahkemeyi aldattığının tespit edildiği belirtilmiştir. Bu durum Padişah'a arz edilmiştir.⁷⁵³

Sadrâzam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 23 Nisan 1901 tarihli yazıda: Muş Mutasarîf muavini Cercis Efendi'nin mahkemeyi aldatmaya yönelik aykırı davranışlarından dolayı Sosi Hamparsom'un mahkemeden baraat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca mezkurenin ikametgâhında ele geçirilen Ermenice varakanın tercümesi için bir ay süreliğine mutasarîf muavini Cercis Efendi'ye verildiği, gerçeği gizleyen Cercis Efendi, Ermenice evrakların muzır bir şeye havi olmadığını belirterek mahkeme heyetinin yanlış kanaat kurmasında etkili olduğu belirtilmiştir.⁷⁵⁴ Bu nedenle, Dâhiliye Nezareti, Cercis Efendi'nin adliyece yargılanacağını belirtilmiştir.⁷⁵⁵

Bunun üzerine, Sosi Hamparsom'un almış olduğu beraat kararı Temyiz Mahkemesi tarafından bozulmuştur.⁷⁵⁶ Muş Sancağı Bedayet Mahkemesi tarafından yapılan ikinci yargılamada; Sosi Hamparsom aynı suçlamadan, ceza kanununun 66. maddesi zeylinin 1. fıkrası uyarınca 5 sene müddetle hapis cezası verilmiştir. Verilen

⁷⁵² BOA, DH.MKT, 2139/8, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 23 Kasım 1898 (11 Teşrinisani 1314) tarihli yazı.

⁷⁵³ BOA, İ.HUS, 87/90, Bitlis Vilayeti adliyesi tarafından yapılan araştırma sonucunun 31 Mart 1901 (18 Mart 1317) tarihinde Padişah'a arzı.

⁷⁵⁴ BOA, Y.A.HUS, 415/30, Sadrâzam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 23 Nisan 1901 (17 Nisan 1317) tarihli yazı.

⁷⁵⁵ BOA, DH.TMIK.M, 118/10, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Ocak 1902 (26 Kanunievvel 1317) tarihli yazı.

⁷⁵⁶ BOA, DH.TMIK.M, 117/37, Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Şubat 1902 (19 Kanunisani 1317) tarihli yazı.

karar 23 Mart 1902 tarihinde tasdik edilmiştir.⁷⁵⁷ Sosi Hamparsom, 6 aylık çocuğu ile beraber cezaevine konulmuştur.⁷⁵⁸

Amerika Sefareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ocak 1902 tarihli yazıda: Sosi Hamparsom'un 5 yıl hapse mahkûmiyetinin temyiz edilip edilmediği ve hakkında ne şekilde muamele yapılacağı sorulmuştur.⁷⁵⁹ 22 Mayıs 1902 tarihinde, İngiltere Sefareti tarafından da Sosi Hamparsom'un affedilmesine yönelik girişimler olmuştur.⁷⁶⁰ Amerika Sefareti'nden gönderilen dilekçe Bitlis Vilayeti'ne gönderilmiştir.⁷⁶¹ Bitlis Vilayeti, aynı zamanda Rusya Konsolosluğu'nun da bu durumu takip ettiğini belirtmiştir. Takip eden devletlere, mahkeme emrine karşı konulamayacağı gibi, adı geçen şahsın mahkûm edildiği bilgisinin verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶²

Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 26 Ağustos 1903 tarihli yazıda; Sosi Hamparsom'un beraberinde bulunan çocuğun hapiste vefat ettiğini ve bu nedenle kendisinin de yeis ve kederden perişan olduğunu, toplam 5 sene ceza alan Sosi Hamparsom'un 4 sene tutuklu kaldığı ve ceza aldığından bu yana 1 sene cezaevinde kaldığından toplam 5 senenin tamamlandığı belirtilerek mezkurenin affını istemiştir.⁷⁶³ Yine Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 14 Mart 1904 tarihli yazıda: İngiltere Sefareti'nin de hapis süresi dolan Sosi Hamparsom'un affını istediğini

⁷⁵⁷ BOA, DH.TMIK.M, 117/37, Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Nisan 1902 (4 Nisan 1318) tarihli yazı.

⁷⁵⁸ BOA, Y.A.HUS, 455/28, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 26 Ağustos 1903 (12 Ağustos 1319) tarihli yazı.

⁷⁵⁹ BOA, DH.TMIK.M, 117/37, Amerika Sefareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ocak 1902 (9 Kanunisani 1902) tarihli yazı.

⁷⁶⁰ BOA, BEO, 1851/138802, Sadaret'ten Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 22 Mayıs 1902 (13 Safer 1320) tarihli yazı.

⁷⁶¹ BOA, DH.TMIK.M, 117/37, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 21 Ocak 1902 (8 Kanunisani 1317) tarihli yazı.

⁷⁶² BOA, DH.TMIK.M, 117/37, Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Şubat 1902 (19 Kanunisani 1317) tarihli yazı.

⁷⁶³ BOA, Y.A.HUS, 455/28, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 26 Ağustos 1903 (12 Ağustos 1319) tarihli yazı.

belirtmiştir.⁷⁶⁴ Adliye ve Mezahib Nezareti, adı geçenin, hapis müddeti olan 5 seneden henüz 3 senesini tamamlamış olduğunu belirtmiştir.⁷⁶⁵

İngiltere Sefareti'nin iltiması üzerine Sosi Hamparsom, Osmanlı'nın her cihetinde olduğu gibi Muş taraflarında dahi emniyet ve asayişin muhafazası istenildiğinden, mezburenin, ihlal-i asayişe çalışan bir komiteye mensup olmasına nazaran kendisinin tahliyesinden sonra aynı mahalde kalması caiz olmayacağından bundan böyle ya Dersaadet'e veyahut başka bir mahalde ikamet etmek, ahval ve harekâtı zabıta nezareti altında bulundurulmak şartıyla 2 Mart 1905 tarihinde tahliye edilmiştir.⁷⁶⁶ Bunun üzerine, Harput'taki zevcesinin yanına gitmesi için kendisine 15 gün süre verilmiş fakat mezkure ve 3 yaşındaki çocuğunun tifo hastalığına yakalandığından dolayı yatağa düşmüşlerdir. Bu nedenle Muş'tan ayrılamamışlardır. İyileşmeleri için kendilerine 1 ay süre verilmiştir.⁷⁶⁷ Ayrıca Dâhiliye Nezareti, Dersaadet'te ikametinin caiz olmayacağını belirten Zabıta Nezareti'nden mezkureden nerede ikamet arzusunda olduğunun sorulmasını istemiştir.⁷⁶⁸

Yabancı devletler, Ermeni mektepleri vasıtasıyla bölgedeki yerel halkı yanlarına çekmek için çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Şöyle ki; Muş'ta bulunan Amerikalı Doktor Mister Antrica'nın Muş Protestan Mektebi'ne bıraktığı parayı alarak dağdaki ahaliye dağıtacağı belirtilmiştir.⁷⁶⁹ Yine 1 Haziran 1905 tarihli bir belgede: Muş'ta bulunan Amerikalı Mister Koll Antzot'un Muş Protestan Mektebi'ne bıraktığı 85 adet keçiyi alarak dağ ahalisine dağıttığı belirtilmiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁴ BOA, Y.A.HUS, 484/51, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 14 Mart 1904 (1 Mart 1320) tarihli yazı.

⁷⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM, 625/1, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Aralık 1904 (11 Kanunievvel 1320) tarihli yazı.

⁷⁶⁶ BOA, DH.TMIK.M, 192/25, Zabıta Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1905 (12 Mart 1321) tarihli yazı.

⁷⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM, 625/1, 20 Mart 1905 (7 Mart 1321) tarihli muhtıra.

⁷⁶⁸ BOA, DH.TMIK.M, 192/25, Dâhiliye Nezareti'nden Zabıta Nezareti'ne gönderilen 6 Nisan 1905 (24 Mart 1321) tarihli yazı.

⁷⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 346/21, Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1905 (19 mayıs 1321) tarihli telgraf.

⁷⁷⁰ BOA, Y.PRK.UM, 75/151

Bitlis Vilayeti'nde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1906 tarihli telgrafnamede; Erzuruma giden Bitlis Vilayeti İngiltere Konsolosu Gerry'nin geri dönüşü sırasında Muş Sancağı'nda bulunan Protestan Mektebinde misafir olup Ermeni Katolik Murahhasalarıyla görüştüğü, Irak Manastırı ile bazı karyelere giderek Ermenilerin şikâyetlerini dinlediği ve Amerika'ya gitmek isteyen bazı ailelerin muamelatının çabuklaştırılmasını iltimas ederek Bitlis'e döndüğü belirtilmiştir.⁷⁷¹

2.2.4.7. Narsisyan Ermeni Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat ruhsatsız olarak açılmış olan Ermeni Mektebi'nin Muş Ermeni Murahhasalığı'nca ruhsatın Narsisyan Mektebi adına çıkarılması istenmiştir. Ayrıca Ermeni Mektebi'nin idaresi için usul ve lisan-ı mahaliyeye vakıf ve muktedir bir maarif müdürünün tayini de istenmiştir.⁷⁷² Dâhiliye Nezareti, 10 Kasım 1888 tarihinde Narsisyan Mektebi'ne ruhsat verildiğinin mahalline bildirilmesini emretmiştir.⁷⁷³ Fakat belgede maarif müdürünün tayinine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır.⁷⁷⁴

Muş Katolik Ermeni Patrikliği, Muş Ermeni Katolik Kilisesi ile mekteb ve saire müessesat-ı hayriyesinin idaresi için hayır sahipleri tarafından yapılan bağış ve hediye nakitleri ile satın alınan emlakın Murahhasa Narsis Efendi adına kayıtlı olduğunu belirtilmiştir. Fakat Murahhasa Narsis Efendi'nin vefat etmesinden dolayı, Narsis Efendi adına kayıtlı bulunan emlakın, Muş Ermeni Katolik Kilisesi Müessesat-ı Hayriyesi'ne tahsis edilerek kaydının yapılması istenmiştir (27 Aralık 1913).⁷⁷⁵ Bu durum, Evkaf

⁷⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 366/73, Bitlis Vilayeti'nde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1906 (19 Haziran 1322) tarihli telgraf

⁷⁷² BOA, DH.MKT, 1549/104, Muş Mutasarıflığı'nca Maarif Nezareti'ne yazılan 3 Ekim 1888 (26 Muharrem 1306) tarihli yazı.

⁷⁷³ BOA, MF.MKT, 103/22

⁷⁷⁴ BOA, DH.MKT, 1567/33, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 22 Kasım 1888 (18 Teşrinisani 1304) tarihli yazı.

⁷⁷⁵ BOA, BEO, 4260/319455, Ermeni Katolik Partikhanesi tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yazılan 27 Aralık 1913 (14 Kanunievvel 1329) tarihli yazı.

Nezareti tarafından Sadaret'e bildirilmiştir.⁷⁷⁶ Sadaret, belirtilen emlakın, mezkûr müessesat-ı hayriyeye aidesini kabul ederek, kaydın yapılmasını onaylamıştır.⁷⁷⁷

2.2.4.8. Sason Ermeni Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı Sason kazasında açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Dâhiliye Nezareti tarafından Zabtiye Nezareti'ne yazılan yazıda; Akus Nahiyesine dört Hristiyan gelip birinin Zeytun'lu mekteb hocası olduğu ve beraberinde Rusya gazetesi ve Rus lisanıyla bazı evrakların görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca, adı geçenin, Derkazun'nun oğlu olup Zeytun'da mekteb hocası iken üç sene önce Dersaadet'e tayin olmuş ve Dersaadet'ten de Sason Ermeni Mektebi hocalığına tayin olduğu belirtilmiştir. Tayin meselesinin anlaşılması için yürütülen soruşturma neticesinde, Dersaadet'e sürülmüş bu şahsın nasıl olup da Sason Ermeni Mektebi hocalığına tayin olduğunun zabtiyece bildirilmesi istenmiştir (7 Eylül 1890).⁷⁷⁸

2.2.4.9. Çanlı Manastır Ermeni Mektebi

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Çanlı Kilisesi (Surp Garabet Manastırı) hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Manastırın, Muş Sancağı'nın Yaygın nahiyesine bağlı Çengilli köyü sınırları içerisinde olduğunu belirtmiştir. Mığdısı'lere ait olan Çanlı Kilise'nin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Kilisenin avlusunda yüzlerce ruhban, patrik, papaz ve keşiş odaları olduğu, 300'den fazla rahip ve Muğpeçe'nin (rahip çırağı) rehavi makamında İncil okuyup hacı olmak için dünyanın dört bir yanından gelen kişilere hizmet ettiklerini ve Rum, Arap, Acem diyarlarından binlerce kişinin buraya gelip ibadet ettiğini belirtmiştir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ BOA, BEO, 4260/319455, Evkaf Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilen 17 Şubat 1914 (4 Şubat 1329) tarihli yazı.

⁷⁷⁷ BOA, BEO, 4260/319455, Sadaret tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 17 Şubat 1914 (21 Rebbiülevvel 1332) tarihli yazı.

⁷⁷⁸ BOA, DH.MKT, 1758/42, Dâhiliye Nezareti tarafından Zabtiye Nezareti'ne yazılan 7 Eylül 1890 (22 Muharrem 1308) tarihli yazı.

⁷⁷⁹ Kardaş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş...", s. 387-388

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde belirttiği Çanlı Manastırı'na ek olacak şekilde yeni bir mekteb inşa edilmiştir. Bu mektebe ruhsat alınmak üzere; Muş Sancağı yerel meclisi tarafından tanzim olunan mazbata ve mazbata ekine eklenen harita eklerinin 8 Haziran 1911 tarihinde Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Gönderilen mazbatayla Çanlı Manastırı'nda yeni olarak inşa edilen mektebe ruhsat verilmesi istenmiştir. Bu durum Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret'e bildirilmiştir.⁷⁸⁰

Sadaret Dairesi tarafından Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Maarif Nezareti'ne yazılan yazıyla; 21 Eylül 1911 tarihli tezkere ile talep olunan; Muş sancağı dâhilinde Çanlı Manastırı'nda devlet hazinesine ait bir arazi üzerine ve Ermeni cemaatine mahsus bir mekteb inşasına ruhsat verilmesi talep edildiği belirtilmiş olup, durum hakkında detaylı bilgi istenmiştir.⁷⁸¹ Bu durum Dâhiliye Nezareti tarafından incelenmiş ve bazı eksikliklerin olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen eksiklikler ise şunlardır; mahallinde tutulan mazbatada uzunluk ve genişlik dikkate alındığında 850 metrekare olması gerekirken yeni yapılan mektebin 100 metrekare olduğu ve mektebin üstünde yapıldığı belirtilen arazinin hazine malı olduğu tespit edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, adı geçen okulun gerçek ölçü birimlerinin ne olduğu ve neden rakamlarda çelişki bulunduğu, mezkûr okulun manastırın hangi tarafına inşa edileceğinin belirtilmesini isteyerek, noksan olan evrakların iade edilmesini istemiştir.⁷⁸²

Dâhiliye Nezareti 27 Nisan 1912 tarihinde Şuray-ı Devlet'e gönderdiği yazıda: Muş sancağı dâhilinde Çanlı Manastır'ında yapılacak mektebin 33 arşın⁷⁸³ murabba'ında olduğu mektebin manastır haricinde 550 kuruş kıymetinde bir arazide inşa edileceğini ve

⁷⁸⁰ BOA, DH.İD, 30/2/8, Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret Makamı'na yazılan 20 Eylül 1911 (7 Eylül 1327) tarihli yazı.

⁷⁸¹ BOA, BEO, 4072/305341, Sadaret Dairesi tarafından Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Maarif Nezareti'ne gönderilen tebligat.

⁷⁸² BOA, DH.İD, 30/2/8, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 19 Aralık 1911 (6 Kanunievvel 1327) tarihli yazı.

⁷⁸³ Bkz, BOA, DH.İD, 30/2/8, Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda 1033 arşın olarak geçmektedir.

Muş Ermeni Murahhasalığı'nın ruhsat talebinde bulunduğu belirtilmiştir.⁷⁸⁴ Ayrıca 11 Haziran 1912 tarihinde Şuray-ı Devlet'e sunulan evrakta; Çanlı Manastırı'nın, Hristiyanların ziyaretgâhı olduğu ve bu manastırda 200 mütecaviz ruhban ve çalışanın olduğu, İslam köylerine 1,5-2'şer saat kadar uzak mesafede olduğu, parasız olarak kabul edilecek talebelerin masrafları manastır tarafından temin edileceği belirtilmiştir. Ayrıca Çanlı Manastırı'nın bir dağ üzerinde olduğu, yeni yapılacak mektebin manastır haricinde 550 kuruş kıymetinde bir mahalde inşa edileceği ve Rusya'nın Açmayazyan? Manastırında patrik Katoğikos İzmirliyan⁷⁸⁵ Efendi ve bazı hamiyetmendan tarafından verilen 800 liranın mekteb inşaatında kullanılacağı belirtilmiştir.⁷⁸⁶

Şuray-ı Devlet 30 Temmuz 1912 tarihinde; Muş Sancağı dâhilinde Çanlı Manastır'ında arazi-i emiriyeden bir arsa üzerine Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129 maddesine riayet edilerek 50 metre uzunluğunda, 17 metre genişliğinde ve 13 metre yüksekliğinde, alt ve üstteki 34 odayı içeren Ermeni Cemaati'ne mahsus yeni bir mekeb inşasına Şuray-ı Devlet kararıyla ruhsat verildiği belirtilmiştir.⁷⁸⁷ Bu karar Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁷⁸⁸

2.2.4.10. Nurşin Katolik Ermeni Mektebi

Katolik Patrikliği, Muş Sancağı dâhilinde ve ahalisi yalnız Katolik cemaatine mensup Nurşin karyesinde, daha önce açılmış olan kilisenin harabe olduğunu ve 45 metre genişliğinde ve 15 metre yüksekliğinde kilisenin yeniden inşa edileceğini belirterek, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden ruhsat talebinde bulunmuştur.⁷⁸⁹ Katolik Patrikliği, karyede çocukların tedrisi için hususi bir mektebin olmadığını, çocukların

⁷⁸⁴ BOA, DH.İD, 30/2/8, Dâhiliye Nezareti tarafından Şuray-ı Devlet'e gönderilen 27 Nisan 1912 (14 Nisan 1328) tarihli yazı.

⁷⁸⁵ Bkz, BOA, DH.İD, 30/2/8, Bitlis Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda patrik ismi Katoğikos Erfırlayan şeklinde geçmektedir.

⁷⁸⁶ BOA, ŞD, 1898/1

⁷⁸⁷ BOA, İ.MF, 20/5, Şuray-ı Devlet tarafından verilen 30 Temmuz 1912 (17 Temmuz 1328) tarihli İrade-i Seniye kararı.

⁷⁸⁸ BOA, BEO, 4072/305341, Sadaret Dairesi tarafından Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Maarif Nezareti'ne gönderilen tebligat.

⁷⁸⁹ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 14 Haziran 1895 (2 Haziran 1311) tarihli yazı.

eğitim-öğretimden yoksun kalmasının uygun olmayacağı gerekçesiyle yeniden yapılacak kiliseye bitişik bir ibtidai mektebi⁷⁹⁰ yapılması için izin istemiştir.⁷⁹¹ Muş Sancağı Meclis İdaresi, yeni yapılacak kilise ve bitişğinde yapılacak mekteb için tahkikat başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde; karyenin sadece katoliklerden oluştuğu, 208 hane ve 1502 erkek nüfusa sahip olduğu, mektebin inşası için patrikhaneden 20.000 kuruş ve nezaretten ise 9.000 kuruş alınacağı, toplamda 60 talebeyi barındıracak bir mektebin inşaatına başlanacağı tespit edilmiştir.⁷⁹² Bitlis Vilayeti tahkikat sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiştir.⁷⁹³

Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından 24 Temmuz 1897 tarihinde yapılan keşifte; yapılacak yeni mektebin, köy içerisinde hanelerin arasında eski bir bina olduğu, mekteb olacak binanın bulunduğu arazinin vakıf ya da arazi-i emiriyeden olmadığı fakat kiliseye ait metruk bir arsa olduğu tespit edilmiştir.⁷⁹⁴ Bitlis Vilayeti keşif sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiş⁷⁹⁵ akabinde Adliye ve Mezahib Nezareti'de bütün evrakları Sadaret'e göndermiştir.⁷⁹⁶ Sadaret, bütün evrak ve ekleri 27 Ekim 1897 tarihinde Şuray-ı Devlet'e sunmuştur.⁷⁹⁷

Şuray-ı Delvet, yapılacak yeni mektebin inşaat gelir ve giderlerinin ayrıntılı bir şekilde kaydının tutulması, kimseden zorla akçe alınmaması ve Müslüman ahali arasına bir maraz-ı halet ve kavga götürmemek hususu gözetilerek yeni yapılacak mektebin

⁷⁹⁰ Bkz, BOA, Y.A.RES, 90/51, Yeni inşa edilecek mektebin krokisi ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

⁷⁹¹ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1895 (5 Haziran 1311) tarihli yazı.

⁷⁹² BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 19 Mart 1897 (7 Mart 1313) tarihli tahkikat.

⁷⁹³ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1897 (19 Mart 1313) tarihli yazı.

⁷⁹⁴ BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 24 Mart 1897 (12 Mart 1313) tarihli keşif.

⁷⁹⁵ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Temmuz 1897 (19 Temmuz 1313) tarihli yazı.

⁷⁹⁶ BOA, ŞD, 1884/10, Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilen 24 Ağustos 1897 (12 Ağustos 1313) tarihli yazı.

⁷⁹⁷ BOA, ŞD, 1884/10, Sadaret makamı tarafından Şuray-ı Devlet'e gönderilen 27 Ekim 1897 (15 Teşrinievvel 1313) tarihli yazı.

açılmasını kabul etmiştir.⁷⁹⁸ Şuray-ı Delvet'in kararı, Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁷⁹⁹ Fakat Sadrazam tarafından 11 Mart 1899 tarihinde Divan-ı Humayun'a sunulan yazıda; Yeni yapılacak mekteblerin henüz yapılmadığı, Şuray-ı Devlet tarafından verilmiş olan kararın yerine getirilmesi istenmiştir.⁸⁰⁰

2.2.4.11. Edgovnik Katolik Ermeni Mektebi

Katolik Patrikliği, Muş Sancağı dâhilinde ve ahalisi yalnız Katolik cemaatine mensup Edgovnik karyesinde, daha önce açılmış olan kilisenin harabe olduğunu ve 25 metre genişliğinde ve 11 metre yüksekliğinde kilisenin yeniden inşa edileceğini belirterek, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden ruhsat talebinde bulunmuştur.⁸⁰¹ Katolik Patrikliği, karyede çocukların tedrisi için hususi bir mektebin olmadığını, çocukların eğitim-öğretimden yoksun kalmasının uygun olmayacağı gerekçesiyle yeniden yapılacak kiliseye bitişik bir ibtidai mektebi⁸⁰² yapılması için izin istemiştir.⁸⁰³ Muş Sancağı Meclis İdaresi, yeni yapılacak kilise ve bitişğinde yapılacak mekteb için tahkikat başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde; karyenin sadece katoliklerden oluştuğu, 54 hane ve 469 erkek nüfusa sahip olduğu, mektebin inşası için patrikhaneden 12.000 kuruş ve nezaretten ise 5.000 kuruş alınacağı, toplamda 50 talebeyi barındıracak bir mektebin inşaatına başlanacağı tespit edilmiştir.⁸⁰⁴ Bitlis Vilayeti tahkikat sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiştir.⁸⁰⁵

⁷⁹⁸ BOA, Y.A.RES, 90/51, Şuray-ı Devlet'in 6 Aralık 1897 (24 Teşrinisani 1313) tarihli kararı.

⁷⁹⁹ BOA, Y.A.RES, 90/51, Sadaret Mektubi Kalemi tarafından Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Aralık 1897 (4 Kanunievvel 1313) tarihli yazı.

⁸⁰⁰ BOA, İ.AZN, 33/3, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 11 Mart 1899 (28 Şevval 1316) tarihli yazı.

⁸⁰¹ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 14 Haziran 1895 (2 Haziran 1311) tarihli yazı.

⁸⁰² Bkz, BOA, Y.A.RES, 90/51, Yeni inşa edilecek mektebin krokisi ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

⁸⁰³ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1895 (5 Haziran 1311) tarihli yazı.

⁸⁰⁴ BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 19 Mart 1897 (7 Mart 1313) tarihli tahkikat.

⁸⁰⁵ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1897 (19 Mart 1313) tarihli yazı.

Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından 24 Temmuz 1897 tarihinde yapılan keşifte; yapılacak yeni mektebin, köy içerisinde hanelerin arasında eski bir bina olduğu, mekteb olacak binanın bulunduğu arazinin vakıf ya da arazi-i emiriyeden olmadığı fakat kiliseye ait metruk bir arsa olduğu tespit edilmiştir.⁸⁰⁶ Bitlis Vilayeti keşif sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiş⁸⁰⁷ akabinde Adliye ve Mezahib Nezareti'de bütün evrakları Sadaret'e göndermiştir.⁸⁰⁸ Sadaret, bütün evrak ve ekleri 27 Ekim 1897 tarihinde Şuray-ı Devlet'e sunmuştur.⁸⁰⁹

Şuray-ı Delvet, yapılacak yeni mektebin inşaat gelir ve giderlerinin ayrıntılı bir şekilde kaydının tutulması, kimseden zorla akçe alınmaması ve Müslüman ahali arasına bir maraz-ı halet ve kavga götürmemek hususu gözetilerek yeni yapılacak mektebin açılmasını kabul etmiştir.⁸¹⁰ Şuray-ı Delvet'in kararı, Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁸¹¹ Fakat Sadrazam tarafından 11 Mart 1899 tarihinde Divan-ı Humayun'a sunulan yazıda; Yeni yapılacak mekteblerin henüz yapılmadığı, Şuray-ı Devlet tarafından verilmiş olan kararın yerine getirilmesi istenmiştir.⁸¹²

2.2.4.12. Erine Katolik Ermeni Mektebi

Katolik Patrikliği, Muş Sancağı dâhilinde ve ahalisi yalnız Katolik cemaatine mensup Edgovnik karyesinde, daha önce açılmış olan kilisenin harabe olduğunu ve 35 metre genişliğinde ve 12 metre yüksekliğinde kilisenin yeniden inşa edileceğini

⁸⁰⁶ BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 24 Mart 1897 (12 Mart 1313) tarihli keşif.

⁸⁰⁷ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Temmuz 1897 (19 Temmuz 1313) tarihli yazı.

⁸⁰⁸ BOA, ŞD, 1884/10, Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilen 24 Ağustos 1897 (12 Ağustos 1313) tarihli yazı.

⁸⁰⁹ BOA, ŞD, 1884/10, Sadaret makamı tarafından Şuray-ı Devlet'e gönderilen 27 Ekim 1897 (15 Teşrinievvel 1313) tarihli yazı.

⁸¹⁰ BOA, Y.A.RES, 90/51, Şuray-ı Devlet'in 6 Aralık 1897 (24 Teşrinisani 1313) tarihli kararı.

⁸¹¹ BOA, Y.A.RES, 90/51, Sadaret Mektubi Kalemi tarafından Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Aralık 1897 (4 Kanunievvel 1313) tarihli yazı.

⁸¹² BOA, İ.AZN, 33/3, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 11 Mart 1899 (28 Şevval 1316) tarihli yazı.

belirterek, Adliye ve Mezahib Nezareti'nden ruhsat talebinde bulunmuştur.⁸¹³ Katolik Patrikliği, karyede çocukların tedrisi için hususi bir mektebin olmadığını, çocukların eğitim-öğretimden yoksun kalmasının uygun olmayacağı gerekçesiyle yeniden yapılacak kiliseye bitişik bir ibtidai mektebi⁸¹⁴ yapılması için izin istemiştir.⁸¹⁵ Muş Sancağı Meclis İdaresi, yeni yapılacak kilise ve bitişğinde yapılacak mekteb için tahkikat başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde; karyenin sadece katoliklerden oluştuğu, 118 hane ve 753 erkek nüfusa sahip olduğu, mektebin inşası için patrikhaneden 13.000 kuruş ve nezaretten ise 6.000 kuruş alınacağı, toplamda 60 talebeyi barındıracak bir mektebin inşaatına başlanacağı tespit edilmiştir.⁸¹⁶ Bitlis Vilayeti tahkikat sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiştir.⁸¹⁷

Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından 24 Temmuz 1897 tarihinde yapılan keşifte; yapılacak yeni mektebin, köy içerisinde hanelerin arasında eski bir bina olduğu, mekteb olacak binanın bulunduğu arazinin vakıf ya da arazi-i emiriyeden olmadığı fakat kiliseye ait metruk bir arsa olduğu tespit edilmiştir.⁸¹⁸ Bitlis Vilayeti keşif sonucunu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne göndermiş⁸¹⁹ akabinde Adliye ve Mezahib Nezareti'de bütün evrakları Sadaret'e göndermiştir.⁸²⁰ Sadaret, bütün evrak ve ekleri 27 Ekim 1897 tarihinde Şuray-ı Devlet'e sunmuştur.⁸²¹

⁸¹³ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 14 Haziran 1895 (2 Haziran 1311) tarihli yazı.

⁸¹⁴ Bkz, BOA, Y.A.RES, 90/51, Yeni inşa edilecek mektebin krokisi ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

⁸¹⁵ BOA, ŞD, 1884/10, Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1895 (5 Haziran 1311) tarihli yazı.

⁸¹⁶ BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 19 Mart 1897 (7 Mart 1313) tarihli tahkikat.

⁸¹⁷ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1897 (19 Mart 1313) tarihli yazı.

⁸¹⁸ BOA, ŞD, 1884/10, Muş Sancağı Meclis İdaresi tarafından yapılan 24 Mart 1897 (12 Mart 1313) tarihli keşif.

⁸¹⁹ BOA, ŞD, 1884/10, Bitlis Vilayeti tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 31 Temmuz 1897 (19 Temmuz 1313) tarihli yazı.

⁸²⁰ BOA, ŞD, 1884/10, Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilen 24 Ağustos 1897 (12 Ağustos 1313) tarihli yazı.

⁸²¹ BOA, ŞD, 1884/10, Sadaret makamı tarafından Şuray-ı Devlet'e gönderilen 27 Ekim 1897 (15 Teşrinievvel 1313) tarihli yazı.

Şuray-ı Delvet, yapılacak yeni mektebin inşaat gelir ve giderlerinin ayrıntılı bir şekilde kaydının tutulması, kimseden zorla akçe alınmaması ve Müslüman ahali arasında bir maraz-ı halet ve kavga götürmemek hususu gözetilerek yeni yapılacak mektebin açılmasını kabul etmiştir.⁸²² Şuray-ı Delvet'in kararı, Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁸²³ Fakat Sadrazam tarafından 11 Mart 1899 (28 Şevval 1316) tarihinde Divan-ı Humayun'a sunulan yazıda; Yeni yapılacak mekteblerin henüz yapılmadığı, Şuray-ı Devlet tarafından verilmiş olan kararın yerine getirilmesi istenmiştir.⁸²⁴

2.2.4.13. Mungun Protestan Ermeni Mektebi

Muş Sancağı Mungun köyünde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 14 Ağustos 1901 tarihli bir belgede; mezkûr karyede, bir karakolhane, Protestan mektebi, Ermeni kilisesi ve 25 haneyi gece vakti bir Ermeni eşkiyası tarafından yakıldığı ve bunun hakkında tahkikat başlatıldığı belirtilmiştir.⁸²⁵ Mekteb hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2.4.14. Alvarih Ermeni Mektebi

Muş Sancağı dâhilinde Alvarih Köyü'nde, Muş Ermeni Murahhaslığı'nın müracaatı üzerine Muş Sancağı Meclis İdaresi'nden gelen mazbata ve Bitlis Vilayeti'nden gönderilen tahrirat ve murahhasalığın evrak ekine eklediği resmi evraklarla birlikte açılacak olan yeni mektebe ruhsat verilmesi talep edilmiştir. Yapılan talebin usul ve nizam çerçevesinde yerine getirilmesi gerektiği Dâhiliye Nezareti

⁸²² BOA, Y.A.RES, 90/51, Şuray-ı Devlet'in 6 Aralık 1897 (24 Teşrinisani 1313) tarihli kararı.

⁸²³ BOA, Y.A.RES, 90/51, Sadaret Mektubi Kalemi tarafından Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Aralık 1897 (4 Kanunievvel 1313) tarihli yazı.

⁸²⁴ BOA, İ.AZN, 33/3, Sadrazam tarafından Divan-ı Humayun'a sunulan 11 Mart 1899 (28 Şevval 1316) tarihli yazı.

⁸²⁵ BOA, Y.A.HUS, 418/114

tarafından Bitlis Vilayeti'ne yazılan yazı ile bildirilmiştir (18 Ağustos 1915).⁸²⁶ Mekteb hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2.4.15. Alman Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı merkez kazasında açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Başkumantalık'tan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1915 tarihli bir belgede; Alman eytamhane ve mektebine savaştan dolayı bir zarar gelmediği ve korunduğu hakkında bilgi verilmiştir.⁸²⁷ Mekteb hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2.4.16. Alman Yetimhanesi

Muş Sancağı merkez kazasında açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne yazılan yazıda; Muş'ta bulunan Alman “müessesat-ı hayriyesine” mensup kişilerin Muş'tan ayrıldığı, muavenet istasyonunun misafirhaneye dönüştürüleceği hakkında haber alındığı belirtilmiştir. Ayrıca devamındaki yetimhane ve mektebin Van'da çıkan olay esnasında ne olduklarına dair bilgi istenmiştir. Muş'taki yetimhane ve mektep ile fakir kadınlarla hastalara mahsus hastane ayrıca Van'daki yetimhane ve mektebin ne halde olduklarının araştırılarak bilgi verilmesi istenmiştir (6 Kasım 1915).⁸²⁸

Başkumantalık'tan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Kasım 1915 tarihli bir belgede; Alman eytamhane ve mektebine savaştan dolayı bir zarar gelmediği ve korunduğu hakkında bilgi verilmiştir.⁸²⁹

⁸²⁶ BOA, DH.İD, 214/19, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne yazılan 18 Ağustos 1915 (7 Şevval 1333) tarihli yazı.

⁸²⁷ BOA, HR.SYS, 2415/41

⁸²⁸ BOA, DH.ŞFR, 57/315, Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti'ne yazılan 6 Kasım 1915 (28 Zilhicce 1333) tarihli yazı

⁸²⁹ BOA, HR.SYS, 2415/41

2.2.4.17. Muş Protestan Ermeni Eytamhanesi

Muş Sancağı merkezinde açılmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak eytamhanenin idaresini üzerine almak için Almanya misyonerlerinden Dobler ile Bitlis Protestan Mektebi muallimesi Mary 5 Şubat 1907 tarihinde Muş'a gelmişlerdir.⁸³⁰

Bitlis'te mukim Amerikalı Mister Koll, Muş Protestan Eytamhanesi'ne eşya yardımında bulunmuştur. Ayrıca başka eşyalarında gönderileceği belirtilmiştir.⁸³¹ Mister Koll tarafından gönderilen eşyaların miktar ve cinsi ise şu şekildedir; 4 adet yatak çarşafı, 23 adet baş çarşafı, 10 adet beyaz havlu, 1 top kırmızı el havlusu, 3 adet nakışlı el havlusu, 45 adet çorap çifti ve 11 adet bel kuşağı olarak belirtilmiştir.⁸³²

Muş Sancağı'nda yukarıda Ermeniler ve Almanya Devleti tarafından açılan mekteb ve yetimhanelerin misyonerlik gibi farklı amaçlarla açıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Osmanlı Devleti ruhsatsız bir şekilde açılmış olan bu mekteb ve yetimhaneleri, yapılan teftişler sonucunda ruhsata bağlayarak denetim altına almaya çalışmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, halkın bilinçlenmesi için tek çarenin her nahiye merkezinde ve mümkün oldukça her köyde birer modern ibtidai mektebinin açılması olduğu kanaatine varmış ve bütün maddi imkânsızlıklara rağmen nahiyeelerde ibtidai mektepleri açmıştır.

2.2.5. Maarifin Ekonomik Kaynakları

Medrese ve sıbyan mekteblerinin temel ekonomik dayanağı olan vakıfların zamanla önemini yitirmesi ve Tanzimatla birlikte çok sayıda yeni okulun açılması, devletin ekonomisini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle, 19. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Maarifinin yaygınlaşması ve ilerlemesinin önündeki en büyük

⁸³⁰ BOA, DH.ŞFR, 376/23, Bitlis Vali'si tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Şubat 1907 (5 Şubat 1322) tarihli telgrafname.

⁸³¹ BOA, DH.TMIK.M, 231/75, Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Eylül 1906 (16 Eylül 1322) tarihli yazı.

⁸³² BOA, DH.TMIK.M, 231/75, Amerikalı Mister Koll tarafından gönderilen eşyaların miktar ve cinsi.

engellerden biri ekonomik kaynak yetersizliği olmuştur.⁸³³ Aynı durum Muş Sancağı içinde geçerli olmuştur.

Maarif hizmetleri için ihtiyaç duyulan kaynak, vakıf gelirlerinin yanı sıra, halktan toplanan öşür maarif yardım hissesi, gayrimenkul vergisi maarif hissesi ve hamiyetli ahaliden alınan yardım paraları ile finanse edilmiştir.⁸³⁴ Mesala; Muş Mutasarılığы tarafından maarif için toplanan 1396 kuruşun 11 Ekim 1887 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti Muş Mutasarılığы'na gönderdiği 17 Kasım 1888 tarihli yazıda; maarif tahsilâtından gönderilen paranın alındığını Muş Mutasarılığы'na bildirmiştir.⁸³⁵

Fakat Maarif hizmetleri için toplanan paraların toplanmasında aksaklıkların yaşandığı da olmuştur. Mesela; Bitlis Maarif Müdürlüğü 6 Ağustos 1890 tarihinde Siird, Genç ve Muş sancaklarında hisse-i maarif yeterince toplanamadığından o tarafa gitmeye izin istemiştir. Maarif Nezareti yaptığı değerlendirme sonucunda maarif müdürünün o bölgelere gitmesine izin vermiştir (19 Kasım 1890).⁸³⁶

Maarif hizmetleri için toplanan bu paralar ve nezaret tarafından maarif işlerinin kullanımı için gönderilen paralar, maarif işlerinin dışında da kullanıldıkları olmuştur. Mesela; Maarif Meclisi'nin Babiâli'ye gönderdiği 23 Aralık 1885 tarihli yazıda; Muş merkez kazası ve Muş Sancağı'na bağlı olan Malazgirt ve Bulanık kazalarında maarif için vergi ve aşar hâsılâtından alınan maarif hissesinin başka yerlere harcandığı belirtilmiştir. Ayrıca toplanan bu paraların başka yere harcanmaması için Bitlis Vilayeti'ne tembih edilmek üzere Babiâli'ye bildirilmiştir.⁸³⁷

Yine, Ticaret ve Nafia Nazırlığı tarafından Şuray-ı Delvet'e gönderilen 25 Nisan 1893 tarihli yazıda; Muş Sancağı'nın 1889/90 senesiyle ondan sonra ki seneler menafi'

⁸³³ Yıldız, “Diyarbakir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)”, s. 283

⁸³⁴ Yıldız, “Diyarbakir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)”, s. 283

⁸³⁵ BOA, MF.MKT, 95/109

⁸³⁶ BOA, MF.MKT, 126/14

⁸³⁷ BOA, MF.MKT, 89/16

ve maarif iane hisselerinden 105.000 k     kuru  la mahalli mal sandıklarınca maksadından başka yerlere sarf edildiğinin anlaşıldığını belirtmiştir. Ayrıca adı geçen hisselerin zabtına dair 4 Mayıs 1889 tarihli Nizamnamenin 12. Maddesi, 2 Mart 1892 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve akabinde vilayete tebliğ olunan karar dikkate alınarak, harcanan miktarın faiziyle birlikte geri alınması istenmiş ve bu durum Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Fakat belirtilen meblağın henüz alınamadığı, zikrolunan maddeye uyularak belirtilen meblağın faiziyle birlikte tesviye edilmesi istenmiştir.⁸³⁸

Muş Sancağı tarafından Muş'ta yapılacak okulların masrafları Evkaf h  sılatından karşılanmak istenmişse de bu durum Sadrazam tarafından reddedilmiştir.     le ki; 1886 yılında Muş Sancağı merkez kazası ve bağlı olan kazalarda ianesi ahali tarafından karşılanmak üzere zükur ve inasa mahsus 15 bab sıbyan ve rüşdiye mektebi yapılmak istenmiştir. Fakat yeni yapılacak mekteblerin ve mekteblerde çalışacak muallimlerin maaşlarının hazinece toplanan evkaf h  sılatından karşılanması istenmiştir. Ancak toplanan evkaf h  sılatının sıbyan ve rüşdiye mekteblerine nakledilemeyece  i belirtilmiştir.⁸³⁹

Muş Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i evvel, muallim-i sani ve diğer muallimlerin maa   ödemesi dışında, mektebin muhtelif masraflarının karşılanması için senelik 800 kuruş belirlenmiştir. Ancak Muş Rüşdiye Mektebi, 1897 yılında, kendisine ayrılan bütçeyi a  mı  tır. Maarif Nezareti ise, mali sıkıntılardan dolayı, konuyla ilgili pratik bir      m ortaya koymuştur.     le ki; Bitlis Maarif Müdürlüğü'nce Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Muş Rüşdiye Mektebi'nin senelik 800 kuruş olan mesarif-i m  teferrikasından 1897 senesi masraflarına ait fazladan yapılan 208 kuruşun, bir sonraki yılın mesarif-i m  teferrikasından sarf edilmesi istenmiştir (21   ubat 1897).⁸⁴⁰ Maarif Nezareti'nce yapılan değerlendirmede; Muş Rüşdiye Mektebi'nin mesarif-im  teferrikasından 1897 senesi masraflarına mahsuben 1898 senesinde sarf edilen

⁸³⁸ BOA,   D, 1198/23

⁸³⁹ BOA, MF.MKT, 90/84, Sadaret'ten Maarif Nezareti'ne gönderilen 16   ubat 1886 (4   ubat 1301) tarihli yazı.

⁸⁴⁰ BOA, MF.MKT, 356/36, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 21   ubat 1897 (19 Ramazan 1314) tarihli yazı.

paranın 1898 ve 1899 seneleri tahsisatından tasarruf edilerek kapatılması istenmiştir (24 Mayıs 1897).⁸⁴¹

⁸⁴¹ BOA, MF.MKT, 356/36, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğün'e yazılan 24 Mayıs 1897 (22 Zilhicce 1314) tarihli yazı.

SONUÇ

Muş yöresi, eski çağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanılmış ve birçok medeniyetin hâkimiyet sahası olmuştur. Yöre halkını Osmanlı Devleti'ne bağlayan en önemli etkenlerden biri İslamiyet olmuştur. Bölge halkının İslam dini ile sıkı bir bağı olduğundan, dini eğitim bu bölgede, her zaman resmi eğitimin önünde olmuştur. Bu nedenle, bölgede birçok umumi medrese açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde medreselerin önemini yitirdiği bir dönemde dahi Muş Sancağı dâhilinde 37 adet medresenin açık bulunması yöre halkının medreselere verdiği önemi göstermektedir.

Tanzimat Dönemi öncesinde, Osmanlı Devleti'nde, ilköğretim düzeyinde mevcut olan sıbyan mektepleri Muş Sancağı'nda da açılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile birlikte her alanda yenileşme çabaları içine girmiş ve bu ferman kısa sürede etkisini eğitim alanında da hissettirmeye başlamıştır. Bu değişimle birlikte Muş Sancağı'nda çok sayıda ibtidai mektebi açılmıştır. Ancak bu mektebler, hem nezaretçe ve hemde yerel halk tarafından yetersiz görüldüğü halde, ekonomik sıkıntılar yüzünden istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Şöyle ki, Malazgirt'in 314 köyünden 25'inde ve Muş'un 317 köyünden 45'inde sıbyan mektebi vardır. Ayrıca geriye kalan köyler de mektep bulunmamaktadır. Bu parasızlık durumu Cumhuriyet'e kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir. Dolayısıyla mevcut okulları eleştirmek kolay olsa da, yeni ve daha iyi okullar açmanın da çok zor olduğu açıktır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde sıbyan mektepleri ve medreseler başarılı olmuştur. Ancak devletin diğer bütün kurumlarında olan bozulma eğitim alanında da kendini gösterince modern sivil okulların ilk örnekleri olan mülki rüşdiye mektepleri

açılmıştır. Bu kapsamda, açılış çalışmalarına 1862’de başlanan fakat eğitim-öğretim hayatına 1870/1871 yıllarında Muş Sancağı merkez kazasında başladığı tespit edilmiştir. Ancak Muş Sancağı’nda erken tarihlerde rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen Bulanık, Malazgirt ve Varto gibi önemli kazalarda 1910 yılına kadar bu düzeyde bir mekteb yoktur. Bu tarihe gelindiğinde ise, bu kazalarda da birer rüşdiye mektebinin açılmış olduğu bilinmesine rağmen bu okullarla ilgili başka bir kayda rastlanılmamış ve eğitim-öğretime başlayıp başlamadıkları bilgisine ulaşılamamıştır. Bölge halkı tarafından toplanan yardımlarla açılan Muş Mülki Rüşdiye Mektebi’nin kalitesi gün geçtikçe dahada gelişmiş ve talebe sayısında büyük bir artış olmuştur. Muş Sancağı’nda sıbyan ve ibtidai mekteblerinden sonra, talebelere kendi şehrinde eğitim-öğretimlerini ilerletme şansı vererek, modern anlamda eğitim almaları sağlanmıştır. Her ne kadar mali sıkıntılar bu alanda da kendini göstermişse de yöre halkının desteğiyle bu okul 1909 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.

Orta öğretim seviyesinde rüştiyeler dışında bir de mülki idadi okulları açılmıştır. Muş Sancağı merkezinde, mülki idadi mektebinin 1884/85 yıllarında açılmasına karar verilmiş ise de, idadinin ne zaman açıldığı tam olarak belirlenememiştir. Muhtemelen II. Abdülhamid Dönemi’nin son yıllarında açıldığı, 1907-1914 yılları arasında aktif olduğu fakat daha sonraki zamanlarda pek fazla varlık gösteremediği anlaşılmaktadır. Maarif Nezareti istatistiklerinde ve bazı arşiv belgelerinde çeşitli vesilelerle bu idadi mektebinden söz edilmiştir. Ancak eğitim kadrosu, öğrenci adedi ve eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında pek fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

Muş Sancağı’nda yukarıda sözü edilen mekteblerin yanı sıra Ermeniler ve Almanya Devleti tarafından çeşitli okul ve yetimhanelerin misyonerlik gibi farklı amaçlarla açıldığı tespit edilmiştir. Buna karşılık, Osmanlı Devleti ruhsatsız bir şekilde açılmış olan bu mekteb ve yetimhaneleri, yapılan teftişler sonucunda ruhsata bağlayarak denetim altına almaya çalışmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti, halkın bilinçlenmesi için tek çarenin her nahiye merkezinde ve mümkün oldukça her köyde birer modern

ibtidai mektebinin açılması olduğu kanaatine varmış ve bütün maddi imkânsızlıklara rağmen nahiyelede ibtidai mektepleri açmıştır.

Buraya kadar yapılan değerdendirmerin sonucunda, Osmanlı Devleti içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik zorluklara rağmen modern okulların gelişip yayılması için büyük çaba harcamıştır. Fakat Osmanlı Devletinin bu büyük çabasına rağmen, nitelik ve nicelik yönünden azınlıkların ve yabancıların açmış olduğu okullar, Osmanlı Devleti tarafından açılmış olan okulların ilerisindedir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dâhiliye İdare (DH.İD)

Dâhiliye Mektupî (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş (DH.EUM.AYŞ)

Dahiliye Şifre (DH.ŞFR)

Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu (DH.TMIK)

Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Islahat (DH.TMIK.S)

Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Mütferrik (DH.TMIK.M)

Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)

Hariciye Siyasi (HR.SYS)

Hariciye Şifre (HR.ŞFR)

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Hususi (İ.HUS)

İrade Maarif (İ.MF)

İrade, Aliye ve Mezahib (İ.AZN)

Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği (KB.MAA.FA)

Maârif Mektupî (MF.MKT)

Meclis-i Vâlâ (MVL)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)
Sadâret Âmedî Kalemi Evrakı (A.AMD)
Sadâret Divan Kalemi Evrakı(A.DVN)
Sadâret Mektûbî Kalemi (A.MKT)
Sadâret Mektûbî Kalemi (A.MKT)
Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)
Sadâret Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)
Yıldız Sadaret Hususi Ma'ruzat (Y.A.HUS)

II. SALNAMELER

Bitlis Vilayet Salnameleri
Devlet Salnameleri
Erzurum Vilayet Salnameleri
Maarif Salnameleri

III. TELİF ESERLER

- AÇIK, Kerim, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı No. 65, 313-342
- AKAR, Mehmed, “**Muş Ovası’nın Tarımsal Mekanizasyon Özellikleri ve 12 Hektar Büyüklüğünde Bir İşletme İçin En Uygun Bitki Desenin Belirlenmesi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Makinaları Anabilim Dalı, Erzurum 2015
- AKYÜZ, Yahya, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimin’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış: A New ant Overall View to the First Years of Darülmuallimîn (Teacher Training College) in the 160th Anniversary of Teacher Training in Turkey”, **OTAM**, Sayı No. 20, 17-58

- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)**, Pegem Akademi, Ankara 2016
- ALKAN, Mehmet Ö., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)”, **Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü**, Cilt No. 6, Ankara 2000
- ALTINOVA, Ayşegül, **“Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010
- ATA, Bahri, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif kütüphanesi (1872-1895), **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı No. 1, 27-36
- BALTACI, Cahit, Osmanlılar’da Mektep, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 33, 6-7
- BİLİM, Cahit Yalçın, **Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1984
- BOZKURT, Nebi, Medrese, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, Cilt No. 23, 323-327
- BUDAK, Lütfi, Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, Sayı No. 3/1, 51-68
- BULUT, Ekrem, **“Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve Islah-ı Medaris Hakkındaki Düşünceler”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011
- CIRIK, Bülent, **Doğuanadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914 Bitlis Sancağı Örneği)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016
- CUÏNET, Vital, **La Turquie d’Asie**, Paris 1891
- Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, Elazığ
- ÇAKILCI, Diren, “Bir Hukuk Mektebi: Medresetü’l Kuzat”, **MJH**, Sayı No. 3, 89-110
- ÇELİK, İsmail, **“Bir Eğitim Kurum Olarak Tekke ve Zaviyeler”**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005
- DALKILIÇ, Mehmed, “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, 233-246

- DEMİREL, Derya, “**Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007
- DEMİREL, Fatih, “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretim: Sultaniler”, **Tarih İnceleme Dergisi**, Cilt No.27, 339-358
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt No. 15, 44-60
- DEMİRTAŞ, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt No. 17, 173-183
- DOĞANAY, Fatma Kaya, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011
- ERGÜN, Mustafa, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları”, **DTCF Dergisi**, Sayı No. 30, 59-89
- ERGÜN, Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, **Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı)**, Sayı No. 32, 735-753
- GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt No. 15, 35-43
- GÖKSAL, Enes, “**II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Faaliyet Gösteren Yabancı Okullar**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2018
- GÖRÜR, Emel Demir, “İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştiye Mektebi Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt No. 8, 311-322
- GÖZÜTOK, Şakir, “Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013 199-216
- GÜNEŞ, Burhanettin, “**Van Gölü Havzası Türk Mimarisinde Yazı Sanatı**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2003
- İLİKLİ, Yeliz, “**Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmuallimin ve Darülmuallimatlardan Öğretmen Okullarına)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010
- İPŞİRLİ, Mehmed, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 28, 327-333

- İSTEK, Gülşen, **“İlk Yenileşme Döneminde Avusturya’da Eğitim ve Osmanlı Sistemi İle Mukayesesi (1774-1824)”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017
- İTİZ, Ferzante, **“Van ve Çevresinde Yaşamış Mutasavıflar”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2000
- KARAL, Enver Ziya, **“Osmanlı Tarihi”**, **Türk Tarih Kurumu**, Cilt No. 6, Ankara 1988
- KARDAŞ, Abdulaziz, **“Cumhuriyet Dönemi’nde Van Gölü Havza’sında (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2012
- KARDAŞ, Sedat, **“Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi”**, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt No. 8, 377-397
- KHOULİ, Azmi, **“Osmanlı Döneminde Kudüs’teki Yabancı Okullar (XIX. YÜZYIL), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)”**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006
- KILIÇ, Orhan, **“730 Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defterleri (I. Ahmet Dönemi)”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1989
- KILIÇ, Orhan, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997
- KILIÇ, Ümit, **“XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti’nde Vakıflar”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005
- KOCA, Hüseyin Kasım, **“Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi (Sivas Arifan Medresesi Örneği)”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017
- KOCAMANOĞLU, Emine, **“Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi Örneği)”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003
- KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991

- KULAĞUZ, Bülent Nuri, “**Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997
- Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, **Matbaa-i Amire**, 1327
- OKTAY, Tolga, “**II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2018
- ORHAN, Muzaffer, “**Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006
- ÖCAL, Mustafa, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, 87-150
- ÖZKAN, Recep, “Darülmualimin’in ilk nizamnamesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz”, **Akademik Matbuat**, Cilt No. 2, 1-15
- ÖZKAN, Salih, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2014
- ÖZMEN, Şeyda, “**Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007
- ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmualimat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, 549-550
- ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmualimin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1993, 551-552
- ÖZTÜRK, Cemil, “İdadi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 21, 464-466
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 28, 300-303
- ÖZYALVAÇ, Ali Naci, “**Bir Müfettiş Raporuna göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010
- POLAT, Muhittin, “**Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018
- SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003

- SALMAN, Hacı, “**İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005
- SAN, M.Salih, **Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982
- SAYILAN, Hasan, “**Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007
- SOYDAN, Tarık, Mahmut Tüncel, “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetmelik Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, **Milli Eğitim Dergisi**, Sayı No. 198, 110-125
- SÖNMEZ, Mehmed Emin, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı No.55, 45-57
- ŞAHİN, Faruk, “**Tokat’taki Tekke ve Zaviyeler**”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019
- ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darülmuallimat), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı No. 26, 222-244
- TANGER, Süleyman, “**Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005
- TANRIVERDİBAHAR, Aslı, “**Muş İli Sınırları İçindeki Toy Kuşu (Otis tarda L.,1758)’nın Üreme Ekolojisi Üzerine Araştırmalar**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van 2015
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı No. 10, 2-19
- TAŞER, Seyit, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yöntemi ve Denetimi**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010
- TEKİN, Rahmi, **Ahlat Tarihi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000
- TOPÇU, Filiz, “**Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi İle Yabancı Okullarının Bu Sistemin Üzerindeki Etkileri**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007

- TOPUZKANAMIŞ, Ersoy, “Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı No. 19, 185-226
- TUNCEL, Metin, “Muş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt No. 31, 361-371
- TURFAN, Pervin, “**Osmanlıdan Günümüze İzmir’de Azınlık ve Yabancı Okullar**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kars 2013
- Türkçe Sözlük, “Muş”, Türk Dil Kurumu, 11. Baskı, Ankara, 2011
- TÜRKMEN, Zekeriya, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış” **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, Sayı No. 6, 325-341
- ULUSOY, Şaban, “**Robert Koleji ve Yabancı Okullara Yönelik Atatürk Döneminde Yapılan Düzenlemeler**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü), Van 2005
- UYANIK, Ercan, İrfan Davut ÇAM, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerde Islahat Tartışmaları”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yayınları, Muş 2013, 247-260
- UYANIK, Necmi, “**Modernist İslamcı Bir Aydının Geleneksel Eğitim Kurumlarına Bakışı: Medreseler Tekkeler ve M.Şemseddin Günaltay**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 1996
- UYGUN, Kamil, “**Karesi İdadisi ve Sultanisi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Nisan 2006
- YAMAN, YÜCEL, “Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt No. 8, 1981 İstanbul
- YANARDAĞ, Ayşe, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine”, **TUHED**, Sayı No. 5/2, 515-548
- YAZIBAŞI, Muhammed Ali, “**Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2014
- YETİŞGİN, Memet, Sevim Ceylan DUMANOĞLU, “Osmanlı Darülmuallimin Mektebi: Maraş Darülmuallimini: Ottoman Teachers’ Training School for Boys: The Teachers’ Training School for Boys of Maraş, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Sayı No. 16, 1083-1100

- YILDIZ, Hatip, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayetinde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı No. 7/24, 256-263
- YILDIZ, Hatip, **“Diyarbekir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920)”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2007
- YILDIZ, Hatip, “Osmanlı Döneminde Üsküdar’da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu**, Kasım 2016, Cilt No. 3, 51-74
- YILMAZ, Bilal, **“Muş Vakıfları”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van 2009
- YILMAZ, Mehmed Ali, **“Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898 – 1903)”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2015
- YILMAZ, Şadiye, **“Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2009
- YÜCEL, Mustafa Serhan, **“Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bilecik 2016
- ZENGİN, Zeki Salih, **“II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri 1993
- ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyet’te Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçay Yayınları, Ankara 2002

EKLER

EK 1. Resimler

Resim 1. Kale Mahallesi İbtidai Mektebi muallimi Necip Naci Efendi'nin muallimlik imtihanı yazılı sınavı

[illegible]

Resim 2. Liz Hamidi İbtidai Mektebi muallimi İsmail Hakki Efendi'nin muallimlik imtihanı yazılı sınavı

مکتبه لیز حمیدی ابتدائی مدرسہ

ردیف	اسم	درجہ	موضوع
۱	مطالعہ در علم	۱۰	حرف مراد ب سبب مدونہ در علم و کونہ ایک کلمہ و سکونہ حرف در علم و سکونہ مکتبہ در علم و سکونہ قلم در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ
۲	مطالعہ در علم	۹	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۳	مطالعہ در علم	۸	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۴	مطالعہ در علم	۷	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۵	مطالعہ در علم	۶	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۶	مطالعہ در علم	۵	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۷	مطالعہ در علم	۴	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۸	مطالعہ در علم	۳	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۹	مطالعہ در علم	۲	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ
۱۰	مطالعہ در علم	۱	دہم و ہفت ایکس در علم و سکونہ برایکس در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ سکونہ در علم و سکونہ اشعاع در علم و سکونہ کونہ در علم و سکونہ

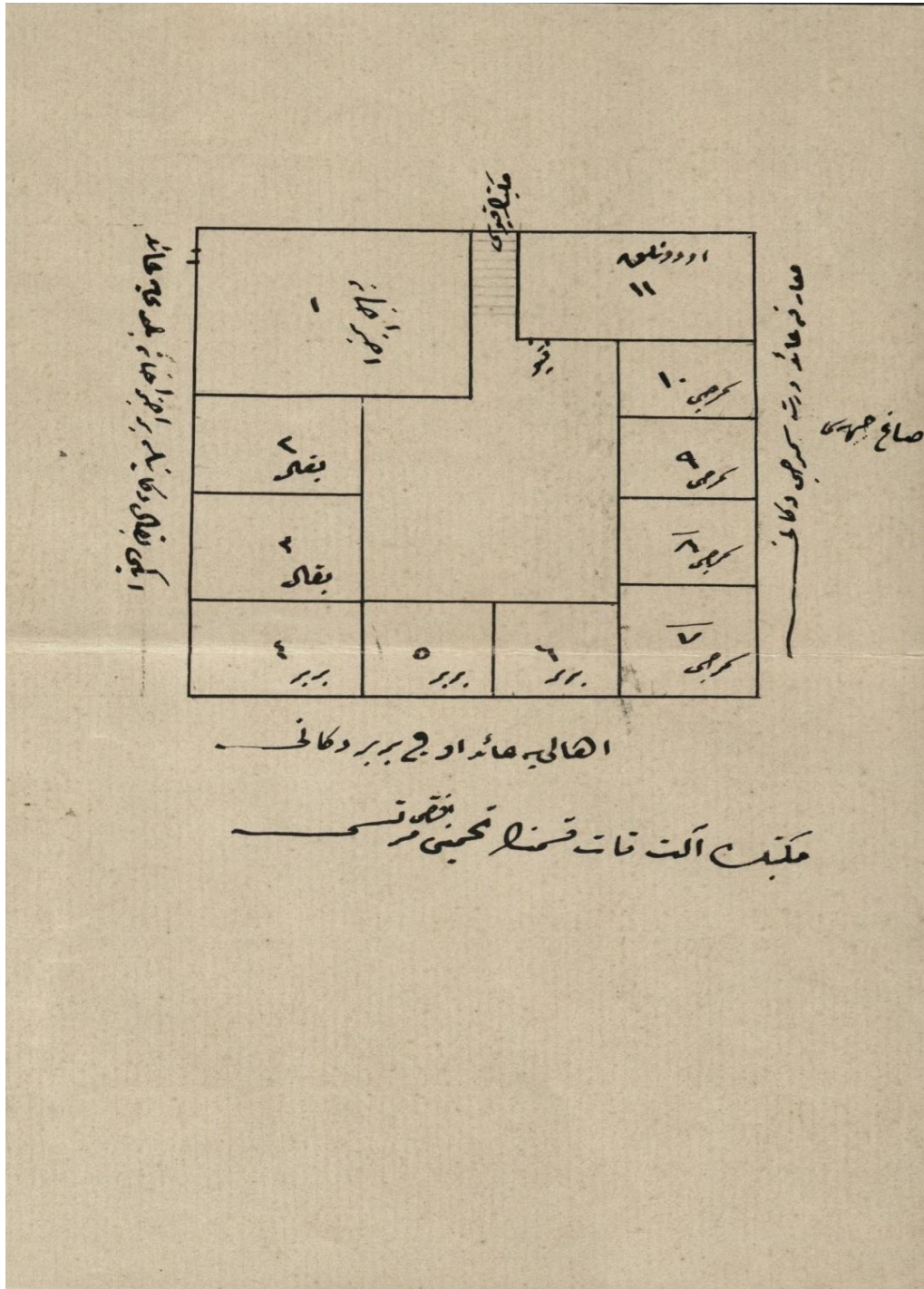
مکتبہ لیز حمیدی ابتدائی مدرسہ

OSMANLI ARŞIVI
MF.MKT
435 33 2

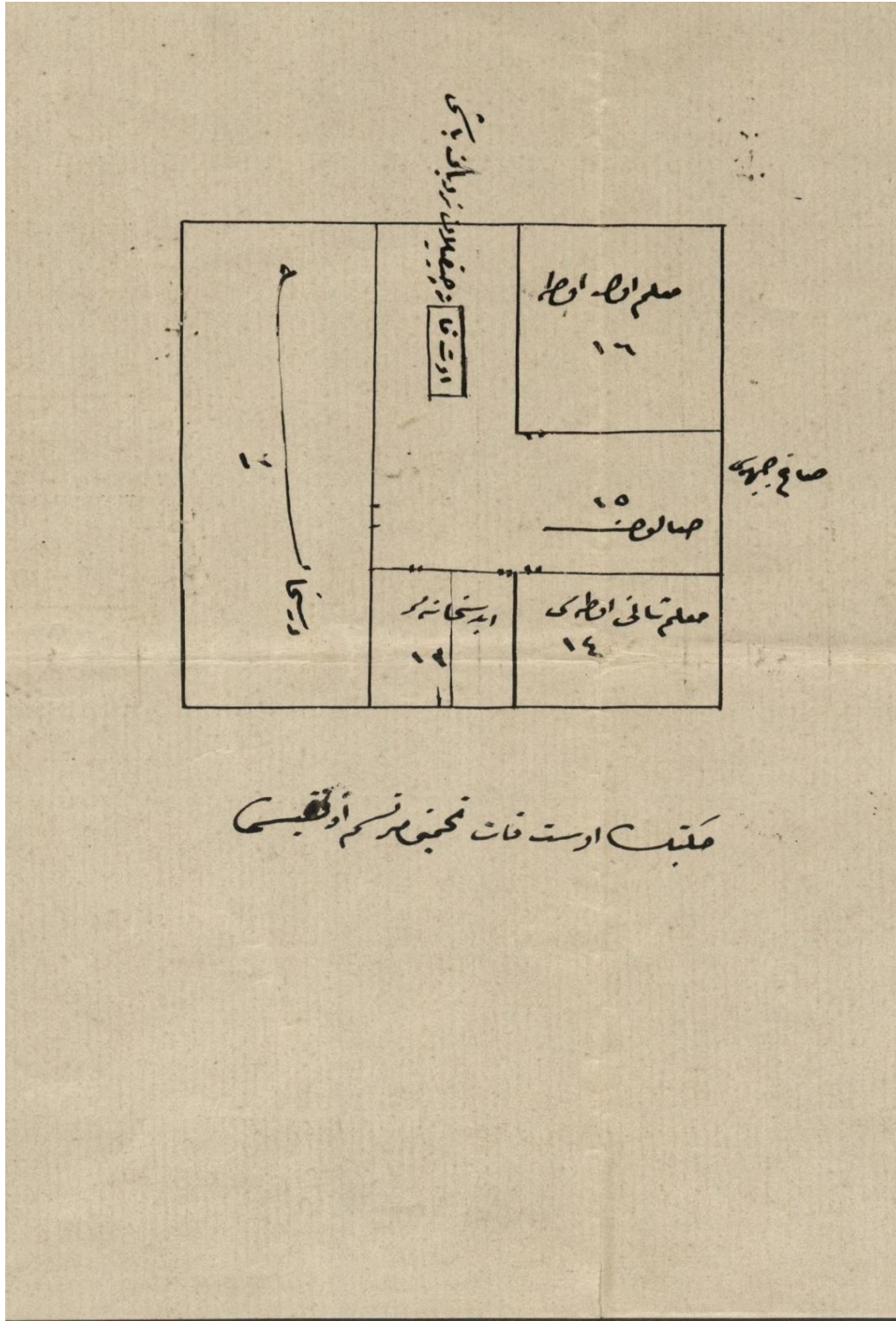
MF.MKT.00435.00039.002

[illegible]

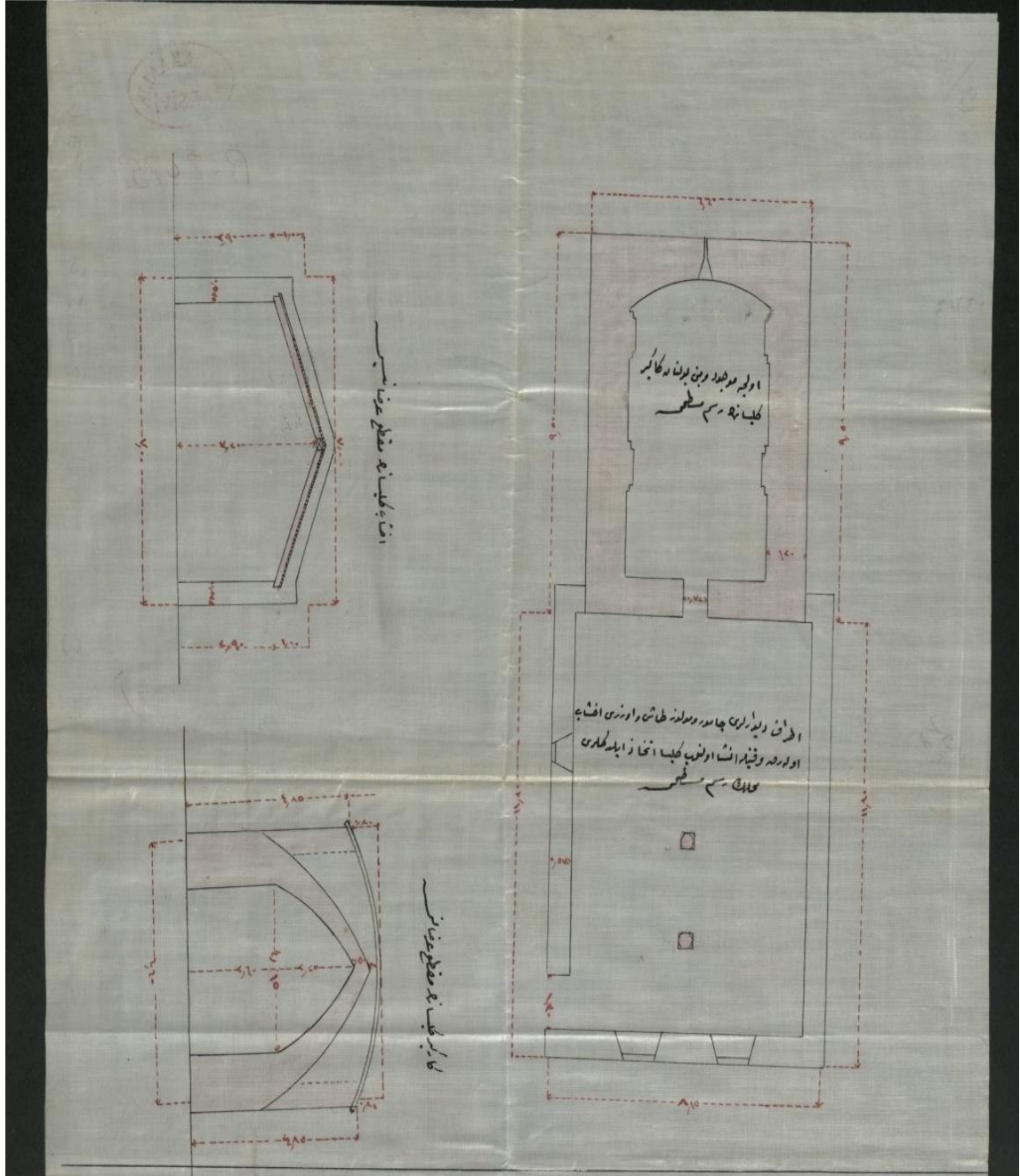
Resim 4. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi binasının alt kat krokisi

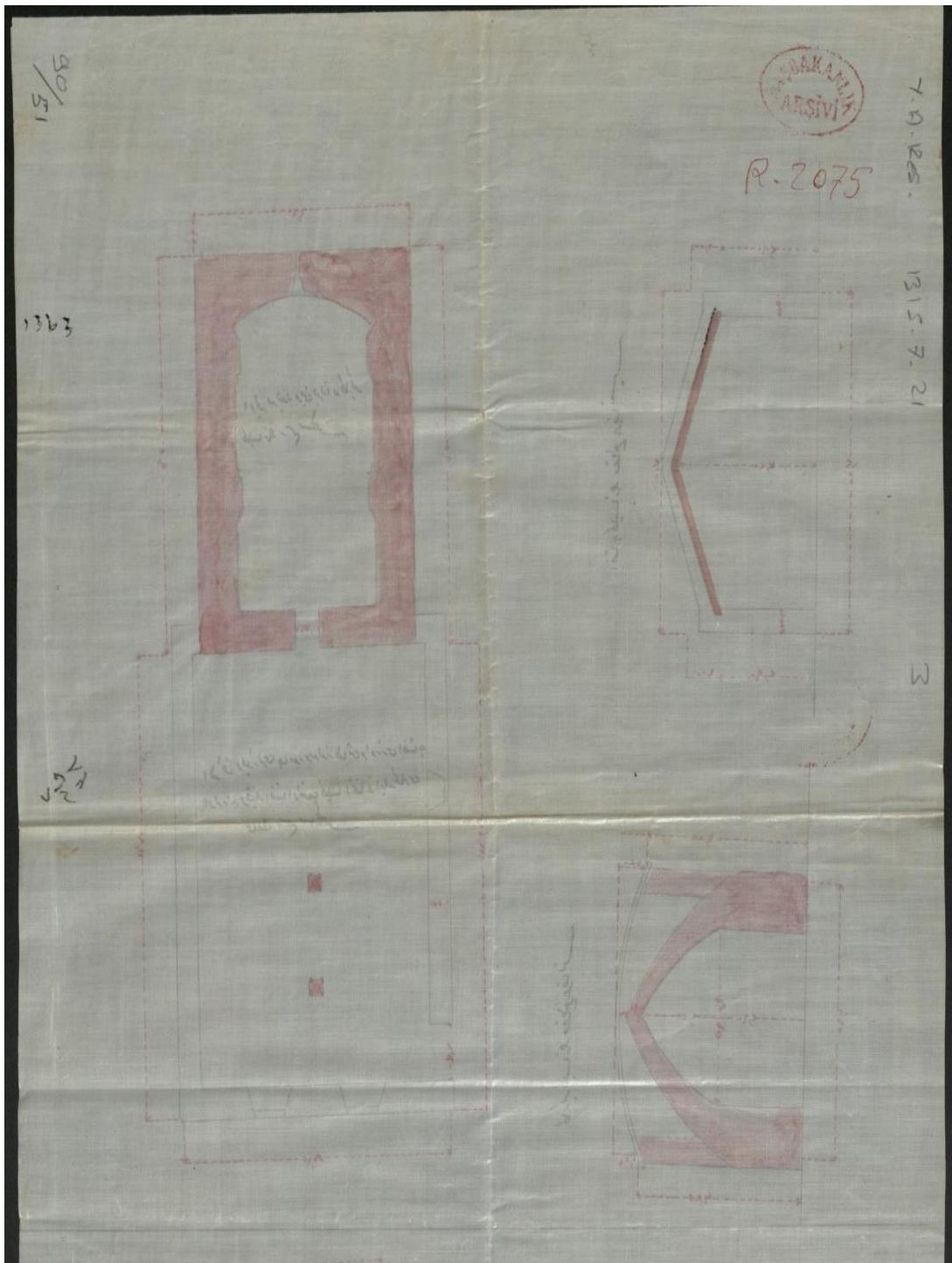

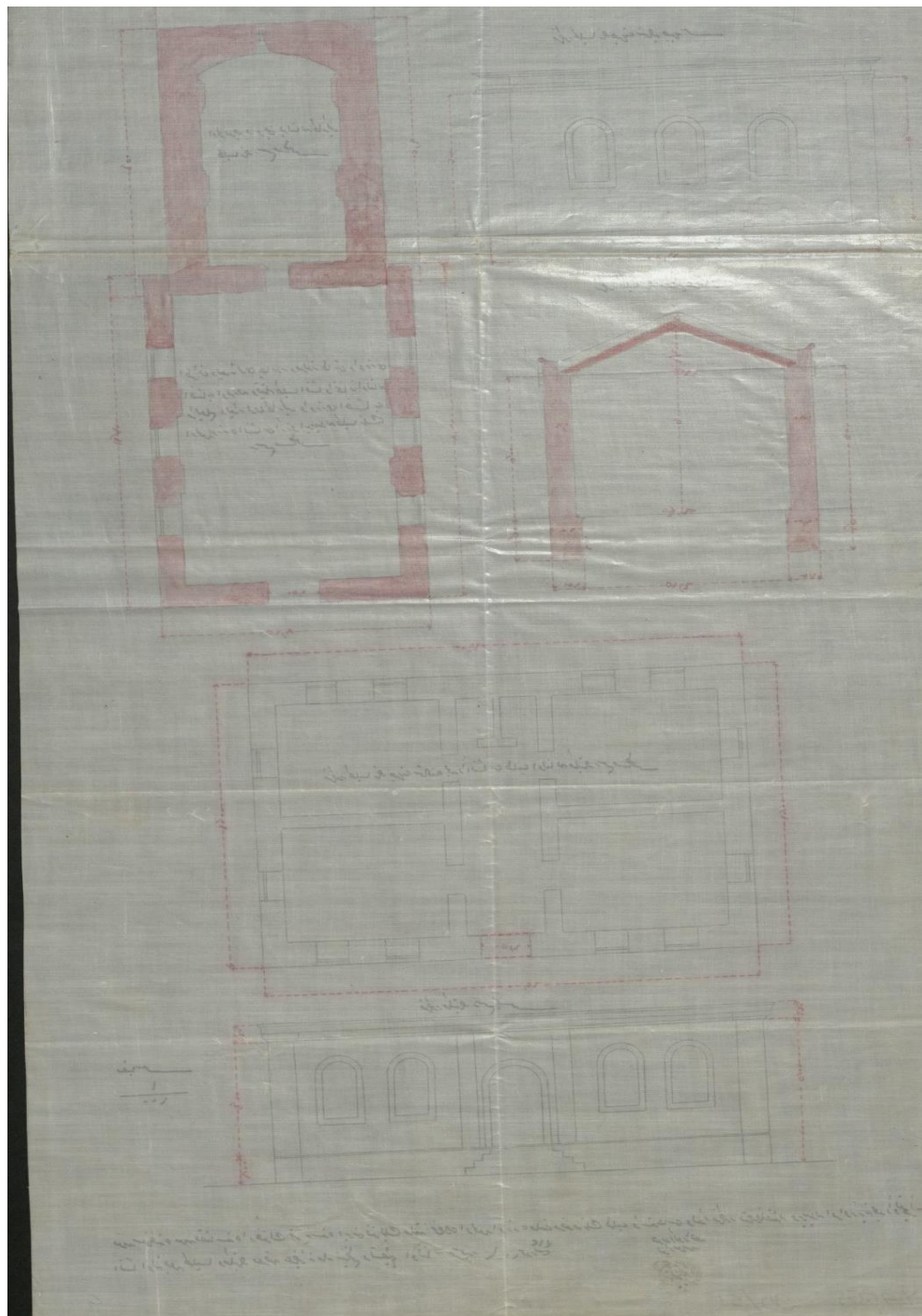
Resim 5. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi binasının üst kat krokisi

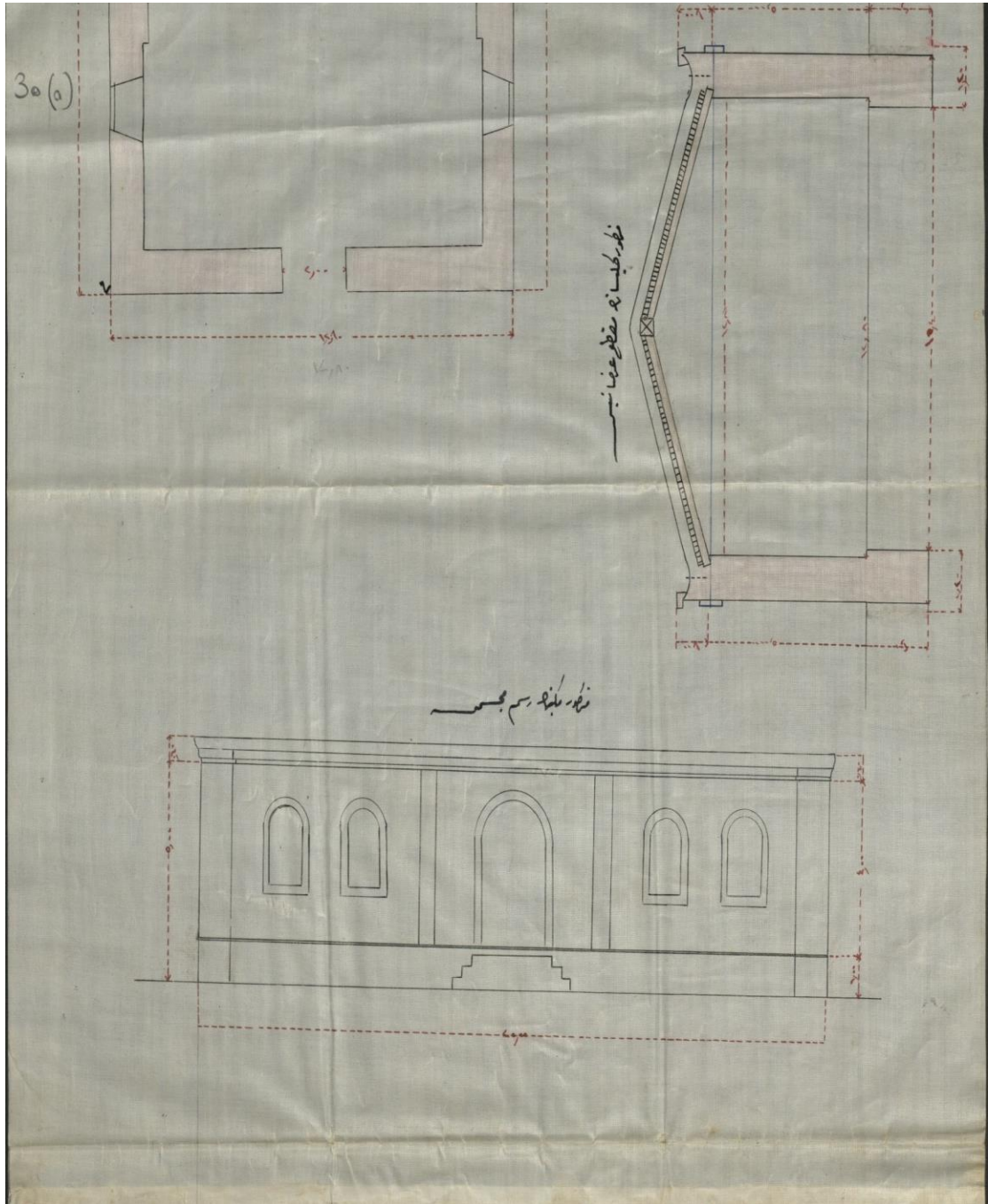
Resim 6. Edgovnik köyünde tamiri yapılacak kilise ve kilise bitişiğinde yapılacak olan Katolik Ermeni Milleti'ne ait mektebin krokisi

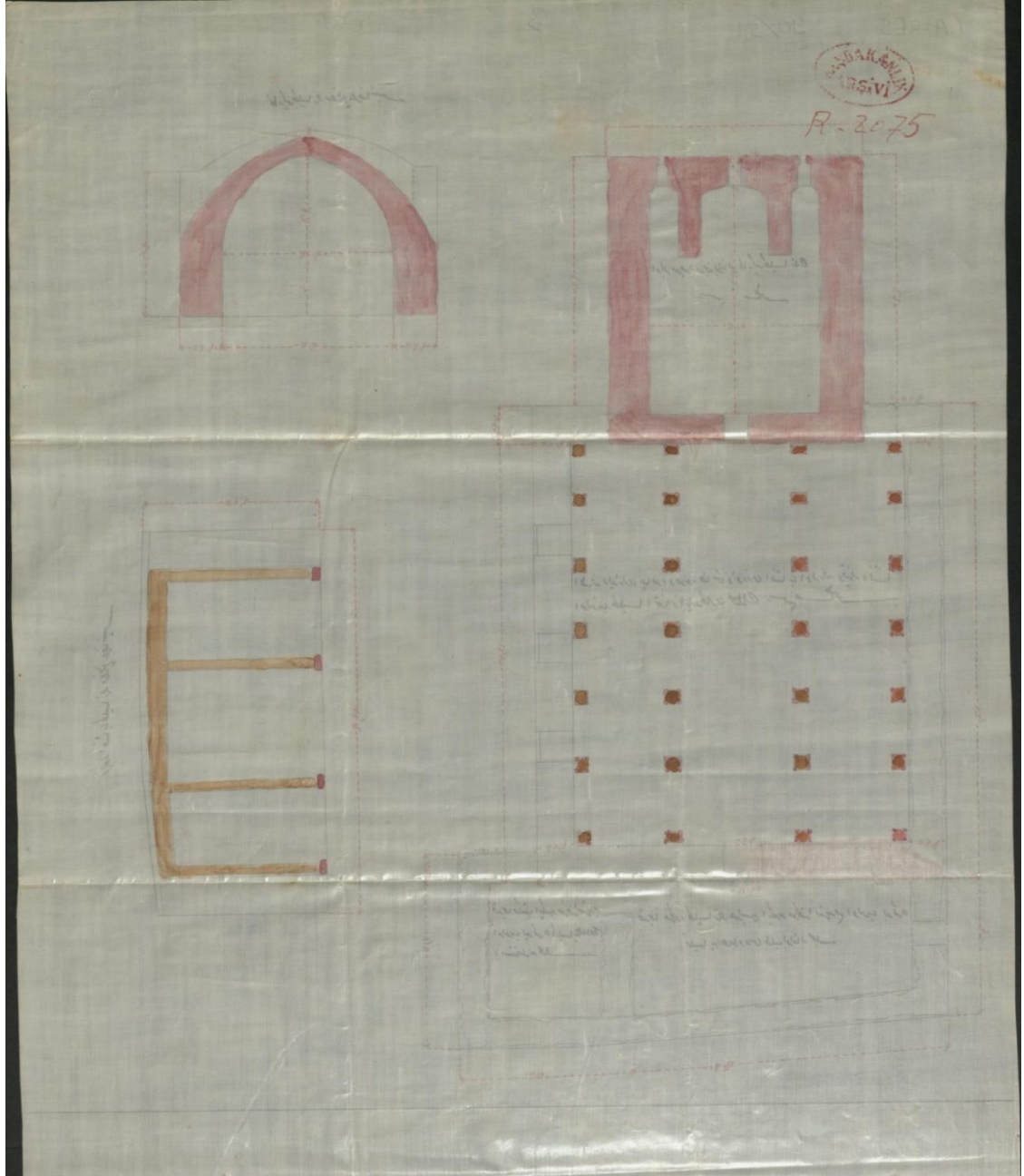

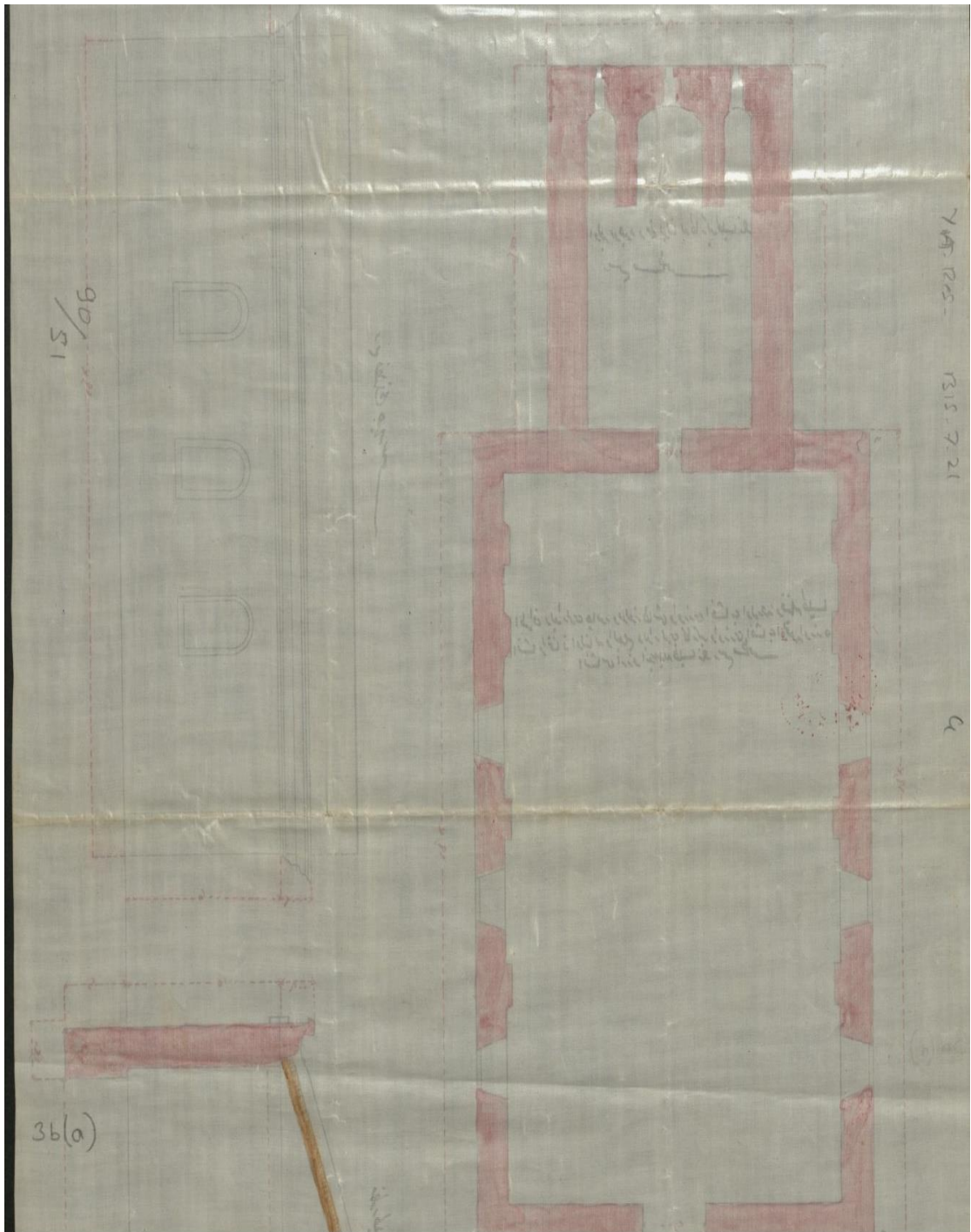

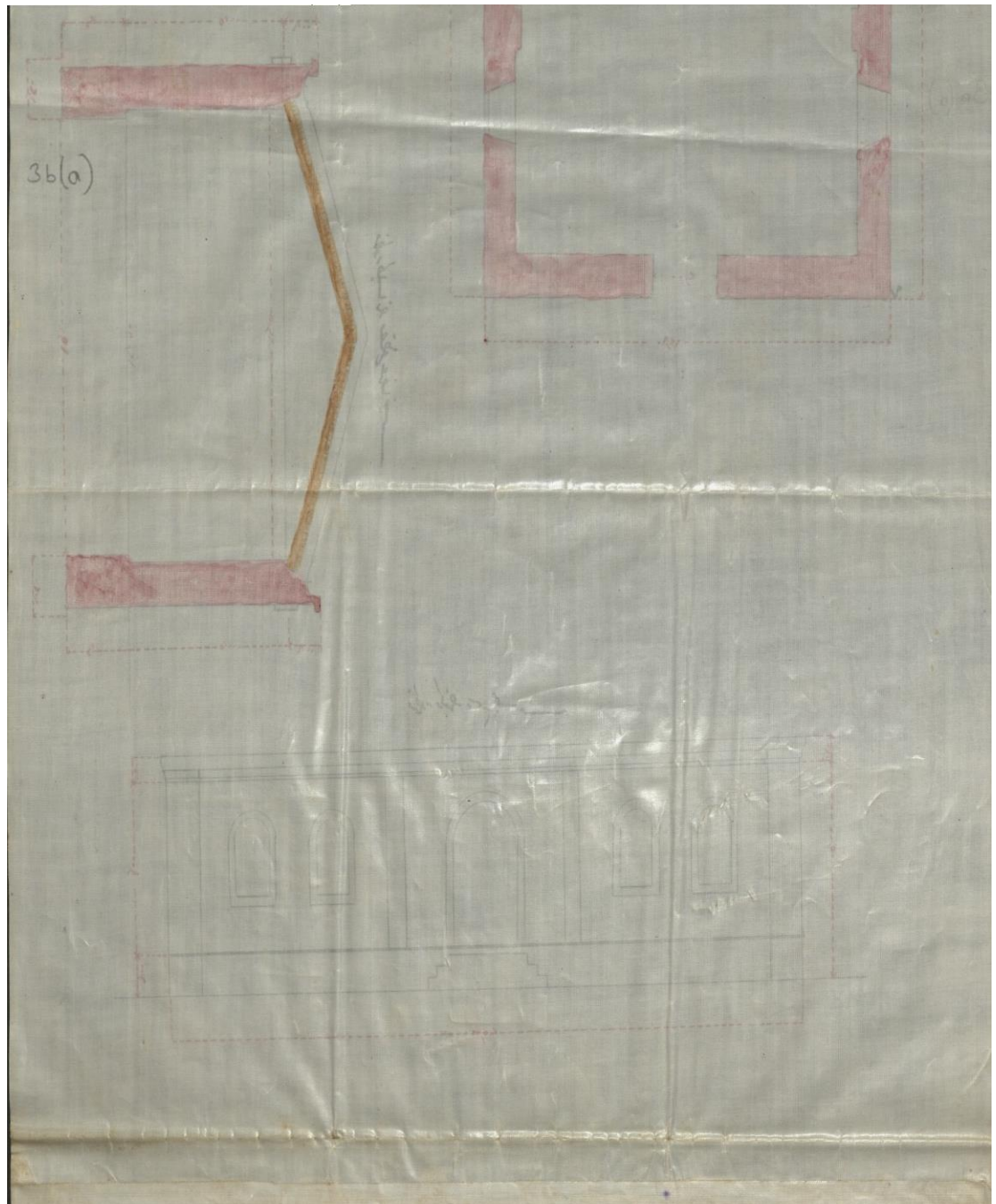
[illegible]

Resim 8. Nurşin köyünde tamiri yapılacak kilise ve kilise bitişiğinde yapılacak olan Katolik Ermeni Milleti'ne ait mektebin krokisi

Resim 9. Mollakent Medresesi'nin günümüzdeki hali

